NURSEL TABEL ARSLAN

EMEĞİN 'RIZASI'

neoliberal hegemonya ve işçi sınıfı

İKOR

NURSEL TABEL ARSLAN

1966 Malatya doğumlu olan Nursel Tabel Arslan, Malatya Turan Emeksiz Lisesi'ndeki öğreniminden sonra Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İşletme Bölümü'nde lisans eğitimini, ardından ODTÜ Sosyoloji'de yüksek lisans ve A.Ü. DTCF'de sosyoloji doktorasını tamamlamıştır. Uzun yıllar Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş'de Mali Uzman olarak çalışan yazar, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığında sanayi ve teknoloji uzmanı olarak çalışmaya devam etmektedir. Nursel Tabel Arslan siyaset sosyolojisi, işçi sınıfı ve hegemonya alanlarında akademik çalışmalarını sürdürmektedir.

KOR KİTAP - 116

MARKSİST ARAŞTIRMALAR DİZİSİ - 10

EMEĞİN RIZASI - NURSEL TABEL ARSLAN

NEOLİBERAL HEGEMONYA VE İŞÇİ SINIFI

EDİTÖR • **MUSTAFA KEMAL COŞKUN**

KAPAK ve İÇ TASARIM • **DEVRİM KOÇLAN**

ISBN 978-625-7392-01-3

Birinci Basım Mayıs 2021

© Ginko Kitap Ltd. Şti. 2021

BASKI: Pasifik Ofset

Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1 Baha İş Merkezi A Blok Kat: 2

34310 Haramidere / İSTANBUL

Sertifika No: 44451

Ginko Kitap: Osmanağa Mah. Ali Suavi Sk. No: 10 D. 3 Kadıköy / İstanbul

T: 0216 449 20 99 • **F**: 0216 449 21 00

www.korkitap.com • info@korkitap.com

Sertifika No: 35054

Kor Kitap, Ginko Kitap Ltd. Şti. tescilli markasıdır.

İKİNCİ KİTAP

NURSEL TABEL ARSLAN

EMEĞİN 'RIZASI'

neoliberal hegemonya ve işçi sınıfı

Ankara Organize Sanayi Bölgeleri İmalat Sanayi İşçileri

İNCELEME - ARAŞTIRMA

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ / TOPLUMU ANLAMADA VE DÖNÜŞTÜRMEDE SINIF ÖNEMLİ! 9

ÖNSÖZ 13

GİRİŞ 17

ARAŞTIRMA SÜRECİ VE YÖNTEM ÜZERİNE 21

Araştırma Alanı 21

Araştırmanın Yöntemi, Çalışmanın Perspektifi ve Tasarımı 23

Veri Toplama Teknikleri, Veri Toplama Süreci ve Verilerin Analizi 27

Alandan İzlenimler, Çalışmanın Zorlukları ve Sınırlılıkları 29

TÜRKİYE'NİN NEOLİBERALİZM DENEYİMİ VE HEGEMONYA PROJELERİ 33

Hegemonya, Hegemonya Krizi ve Çözüm Yolları 33

AKP Hegemonyasına ve İşçi Sınıfının Rızasına Zemin Hazırlayan Tarihsel Arka Plan 44

12 Eylül Darbesi ve Askerî Rejim Yılları 47

ANAP'ın Hegemonya Kurma Denemesi 49

1990'lar: Meşruiyet Krizi 58

Bireyselleşme, Cemaatleşme ve Sınıftan Kaçış 74

AKP'nin İktidara Gelişi ve Neoliberal Hegemonya 81

HEGEMONYANIN SÜRDÜRÜLMESİNDE İŞVERENLERİN VE AKP İKTİDARININ KULLANDIĞI ARAÇLAR VE "RIZA" 89

İşsizlik ve Güvencesizlik 91

Kaygı 91

Baskı, Tehdit, Denetim Araçları ve Yöntemleri 100

Enformel ilişkiler ve 'Biz' Söylemi 108

Dayanışmanın Zayıflığı ve Örgütsüzlük 113

Kolektif Eylem(sizlik) 126

İşyeri Dışı Yaşamda Hegemonya 137

İşçilerin Sosyal Yaşamları ve Boş Zaman Faaliyetleri 140

İhtiyaçlar, Yaralar ve Stratejiler 146

İşçi Sınıfı Bilinci ve Hegemonya 161

Sınıf kimliği 163
Sınıf Karşıtlığı 169
Sınıf Bütünlüğü 174
Alternatif Toplum Düşüncesi 183
Neoliberal Popülizm 190
Sosyal Yardımlar 200
Konutta Neoliberal Popülizm 226
Politik Toplumda Neoliberal Popülizm 230
Siyasal Partilerin Benzeşmesi: Nitel Tek Parti 231
Muhaliflerin Tasfiyesi ve Muhalefet Partilerinin Soğrulması: Transformizm 234
Popülizmin İdeolojik Boyutu: İslamcılık ve Milliyetçilik 239
Kutuplaştırma Siyaseti 246
Tek Partili Yönetim, İstikrar, "Alternatifsizlik" ve AKP 254
SONUÇ 261
KAYNAKÇA 275

Annem Bessey ve babam İbrahim Tabel anısına

TOPLUMU ANLAMADA VE DÖNÜŞTÜRMEDE SINIF ÖNEMLİ!

Günümüz, "sınıfın öldüğü" söyleminin yükseldiği ancak bu söylemin de etkisiyle sömürünün daha da derinleştiği ve örtülendiği bir dönem olarak değerlendirilebilir. Bu "örtülü sömürü" süreçleri ancak egemen paradigma dışına çıkarak nesnel bakabilme yoluyla açığa çıkarılabilir. Bu açıdan üretim süreçleri içinde var olan sömürü mekanizmalarının açığa çıkartılması C. W. Mills'in[1] ifadesiyle "sosyolojik imgelem" gücünün devreye girmesiyle olanaklıdır. Bu sömürü süreci sınıf ve sınıfla kesişimsel ve dolayımsal ilişkili –toplumsal cinsiyet, yaş, ırk, renk, mezhep vb.– olan pek çok etmen üzerinden gerçekleşmektedir. Bu anlamda sosyolojiye ve sosyal bilimcilere ağır bir sorumluluk düşmektedir. Bu sorumlulukta Mehmet Erbaş'ın[2] sosyoloji özelinde "pop sosyologlar" olarak adlandırdığı ancak genel olarak tüm bilim dallarında özellikle de sosyal bilimlerde popülerliğin peşine düşerek "pop bilim yapma" değil, "gerçeği" arama arzusu esas olmalı. Bu arayış sürecinde ise tarafsızlık adına sömürünün yanında değil, taraflı olarak sömürünün karşısında olma etik bir tercih olmalıdır. Zira bilim insanın sorumluluğu tam da bu tercihi yapmayı gerektirir. Çünkü güçlünün, sömürenin yanında yer almak yaşanır bir dünya düşüne karşı işleyen süreçlerin yeniden üretilmesi işlevini görür.

Günümüzde sosyoloji ve yakın sosyal bilim dallarında bilim yapma/bilgi üretmenin temel özelliği ya online anketler aracılı-

1 Mills, C. W. (1959) *Sociological Imagination*, New York: Oxford University Press.

2 Erbaş, M. (2011) "Dincilik ve Bilimcilik: Türkiye Üniversitelerinde Temel Çelişkiler ve Bir Gelecek Öngörüsü", *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, Cilt. 9, Sayı 34, sf. 11-41.

ğıyla (özellikle de COVID-19 salgını sürecinden sonra daha da önü açılan) ya kaba pozitivist anlayışla anketler yoluyla ya da moda olan ve "nitelin fetişleştirilmesi"[3] olarak değerlendirdiğim "seçilmiş" görüşmelere dayalı ancak yine de "alana dahil olunamayan" biçimlerde olmasıdır. Oysa alan araştırması hangi veri tekniğini kullanırsanız kullanın gerçekten alanda olup bitenleri görebildiğiniz ve çözümleyebildiğiniz oranda değerlidir. Alanda yapılan çalışma hem size "anlatılan" hem de "anlatıl(a)mayan ancak olanı" görebildiğinizde ve topladığınız bu verileri toplumsal düzlemde yapısal süreçlerle ilişkilendirerek çözümleyebildiğiniz oranda değerli olur. Bu da işin ne denli zor ve sancılı olduğunu göstermektedir.

Danışmanlığını yaptığım Nursel Tabel Arslan'ın *"İşçi Sınıfı ve Neoliberal Hegemonya: Ankara Organize Sanayi İşçileri Örneği"* başlıklı doktora tezinin kitaba dönüştürülmüş olması ve yayımlanması bir danışman olarak sevinç ve mutluluk duyumsattı. Bu sevinç ve mutluluk sadece tezin basılmış olmasından kaynaklı değil ayrıca çalışmanın "unut(tur)ulan" ve özellikle de artık akademide yer bulamayan ya da çok az yer bulan bir alandan yapılmış olmasındandır ve bu da ayrıca tezin önemini artırmaktadır. Tezin alanı/örneklemi sanayi bölgesinde çalışan ve aslında sayısı çok ancak kayıtlarda az görünen ve bu nedenle de "işçi sınıfının nesnel anlamda da bittiği" tezine kanıt olarak gösterilen mavi-yakalı işçilerdir. Günümüzde her ne kadar mavi-yakalı işçilerin sayısı azalmış olsa da onlar dışında "beyaz yakalı işçiler" gibi görünen ancak korkunç sömürü süreçlerine maruz kalan işçilerin olduğunu akılda tutmak gerekir.

Nursel Tabel Arslan yukarıda değinilen bilgi üretme çabası içinde olmuştur. O yorucu işiyle birlikte "alanda olabilmeyi" başarmış ve bende, akademinin dışında kalmanın verdiği burukluğu hissederek sürekli biçimde öğrenci olarak kendisinden

3 Erbaş, H. (2016) "Modernden Anti-Moderne Bilim: Türkiye Örneğinde 'Sosyal Bilimlerin Krizi' ve Sonrası", iç. Mücen B, Topal Ç. Ve Yıldırım E. (Der.) *Paylaşımlar: Üniversite, Bilgi*, Üretim, İstanbul: İletişim Yayınları, sf. 95-139.

beklenenin fazlasını yapma çabası içinde olduğu izlenimi bırakmıştır. Diğer bir ifadeyle o akademide olamama nedeniyle kaybettiği zamanı yakalamanın peşinde ancak kolaya kaçmadan en zoru başarmanın kaygısıyla alanda olmayı seçmiş ve büyük oranda başarmıştır da.

Temel amacı hegemonya ve hegemonyanın kuruluşunu somut bir dönem ve örnek üzerinden analiz etmek olan bu çalışmada, tarihsel ve kuramsal olarak hegemonya üzerine yapılan tartışmaların eleştirel bir değerlendirmesinden hareketle Türkiye'de 1980'lerden günümüze genel tarihsel bir değerlendirme yapılmakta ve özellikle 2002 sonrası döneme odaklanılmaktadır. Çalışmada, Türkiye'de 1980-2002 arası hegemonya kurma çalışmalarının başarısızlıkla sonuçlandığı ve AKP döneminde neoliberal hegemonyanın kapsayıcı olmamakla birlikte kurulduğu temel tezi ileri sürülmektedir. Bu düşünceden hareketle çalışmada, AKP iktidarı döneminde, neoliberal hegemonyanın nasıl kurulduğu ve sürdürüldüğü alandan elde edilen veriler ile kuramsal alanyazın ilişkilendirilerek açıklanmaya çalışılmaktadır. Elde edilen bulgular, bu süreçte kapitalist sistemdeki gelişmeler/dönüşümlerle bağlantılı olarak ve Türkiye'nin özgün toplumsal formasyonu dikkate alınarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu yapılırken de somut verilerle kuramsal çerçeve arasında –mikro ile makro arasında– bağ kurulmaya çalışılmıştır.

Alan araştırmasının OSTİM, İvedik ve Sincan Organize Sanayi Bölgeleri'nde imalat sanayi dalında faaliyet gösteren farklı işletmelerde örgütsüz çalışan ve farklı sendikalara üye olan işçiler üzerinden yapılmış olması, işçi sınıfının "sınıf içi farklılaşma"sını ve bu farklılaşmanın mücadele ya da "varolma" süreçlerini çözümlüyor ve görünür kılıyor olması çalışmanın önemini artırmaktadır. Araştırmada ortaya konulan en temel sonuç, "görünenin" tersine işçilerin çoğunun neoliberal hegemonyaya aktif rıza göstermediği ve tümüyle boyun eğen/pasif rıza gösteren ya da koşullara teslim olan bir işçi tipinden söz etmenin mümkün olmadığıdır. Bu anlamda çalışmanın bulgu ve sonuçları, işçilerin "varolma" mücadelesinin kendisinin bir dire-

niş olduğu, bu mücadelenin işçinin "belirlenmiş" değil E. P. Thompson'ın[4] değerlendirmesiyle "deneyimleyen" bir "aktör" olduğu ve açığa çıkmamış olsa da "özne" olma olasılığının hep var olduğu biçiminde yorumlanabilir. Özetle çalışma, kuramsal tartışmalardan hareketle günümüzde hegemonyanın hangi süreçlerle ve nasıl kurulduğunu, bu sürecin işçiler tarafından nasıl algılandığını somut bir örnek üzerinden incelemesiyle alana katkı sunmakta ve alanda yeni çalışmalara kapı aralamaktadır. Özellikle de şimdilerde yaşadığımız COVID-19 salgın sürecinin farklı sınıf fragmanlarının "varolma" biçimlerini nasıl etkilediği önümüzde araştırılmayı bekleyen temel sorunsaldır. Çünkü en alttakilerin "güvensizliği" ve "riskleri" hiçbir dönem herkesi, özellikle de üstekileri bu denli tehdit etmemiştir. Bu tehdit, tüm kırılganlığına rağmen bir anlamda en alttakilerin gücünün varlığını hissettirmekte ve dolayısıyla da bir "mücadele" alanı açma ve yükseltme olasılığı da sunmaktadır.

Okurunun bol olması ve nicelerine dileklerimle.

Prof. Dr. Hayriye ERBAŞ

2 Temmuz 2020
Yücetepe/ANKARA

4 Thompson, E. P. (1963) *The Making of the English Working Class*, New York: Vintage Books.

Türkiye'de 1980 sonrası uygulamaya konulan neoliberal politikalardan zarar gören bağımlı sınıflardan birisi de işçi sınıfıdır. Yapılan araştırmalar işçilerin neoliberalleşme sürecinde esnek üretim, esnek istihdam, taşeronlaşma, enformel ilişkiler vb. yollarla yoğun bir sömürü altında çalıştırıldıklarını ve işçilerin haklarının yasal düzenlemelerle kaldırıldığını ya da sınırlandırıldığını ortaya koymaktadır. Teorik olarak ortaya konulan ve pratikte yaşanan bu durumun siyasal düzlemde karşılığı ise bir çelişkiyi işaret etmektedir. Uygulanan neoliberal politikalar sonucunda artan eşitsizlik ve sömürüye rağmen işçilerin çoğunluğu bu politikaların Türkiye'de yerleşmesini sağlayan AKP'yi desteklemekte, bir başka deyişle neoliberal hegemonyaya "rıza" göstermektedir. Emekçiler neden ve nasıl rıza göstermektedir?

Ezilenlerin kapitalist sisteme neden boyun eğdiği sorusu sadece günümüzde ve yalnızca Türkiye'de tartışılmamaktadır. "Otuz yıl ya da daha uzun zamandır, iktidar ya da ideolojiye ilişkin tartışmaların çoğu, açık zor kullanımı söz konusu olmadığında, daha az güçlülerin (örneğin, sıradan yurttaşlar, işçi sınıfı, köylüler) sergilediği uyumluluk tavrının nasıl yorumlanacağı üzerine yoğunlaşmıştır" (Scott, 2014: 120). İşçi sınıfının kendi sınıfsal çıkarlarına karşı olan bir sisteme neden rıza gösterdiği ya da güçlü bir tepki göstermediği üzerine yapılan tartışmalar çoğunlukla Gramsci'nin hegemonya kavramı kullanılarak yapılmıştır. Bu tartışmalarda hegemonya kavramı genelde "rıza"ya, "zor" ise fiziki şiddete indirgenmiş ve bazı düşünürler sorunu hegemonyanın ideolojik/kültürel boyutu üzerinde durarak analiz etmiş, Laclau ve Mouffe (2012) gibi post-Marksistler ise hegemonyayı sınıfsal bağlamından koparmıştır. Benzer şekilde, Türkiye'de AKP'nin kurmaya çalıştığı neoliberal hegemonya AKP'nin İslamcı kimliğinin de etkisiyle, genellikle üst-

yapısal düzeyde yer alan ideoloji/kültür bağlamında açıklanmaya çalışılmıştır.

Hegemonyanın ideolojik savunusunu yapanlara karşı tarihsel maddeciliğe ve ekonomi politiğe dayanan kuramsal pozisyonum gereği, bu çalışmada hegemonya olgusu bütüncül ve ilişkisel bir yaklaşımla ele alındı. AKP'nin kurmaya çalıştığı neoliberal hegemonya ve işçilerin rızası; nesnel koşullar, işçilerin anlam dünyaları, bilinç durumları ve çıkarları arasında bağlantı kurularak analiz edilirken tarihsel süreç analize dahil edildi. Çalışmadaki bu yaklaşım farklılığı ilgili alanyazındaki eksikliği gidererek literatüre katkı sunma çabasıdır. Ayrıca, hegemonyanın tüm boyutlarıyla ele alınarak çözümlenmesinin karşı-hegemonya stratejisinin doğru bir şekilde oluşturulmasına yardımcı olacağı umut edilmektedir.

Örneklemi, Ankara OSB'de imalat sanayide çalışan belli sayıda erkek işçilerin oluşturduğu bu sınırlı çalışmayla ulaşılan sonuçları genellemek yerine, araştırma bulgularının, geneli anlama ve yorumlamaya katkıda bulunması amaçlanmıştır.

Bu kitap "İşçi Sınıfı ve Neoliberal Hegemonya: Ankara Organize Sanayi İşçileri Örneği" başlıklı doktora tezimin yeniden düzenlenmiş halidir. Tüm eksiklik ve kusurları bana ait olan bu kitap, benim çalışmam olmakla birlikte birçok kişinin katkılarıyla ve birikimin sonucu varolabildi. Bu nedenle bu çalışmanın ortaya çıkmasında; ODTÜ sosyoloji bölümünde ders aldığım yüksek lisans hocalarıma, doktora sürecinde farklı fakültelerden aldığım derslerle birikimlerinden yararlandığım tüm hocalarıma ve katkılarından dolayı tez jürilerimdeki değerli jüri üyelerine teşekkür ederim.

Akademik yaşamımda bana gösterdikleri yol, anlayış, destek ve katkıları için özellikle anmam gereken hocalarım var:

Hem araştırma konusunu seçerken hem de araştırma sürecinde benim problemim/derdim ne sorusunu hep aklımızda tutmamız gerektiği tavsiyesiyle araştırma konumu seçmemde ve çalışmam boyunca dert edindiğim şeyi unutmamamda etkili olan Prof. Dr. Ayşe Gündüz Hoşgör hocama;

Doktoranın her aşamasında bilgi ve birikimlerini paylaşmasının yanı sıra, güler yüzünü ve samimiyetini benden esirgemeyen, enerjisine hayran olduğum danışmanım Prof. Dr. Hayriye Erbaş hocama;

Marksizm ve Diyalektik dersini işleyiş biçimi ve okumamızı önerdiği kaynakların yanı sıra içtenliği için Prof. Dr. Gökhan Atılgan hocama;

Sadece tezime katkı sağlayarak, bana ve çalışmama inanarak değil, tez jürimde yer aldığı günden bugüne kadar her koşulda verdiği destek, moral ve sevecenliğiyle yaşamımda önemli iz bırakan Prof. Dr. Gamze Yücesan Özdemir'e;

Verdiği dersler, okumamızı önerdiği kitaplar ve doktora tezime bir süre yaptığı danışmanlık ile ufkumu açan, bu kitabın basılması için çabalayan ve kitabın düzeltmeleri yanı sıra önerileriyle katkı sağlayan, sadece teoride değil pratikte de devrimci olan Doç. Dr. Mustafa Kemal Coşkun hocama çok teşekkür ederim.

Bu süreçte beni destekleyen bütün arkadaşlarıma, tezin başlangıcından bitimine kadar bir an olsun yardımlarını esirgemeyen, bana inanan dostum Doç. Dr. Şennur Özdemir'e, varlıklarıyla hayatıma anlam katan ve beni onurlandıran kızlarım İlkyaz ve Didem'e, yaşamımda her konuda yardımcı olan, çalışmam boyunca anlayış gösteren ve motive eden eşim Cenk Murat Arslan'a teşekkürlerimi sunarım.

Bir diğer teşekkürü de araştırmada işçilere ulaşmamda yardımcı olan arkadaşım Yasemin Yücesoy'a, Çelik-iş Sendikası Sincan Şubesi yetkililerine, Birleşik Metal-iş Sendikası Anadolu Şubesi Başkanı Rasim Gündal ve Sincan İşçi Birliği'nden Deniz Ümit'e etmem gerekiyor.

Son olarak, bu araştırmaya katılarak düşüncelerini paylaşan işçiler başta olmak üzere, dünyanın her bir yanında bütün güzellikleri, bütün değerleri, bütün zenginlikleri yaratan emekçilere sonsuz teşekkürler.

Kapitalist sistemin 1970'lerde içine girdiği kriz, neoliberal sermaye birikim rejimi uygulamaya konularak aşılmaya çalışılmıştır. Neoliberalizm sermaye sınıfı lehine bir iktidar restorasyonudur. Bu çalışmanın sorunsalını oluşturan hegemonya konusu, neoliberalizmin sınıfsal karakterinden soyutlanarak bağımlı sınıflara benimsetilmesiyle ilgilidir, yani neoliberal hegemonyanın tesis edilmesi sorunudur. Kapitalist sisteme bağımlı bir tarzda eklemlenen Türkiye'de 1980'li yıllarda uygulamaya konulan neoliberal politikaların bağımlı sınıflara benimsetilmesi işlevini 2000'li yıllarda AKP iktidarı üstlenmiştir. Neoliberal politikaların Türkiye'de yerleşmesini sağlayan AKP, bugüne kadar da bu hegemonyayı sürdürebilmiştir.

Bu kitabın amacı, AKP'nin neoliberal hegemonyayı nasıl kurduğunu ve sürdürdüğünü, bağımlı sınıflardan işçi sınıfının neoliberal hegemonyaya neden ve nasıl rıza gösterdiğini ideolojik/kültürel unsurları gözardı etmeden, yapısal/nesnel koşulların etkisi ve hegemonyanın ekonomik temellerini ortaya çıkararak açıklamaktır. Bu amaç, teorik tartışmalar ve işçilerin öznel deneyimlerinin bilgisiyle gerçekleştirilmeye çalışıldı.

Bu araştırmanın önemli ve gerekli olduğu düşüncesi ilgili literatürün taramasından sonra daha belirgin biçimde ortaya çıkmıştı. Yüksek Öğretim Kurulu'nun (YÖK) tez dokümantasyon sisteminde AKP üzerine yapılan çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalarda ağırlıklı olarak AKP'nin iktidar pratikleri ve dış politikası üzerinde durulmuştur. Bunun yanı sıra az sayıda olsa da son yıllarda neoliberalizmin neden ve nasıl İslamcılar eliyle uygulamaya konulduğu, AKP'nin neoliberal hegemonyayı nasıl kurduğu üzerine akademik düzeyde bu çalışmayla kesişen bazı araştırmalar vardır.[1] YÖK sisteminin dışında daha fazla

1 Bu yöndeki çalışmalar için bkz. Biçer, 2009; Durak, 2011a; Yıldırım, 2010a.

yayına ulaşmak mümkün. Bu çalışmalarda ise akademik alanda en azından bir dönem hegemon bir konumda yer alan merkez-çevre paradigmasına dayanıldığı[2] ve AKP'nin kurduğu hegemonyanın sivil toplumcu bir yaklaşımla açıklandığı görülmektedir. Bu yaklaşım AKP'nin içine doğduğu tarihsel koşulları ve temsil ettiği sınıf bileşenlerini göz ardı etmekte, konuya ceberrut devlet-ilerici demokratik çevre ikiliği üzerinden yaklaşmakta, insanların AKP hegemonyasına rızasını çevrenin merkeze taşınması bağlamında açıklamakta ve AKP'nin kapsayıcı bir hegemonya kurduğunu ileri sürmektedir. Bu yaklaşımın metodolojik olarak yetersiz olmasının yanı sıra AKP hegemonyasını meşrulaştıran bir işleve sahip olduğu da söylenebilir.[3]

Her hegemonya –altyapı ve üstyapının organik birliği anlamında– bir tarihsel blok gerektirir (Adamson, 1980: 177-178). Gramsci, hegemonyayı rızayla özdeşleştirmediği gibi, rızanın pasif ve dolaylı ya da aktif ve doğrudan olabileceğini söyler (Buci-Glucksmann, 2012: 124). Rıza kendini iki biçimde gösterir; süreci benimseyip katılıyorsanız aktif rıza; ses çıkarmama, karşı çıkmama şeklinde kendini gösteriyorsa pasif rıza (Gramsci, 1971). Bu bağlamda, kitapta hegemonya olgusu çözümlenirken

Bu çalışmalardan birini gerçekleştiren Durak (2011a), hegemonyanın sürdürülmesinde kültürel faktörlerin etkisini ortaya koyarken, bir diğer çalışmada Yıldırım (2010a), AKP'nin bir hegemonya projesi olarak ortaya çıkışının tarihsel arka planını siyasal alan üzerine yoğunlaşarak gözler önüne sermiştir. Söz konusu çalışmalarda hegemonya olgusunun ağırlıklı olarak üstyapısal kerteyle ilişkilendirilerek açıklanmaya çalışıldığı söylenebilir. Biçer (2009)'in çalışmasında ise AKP gerçekliği, bütüncül ve ilişkisel bir bakışla ele alınmakla birlikte ampirik bulgulara dayandırılmadan teorik düzeyde analiz edilmiştir.

2 Bu paradigmaya dayanan çalışmaya örnek olarak bkz., Teazıs (2010).

3 Bu alanda yayınlanmış ve dikkatimizi çeken bir eser Tuğal'ın (2010) AKP'nin iktidara gelişini İslamcılığın sistem tarafından massedilmesi üzerinden açıklayan etnografik çalışmasıdır. Bu çalışmada Tuğal İslamcıları sisteme dışsal bir konuma yerleştirmekte, AKP hegemonyasını İslamcıların soğurulmasına bağlı olarak açıklamakta, bir anlamda sivil toplumcu bir yaklaşım içine hapsolmaktadır. Bu çalışmada ise AKP'nin iktidara gelişinin ve hegemonyayı kısmi de olsa kurmasının yalnızca İslamcıların ve muhafazakâr burjuvazinin dönüşümüyle açıklanamayacağını göstermeye çalışacağız.

üstyapısal ve yapısal unsurlar analize dahil edilmiştir. Hegemonya zor ve rıza ikiliği bağlamında ele alınmıştır. Zorun hukuksal, idari, politik ve ekonomik baskı ve zorlamalarla nasıl uygulandığı açıklanmış, işçilerin aktif ya da pasif rıza göstermelerinin nedenleri tartışılmıştır.

Hegemonyanın toplumun bütününü kapsadığını ve etkisi altına aldığını düşünmek yanıltıcıdır (Jessop, 2004: 215). AKP aracılığıyla kurulmaya çalışılan neoliberal hegemonya da kapsayıcı değil kısmi bir hegemonyadır. AKP, iktidarını ve neoliberal hegemonyayı (kısmi olsa da diğer iktidarlardan daha kapsayıcı bir hegemonyayı) uzun yıllar sürdürebilmiş tek partidir. Bunda neoliberalizimle yapılandırılmış bir zeminin ardından iktidara gelmesinin, popülizmi başarılı bir şekilde uygulamasının yanı sıra farklı populist teknikler kullanması etkilidir. Kitapta ayrıntılı bir biçimde tartışılacak olan sosyal yardımlar, bağımlı kesimlerin borçlanma yoluyla finansal anlamda içerilmesi, konut politikası, muhalefetin etkisizleştirilmesi bu teknikler arasındadır. AKP'ye bağlı medya kuruluşları ve sendikalar da neoliberal hegemonyanın sürdürebilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Kitapta, AKP hegemonyasının sınırları ve oluşumunu anlamak amacıyla popülist tekniklerin işçilerin AKP iktidarına rıza göstermesine etkisi, aktif rızanın ne ölçüde işçilerin egemen ideolojiyi içselleştirmelerinden kaynaklı olduğu ve pasif rızanın boyutları ve nedenleri üzerinde durulacaktır. AKP hegemonyasının sınırları ve oluşumuna açıklık getirilecektir.

Buci-Glucksmann'ın (2012: 123) vurguladığı gibi, Gramsci'nin hegemonya kavramı ideolojiye indirgenemez. Hegemonya ekonomik hayatta temellenen ve tam da bu nedenle çıkarlara bağlı olan bir olgudur. Hegemonyanın kaynağını aldığı maddi temel ise sınıfın ekonomik gücüdür. Bu bağlamda bu çalışmayı önemli kılan nokta hegemonyanın sınıfsal olduğunu, kültürel/ideolojik egemenliğin ekonomik yapı ve üretim ilişkileri dolayımıyla gerçekleştirilebileceğini göstermesidir. Çalışmayı önemli kılan bir diğer nokta da hegemonyanın ekonomik temellerini sadece egemen sınıfın değil, işçilerin çıkarları bağlamında ele almasıdır.

Bu çalışmada şu türden sorulara yanıt aranacaktır: Neoliberal hegemonya nasıl bir zemin üzerine inşa edilmiştir? AKP hegemonyasında rıza nasıl sağlanmakta, zor hangi biçimlerde ve nasıl uygulanmaktadır? AKP'nin kurmaya çalıştığı neoliberal hegemonya kapsayıcı mıdır? Çalışmada ilk soru AKP'nin bir hegemonya projesi olarak doğuşunun tarihsel arka planı, son iki soru ise işçilerin korkuları/kaygıları, beklentileri, stratejileriyle egemen sınıfın ve iktidarın hegemonya teknikleri bağlamında açıklanmaya çalışılacaktır.

Araştırma Alanı

Bu çalışmada işçi sınıfı ve neoliberal hegemonya ilişkisi Ankara Organize Sanayi bölgelerinde imalat işçileri örneğinde incelendi. Araştırma alanının seçiminin teorik ve metodolojik gerekçeleri elbette var. Öncelikle, işçi sınıfı üzerine yapılan çalışmaların çok küçük bir bölümünde Ankara'nın araştırma alanı olarak ele alındığını gözlemledim.[1] Araştırmalar genellikle İstanbul, Bursa, Kocaeli, Denizli ve Zonguldak gibi genel itibarıyla işçi kentleri olarak bilinen şehirlerde yapılmaktadır.[2] Anadolu'da sermaye birikiminin nasıl şekillendiği ve işçilerin neoliberal hegemonyaya neden rıza gösterdiğini ele alan çalışmalarda ise Konya gibi dindar-muhafazakârlığın egemen olduğu şehirler araştırma sahası olarak tercih edilmiştir.[3] Bu çalışmada, kamu emekçilerinin büyük bölümü işçi sınıfının parçası değilmiş gibi, "memur kenti" olarak tanımlanan Ankara'yı seçerek işçi sınıfının her yerde olduğunu göstermek istedim.

Ankara'yı tercih etmemin ikinci gerekçesi, işçilerin neoliberal hegemonyaya rıza göstermelerinde yapısal-nesnel koşulların etkisini ortaya çıkarmayı hedefleyen bir çalışma çerçevesinde, özellikle dindar-muhafazakârlığın egemen olmadığı bir şehirde araştırma yapmanın çalışmanın amacına daha uygun olacağını düşünmemdir. Bu gerekçelerin yanı sıra hegemonyanın sürdürülmesinde neoliberal popülizmin nasıl bir işlevi olduğunu analiz edebilmek açısından da Ankara önemli bir örnektir. Biraz daha açık ifade etmem gerekirse, bu çalışmanın yapıldığı 2017 tarihi itibarıyla Ankara'da son üç yerel seçimde (2004, 2009 ve 2014 yerel

1 Önemli çalışmalar için bkz., Erbaş (1993), Geniş (2006).

2 Önemli çalışmalar için bkz., Coşkun (2013), Özuğurlu (2008a).

3 Konya'da bu konularda yapılmış çalışmalar arasında önemli iki çalışma için bkz., Özdemir (2006), Durak (2011a).

seçimleri) AKP'nin Büyükşehir Belediye Başkanlığı'nı kazanması, ilçe başkanlıkları ve belediye meclisi üyeliklerinin çoğunluğunu alması[4] ile bu süreçte Ankara Büyükşehir Belediyesi'nin yaptığı sosyal yardımların artması arasında bir bağ var mı sorusunu yanıtlayabilmede Ankara elverişli bir alandır.

Neoliberal birikim sürecinde kapitalist sistemdeki dönüşüme bağlı olarak Türkiye'de üretim ve emeğin örgütlenme biçimi değişmiştir. KOSGEB, TOSYÖV ve MMO tarafından 2006, 2008 ve 2010 yıllarında yapılan araştırmalar Türkiye'de imalat sanayide faaliyet gösteren işletmelerin %99,4'ünü Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelerin (KOBİ) oluşturduğunu göstermektedir.[5] Oysa Geniş'in (2006:1) belirttiği gibi "hem akademik hem de popüler düzlemde işçi sınıfı imgesi örgütlü işçi sınıfı kesimleriyle sınırlı kalmış" ve "sınıf kavramları hâlâ 'örgütlü' kesimlerle sınırlı kalmaya devam etmektedir" ve bu "esas olarak, ücretli emeğin büyük işletmelerde toplanacağı şeklinde örtük bir varsayımdan" kaynaklanmaktadır. KOBİ'ler esnek birikim rejiminin temel dinamiği olmasının yanı sıra örgütsüz, güvencesiz çalışmanın ve enformel ilişkilerin hâkim olduğu işletmelerdir. Bu özelliklerinden dolayı araştırma problemine ilişkin yanıtları KOBİ'lerde bulabileceğimi düşündüm. Ayrıca "işçi sınıfı neoliberal hegemonyaya niçin ve nasıl rıza gösteriyor" sorusuna yanıt arayan bu çalışmada örneklemi KOBİ'lerde çalışan işçilerden oluşturarak bir yandan bu imge ve varsayımların ötesine geçmeye bir yandan da örgütlü olup olmamanın rıza göstermeyle ilişkisini sorgulamaya çalıştım.

4 2019 yılında yapılan son yerel yerel seçimlerde AKP Ankara Büyükşehir Belediye Başkanlığı'nı kaybetmiştir. Bu sonucun sosyal yardımların azalmasından kaynaklandığını düşünmüyorum. Çünkü İlçe belediye başkanlarının da üyesi olduğu Büyükşehir Belediye Meclisi; belediyenin bütçe, borçlanma ve harcama yetkilerinin belirlenmesinde ve sosyal yardımlarda daha belirleyicidir ve ilçe belediyeleri ve belediye meclisi üyeliklerinin çoğunu bu seçimde yine AKP almıştır. AKP'nin ilçe belediyelerinin ve belediye meclisi üyeliklerinin çoğunu alırken Büyükşehir Belediye Başkanlığı'nı kaybetmesi araştırılması gereken bir konudur.

5 Bkz. Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği, Ekim 2017 Oda Raporu, (KOBİ'LER), Yayın No: MMO/677. sf. 15

İmalat sanayide faaliyette bulunan işletmeleri tercih etmemin nedenlerine gelince... Birincisi, 25 yıllık iş yaşamımda imalat sanayide faaliyet gösteren 100'e yakın işletmede yaptığım gözlemlerin çalışmama katkı sunacağını düşünmem. İkincisi, işim gereği incelemelerde bulunduğum sektörler arasında imalat sanayinde çalışma koşullarının diğer sektörlere göre daha zor olduğu yönünde edindiğim izlenim.

Türkiye'de KOBİ'ler 1962 yılından itibaren organize sanayi bölgeleri içinde toplanmaya başlamış ve organize sanayi bölgelerinin sayısında 1980 sonrası önemli artış olmuştur (Özuğurlu, 2008a: 120; Geniş, 2006: 4-6). Ankara'da daha önce Ulus'un etrafında faaliyet gösteren KOBİ'ler mobilya imalathanelerinin toplandığı doğu yakasındaki siteler dışında kentin kuzey-batı yakasında 1985 yılında kurulan Ortadoğu Sanayi ve Ticaret Merkezi'nde (OSTİM) toplanmıştır. 1998 yılında Türkiye'de özel sektörün finanse ettiği en büyük sanayi sitelerinden biri olan OSTİM, izleyen yıllarda organize sanayi bölgesi olarak adlandırıldı (Geniş, 2006: 5-6). Saha çalışmasına OSTİM'de imalat sanayiinde faaliyet gösteren ve tek sendikal örgütlülüğe sahip işletmede çalışan bazı işçilerle görüşerek başladım. Örgütsüz işçilerin yanı sıra farklı işletmelerde çalışan ve farklı sendikalara üye olan daha fazla işçiyle görüşme yapabilmek amacıyla saha çalışmasını Sincan ve İvedik Organize Sanayi Bölgeleri'ni içerecek şekilde genişlettim.

Araştırmanın Yöntemi, Çalışmanın Perspektifi ve Tasarımı

Gramsci'nin (1971: 285) belirttiği gibi hegemonya hem fabrika içinde hem de dışında yani toplumsal yaşamın her alanındadır. Bu nedenle kitapta işçilerin sadece çalışma değil çalışma ve gündelik hayatlarını kapsayan bir inceleme yapıldı. Derinlemesine görüşmeler ve katılımcı gözlem yoluyla işçilerin konu hakkındaki düşünce ve tutumları elde edildiği için bu araştırma niteliksel bir araştırmadır (Kümbetoğlu, 2005: 38). Nitel bir araştırma yapmayı tercih etmemin nedeni; insanların deneyimlerini nasıl yorumladıkları,

dünyalarını nasıl inşa ettikleri ve anlamlandırdıklarını anlamayla (Merriam ve Tisdell, 2016: 6) ilgilenmemdir. Bir başka ifadeyle, gözlem ve görüşme yöntemiyle işçilerin algılarını, perspektiflerini ve deneyimlerini gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya çıkarmaya olanak sağladığı için bu araştırma yöntemini kullandım. Bu çalışmanın olgusal dayanakları ise yarı yapılandırılmış sorularla derinlemesine mülakat ve katılımcı olmayan gözlem teknikleridir.

Alan araştırmalarında genellikle kullanılan amaçlı ve küçük örneklem (Merriam ve Tisdell, 2016: 18; Neuman, 2014: 273; Özdemir, 2010: 327) tipini seçerek, olguyla ilgili zengin bilgi elde etmek (Neuman, 2014: 274) istedim. Araştırmada genelleme kaygısı gütmeden mümkün olduğunca evrende olması muhtemel bütün çeşitliliği, farklılığı ve aykırılığı temsil edecek bütüncül bir resim elde etmeye (Karataş, 2015: 70) çalıştım. Koşulların elverdiği ölçüde görüşmecilerin yaşı, örgütlülük durumu, cinsiyeti ve siyasi görüşünün farklılık göstermesine (Neuman, 2014: 273-279) dikkat ettim. Ancak araştırmada sınırlı sayıda da olsa ulaştığım kadın işçiler farklı gerekçelerle görüşme yapmak istemedi.

Nitel araştırmada bulgular tümevarımcı bir şekilde, somuttan soyuta yönelimle datalardan tema, kategori ve kavram biçiminde elde edilebilir (Merriam ve Tisdell, 2016: 17; Neuman, 2014: 87,177; Punch, 2014: 180). Ancak bu nitel araştırmacının çalıştığı konu hakkında bir düşüncesi olmadığı anlamına gelmez (Merriam ve Tisdell, 2016: 17). Bu çalışmada da verilerden hareketle belli temalara ulaşılmakla birlikte, görüşmeler yapılmadan önce konu ile ilgili literatür taranmıştır. Dolayısıyla Neuman'ın (2014: 114) işaret ettiği gibi konuyu eleştirel bir incelemeye tabi tutunca yüzeydeki ilişkilerin altını kazmak, kriz ve yoğun çatışma dönemlerini analiz etmek, ilişkileri soruşturmak, geçmişe bakmak ve gelecekteki olasılıkları göz önüne almak için teoriyi kullandım. Araştırmaya kuramla başladım, verileri analiz ederken kurama başvurdum, teori ve alanın bağını kurmaya özen gösterdim. Dolayısıyla bu çalışmanın yaklaşımı, Glaser ve Strauss'un (1967) "gömülü teori" (grounded theory) olarak tanımladığı, teorinin verilerden keşfedilmesi gerektiğini ileri süren yaklaşımdan farklılaşmaktadır.

Kitap şu şekilde tasarlanmıştır. İlk önce AKP'nin görünürdeki başarısının arka planına bakacağım. Hegemonyanın nasıl kurulduğunun anlaşılabilmesi için öncelikle bu olguya yol açan koşulları analiz edeceğim. AKP gökten zembille inmediğine göre, onun doğuşunu hazırlayan tarihsel sürece ve bu süreçteki sınıf mücadelesine bakmadan yapılacak bir hegemonya analizinin ayakları yere basmayacak, "olayın kendisi duru gökte çakan bir şimşek gibi" görünecektir.[6] Bu analizde tarihsel sürecin belli bir kesitine dönemleştirme yoluyla detaylı bir şekilde bakacağım. AKP hegemonyasını bir sonuç olarak alacak, yani bugünü konumlanma noktası olarak belirleyip geçmişe bakarak bu sonucun zorunlu önkoşullarını açığa çıkarmaya çalışacağım. Böylece rastlantısal olanla zorunlu olanın ayrımını vurgulamaya, yani bu süreçte altyapı ve üstyapıdaki gelişmeleri ve dönüşümleri ortaya koyarak aslında AKP'nin bir hegemonya projesi olarak doğuşunun rastlantısal, beklenmedik bir olay olmadığını, sonucun içinde önkoşulları taşıdığını göstermeye çalışacağım. Kısacası, bu analizle bir sonuç gibi görünenin içinde hem nedenlerini taşımakta olduğunu hem de sonucun kendisinin, gelecekteki gelişmelerin önkoşulunu oluşturduğunu göstermeye çalışacağım.

Kitap dönem analizinin yanı sıra 'an'a odaklanmaktadır. Bu bağlamda günümüzde neoliberal hegemonyanın nasıl sürdürüldüğünü teorik olarak ve alandan elde edilen verilerden yararlanarak açıklayacağım. Bulguların değerlendirileceği bu bölümde

6 Eleştirel yaklaşım sosyal gerçekliğin birçok katmandan oluştuğunu ve gözlenebilir gerçekliğin arkasında görünmeyen mekanizmalar ya da derin yapıların olduğunu ileri sürer (Neuman, 2014: 111). Marx (2009: 8-12), diyalektik yöntemini çok net bir şekilde ortaya koyduğu, *'Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*'de Victor Hugo'nun Bonapartizm çözümlemesini eleştirerek, Hugo'nun çözümlemesiyle "olayın kendisi duru gökte çakan bir şimşek gibi görünmektedir [...] Bense, Fransa'daki sınıf mücadelesinin, sıradan ve gülünç bir kişiliğin kahraman rolünü oynamasını mümkün kılan koşulları ve ilişkileri nasıl yarattığını gösteriyorum" demektedir. Marx'ın bu açıklaması, organik olan ile rastlantısal olan arasındaki ilişkiyi ayırt ederek olayı gerçekçi bir biçimde değerlendirdiğini ve gerçekliğin bilgisini görünümde değil, özde aradığını göstermektedir.

somut verilerle soyut çerçeve arasında –mikro ile makro arasında– bağ kurmaya çalışacağım.

Kitap üç bölümden oluşuyor. İlk bölümde araştırma süreci ve yöntem üzerine açıklamalar yer alıyor. "Türkiye'nin Neoliberalizm Deneyimi ve Hegemonya Projeleri" başlığı altında toplanan ikinci bölümde ilk önce, Gramsci'nin hegemonya kuramına dayanarak hegemonya, hegemonya krizi ve çözüm yolları ve bu çalışmanın hegemonyaya yaklaşımını ortaya koymaya çalıştım. AKP'nin iktidara gelmesi şüphesiz öznel tercihlerin bir sonucudur. İnsanların tercihlerinde öznel anlam dünyalarının olduğu kadar nesnel/yapısal koşulların da etkisi vardır. Dolayısıyla, 12 Eylül Darbesi ve Askerî Rejim Yılları, ANAP'ın Hegemonya Kurma Denemesi, 1990'lar: Meşruiyet Krizi ve Bireyselleşme, Cemaatleşme ve Sınıftan Kaçış alt başlıklarında 1980-2002 yılları arasında siyasal, kültürel ve ekonomik ilişkilerdeki dönüşüm, bununla bağlantılı olarak hegemonya girişimleri ve sonuçları üzerinde durdum. Ayrıca bu dönüşümlerin işçi sınıfı üzerindeki etkilerini ortaya koyarak işçilerin geldikleri noktaya rızanın zeminini oluşturması bakımından dikkat çekttim. Bu bölümün ikinci kısmında AKP'nin iktidara gelişi ve neoliberal hegemonya sürecini ana hatlarıyla aktardım. "Tarihsel an hem öngelen sürecin bir sonucudur hem de onun gelecekteki akışı yönünde bir işarettir" (Thompson, 1994: 104). Üçüncü bölümde "an"a odaklandım: Hem mevcut durumda AKP hegemonyası ve işçilerin rızasını analiz etmeye hem de hegemonyanın geleceğine ilişkin ipuçları vermeye çalıştım. İşçilerin çalışma yaşamı ve işyeri dışında hegemonyanın nasıl kurulduğu, AKP'nin rızayı nasıl sağladığı, işçilerin niçin ve nasıl rıza gösterdiklerini Türkiye'nin toplumsal formasyonunu dikkate alarak çözümlemeye çalıştım. Toplumda, zaman içinde, AKP hegemonyasının yıkılmaz olduğu yönünde bir algı oluş(turul)muştur. "Ne var ki, hegemonya tutunumlu bir güç de değildir. Çelişkilerle doludur ve mücadeleye tabidir" (Carnoy, 2001: 257). Bir başka deyişle hegemonya bir kez kurulan ve egemenin kontrolü/denetimiyle sürdürülen bir yapı olmaktan ziyade karşılıklılığa dayanan, yani sürekli oluş halinde olan bir olgudur. Bu bağlamda sonuç kısmının sonunda alandan elde ettiğim verilerin ışığında hegemonyanın dönüşümü ve sürdürülebilirliğini kısaca tartıştım.

Veri Toplama Teknikleri, Veri Toplama Süreci ve Verilerin Analizi

Bu çalışmada yararlanılan verilerin toplanmasından önce görüşmelerde kullanılacak yarı yapılandırılmış soruları düzenledim ve pilot çalışma yaptım. Pilot çalışmadan sonra görüşme sorularını yeniden düzenleyerek son şeklini verdim.

Görüşmeleri yarı yapılandırılmış açık uçlu sorularla "görüşme formuna dayalı derinlemesine görüşme" (Kümbetoğlu, 2005: 75) şeklinde gerçekleştirdim. İşçi ve işverenler için benzer özelliklere sahip iki ayrı soru setinden oluşan görüşme formu hazırladım. İşçi ve işverenlere sendikalar, işçi birlikleri, kişisel bağlantılar ve kartopu tekniğinden yararlanarak ulaştım.

Nitel araştırmada amaç genelleme değil kavrayıştır ve veri toplama süreci "doyma noktası" (saturation point) yani, ortaya yeni bilgi çıkmadığı noktada tamamlanır (Glaser ve Strauss, 1967: 61; Neuman, 2014: 276, 478). Bu çalışmada doyma noktasına kadar veri toplamaya devam ettim ve örneklem büyüklüğünün yeterli olduğuna kanaat getirince görüşme faaliyetlerini sonlandırdım. Nitekim bu çalışmada niteliksel araştırmaya uygun olarak oluşturulan amaçlı örneklem dahilinde Sincan, OSTİM ve İvedik Organize Sanayi Bölgeleri'nde imalat sanayide faaliyette bulunan KOBİ'lerde çalışan eğitim düzeyleri, yaşları, siyasal eğilimleri farklı ve 10'u sendika üyesi olan 32 işçi ve 3 işverenle görüşme gerçekleştirdim.[7]

Görüşmeleri Ağustos 2016-Mart 2017 tarihleri arasında öğle tatili, akşam mesai bitimi ve cumartesi günleri fabrika içinde ve dışında gerçekleştirdim. Mülakatlarda görüşmeciyle baş başa görüşmeye özen gösterdim. Görüşmeye başlamadan önce işçilere kendim, araştırmanın konusu ve amacı hakkında bilgi verdim, çalışmada isimlerini kullanmayacağımı, yaptığımız görüşmenin bilgilerini/ses kaydını başka kişi ya da kurumla paylaşmayacağımı açıkladım. Görüşme esnasında bazı işçilerin düşüncelerini

7 İşçilerin 5'i Birleşik Metal-İş sendikasına, 1'i Türk Metal-İş sendikasına, 4'ü Hak-İş'e bağlı Çelik-İş sendikasına üyedir. 4 işçi ise eskiden sendika üyesi olduğunu söylemiştir.

açıkça ifade etmelerini sağlayabilmek için tekrar açıklama yapma gereği duydum. Görüşmecilerden izin alarak teybe kaydettiğim görüşmelerin süresi görüşmeciye, zaman ve elde edilen verilerin düzeyine bağlı olarak 45 dakika ila 2 saat arasında değişmektedir.

Yaptığım görüşmeleri çalışmanın amacı ve yöntemiyle uyumlu bir şekilde gerçekleştirmeye çalıştım. İşçileri bir inceleme nesnesi olarak görmeyip onlarla etkileşimli ve dönüştürücü bir biçimde ilişki kurmaya çaba gösterdim. İşçilerin kendileri, iktidar ve toplumsal gerçeklik üzerinde düşünmesi için çabaladım. Bu çabanın nasıl sonuçlandığı işçilerin kitap içinde yer verilen ifadelerinden görülebilir. Görüştüğüm işçiler de görüşme sürecindeki davranışları, düşüncelerini aktarırken yaptıkları yorum ve kullandıkları kavramlarla benzer şekilde benim kendimi sorgulamama ve araştırma konusu üzerinde yeniden düşünmeme olanak sağladı.

Veri toplama ve görüşmecilerin ses kayıtlarını eş zamanlı olarak yazılı hale getirdim. Tümevarımsal süreçte araştırmacılar kapsamlı bir tema seti buluncaya kadar temalar ve veritabanı arasında ileri ve geri çalışma yapar (Creswell, 2009: 175). Bu çalışmada da benzer bir yöntem izlemiş olup verileri analiz ederken ilk önce her bir görüşmecinin sorulara verdiği yanıtları kişi bazında ele alarak değerlendirdim. Daha sonra işçilerin yanıtlarını sorular bazında birleştirerek analiz ettim ve belli temalara ulaştım. Üçüncü aşamada, temalardan da yararlanarak oluşturulan başlıklar altında verilere tekrar dönerek görüşmecilerin yanıtlarını yeniden analiz ve tasnif ettim. Çalışmada temel çözümlemeleri işçilerin ifadelerinden[8] yararlanarak yaptım. İşverenlerin ifadelerinden destekleyici veriler olarak yararlandım.

---

8 Çalışmada mülakatlardan yapılan alıntıları düzeltme yapılmadan aktardım. İfadeleri düzeltmeden aktarmak metnin zor okunmasına yol açmaktadır. Ancak bu yolu tercih etmemde temel gerekçe işçilerin ne dediğinin yanı sıra nasıl dediğinin, kendilerini nasıl ifade ettiklerinin (konuşma biçimleri, düzgün cümle kuramamak, kendini ifade edecek sözcükleri bulmakta zorlanmak, yer yer argo sözcüklere başvurmak vb.) önemli olduğunu düşünmemdir. Ayrıca mülakatlardan yapılan alıntıların seçiminde en çarpıcı olan ifadeleri seçmeye, bir şeyler söyleyen ya da söylemek istemeyen işçilerin ifadesine yer vermeye, yaş, mezhep, siyasal eğilim, örgütlülük, patron ve iktidara bakış vb. açılardan farklı işçilerin ifadelerine mümkün oldukça yer vermeye dikkat ettim.

Alandan İzlenimler, Çalışmanın Zorlukları ve Sınırlılıkları

Alan araştırması sırasında gerek işçiler gerekse görüşmelerin gerçekleştiği mekânlar üzerine birtakım gözlemler yapma olanağım oldu. Aşağıda bu gözlemlerimi paylaşacağım.

Alan araştırmasının her aşamasında görüşmeden sonra görüşmeci ve görüşmenin yapıldığı yerle ilgili izlenimlerimi not ettim. Bu notlara dayanarak şunları söyleyebilirim:

İşçilerin çoğunun sınıf mücadelesi ve örgütlülük konusunda yeterli bir bilgiye hatta ilgiye sahip olmadıkları izlenimini edindim. İşçiler arasında geçmişte grev, iş yavaşlatma gibi eylemler açısından deneyim sahibi olan işçilerin bu deneyimleri sonucunda ekonomik-korporatif bir bilinç geliştirdiklerini ancak bu durumun sınıf mücadelesi ve örgütlülük konusunda doğrudan doğruya daha geniş bir sınıf bilincine yol açmadığını söylemek olanaklı görünüyor. Bence bu nokta önemli, zira sınıf bilincinin doğrusal olarak gelişmediğini, oluşumunun art arada gelen aşamalarla gerçekleşmediğini, onu sabit olmaktan çok değişken ve sürekli bir oluşum olarak kavramak gerektiğini gösterir.

Sendikalı işçilerin toplumsal meseleler üzerine konuşma konusunda daha istekli olduklarını gözlemledim. Buna ek olarak sendikalı işçiler arasında da birtakım farklar olduğunu söyleyebilirim. Nitekim daha fazla eylem pratiği olan ve diğerlerine nazaran daha sol söylemler kullanan sendikalara üye işçilerin hem düşüncelerini açıklamaktan çekinmediklerini hem de giriştikleri eylemlerdeki kazanımlarının kendilerinde yüksek düzeyde bir özgüven sağladığını söylemem mümkün.

Bu çalışma kapsamında Birleşik Metal-İş sendikasının örgütlü olduğu bir işletmede işçilerinin bir kısmıyla hafta sonu işyerinde görüşmeler gerçekleştirdim ve işçilerle beraber yemek yeme olanağım oldu. Yemek sonrası yaptığımız toplu sohbette bir işçi patronla görüşme yapmamın gerekli olmadığını söyledi. Ardından patronun taklidini yaparak bana neler söyleyeceğini mizahi bir dille anlattı. Bu mizahi anlatım aslında işçinin ege-

men söylemlerin bilgisine ve bunları olumsuzlama konusunda bir kapasiteye sahip olduğunun göstergesiydi.

İşyerinde ve işyeri dışında yaptığım görüşmedeki farklılıklara gelince, görüşmenin işyeri ortamında ya da işyeri dışında yapılmasının işçilerin düşüncelerini aktarmasında önemli bir farklılık yaratmadığını gözlemledim. Ancak işyerinde görüşme yaptığım bazı işçilerin işveren aracılığıyla kendileriyle görüşme yapılmadığına ve anlatıklarının işveren tarafından öğrenilmeyeceğine ikna olduktan sonra düşüncelerini daha rahat ifade ettiklerini fark ettim.

Benzer şekilde genç ve yaşlı işçilerin konulara yaklaşımı ve düşüncelerini aktarmalarında yaştan ziyade siyasal eğilimleri, çalışma yaşamındaki deneyimleri, işveren ve iktidarla kurdukları ilişkinin biçimi gibi faktörlerin etkili olduğunu, genç ve orta yaş grubundaki işçilerin geleceğe yaşlı işçilere göre daha umutla baktıklarını söyleyebilirim.

İşçilerin düşüncelerini açıklarkenki tutumları korku ve kaygının işçiler arasında yaygın bir duygu olduğunu göstermiştir. Bazı işçiler sorulan soruların fazla siyasi içerikli olduğunu belirtmiş ve düşüncelerini paylaşırken çekinmişlerdir. Özellikle sağ görüşlü işçiler siyasetle ilgilenmediklerini vurgulamış, AKP'yi destekleyen işçiler hükümetle ilgili olumsuz düşüncelerini açıklamaktan çekinmişlerdir. Bununla birlikte işçilerin tamamının siyasal alandaki gelişme ve siyasi partilerle ilgilendiklerini söyleyebilirim. Bu duyguların nedenlerine aşağıda değineceğim. Ancak iktidar yanlısı ve iktidar karşıtı olan işçilerin korkularının kaynağının farklılaştığı tek nokta şu: İktidar yanlısı işçilerin, yine işçilerden birinin açıkça belirttiği üzere, iktidar muhalif olanlara nasıl davrandıysa, ana muhalefet partisi iktidara geldiğinde onun da AKP'yi destekleyenlere öyle davranacağı korkusunu taşımalarıdır.

İşçilerle yaptığım görüşmelerde işçilerin çoğu düşüncelerini kendi kavramlarıyla değil, egemen sınıfın kavramlarıyla ifade etmiştir. Örneğin görüşülen işçilerden birisinin "emir alan değil, emir veren kişi" olmayı önemli görmesi, bazı işçilerin işçiyi

ezilen, patronu ezen olarak tanımlamakla birlikte ezen ve ezilenin olmadığı bir dünya olabileceğini hayal bile etmemesi Yücesan-Özdemir'in (2016: 32) vurguladığı gibi, işçilerin "düşünce dünyasında egemenin dünyasına ait olmayan kavramlar"ın kendiliğinden filizlenmediğini göstermektedir.

Alandan aktarabileceğim son izlenimim çalışma ortamlarına ilişkin: İşçiler genelde olumsuz koşullarda çalışmakta, yeterli düzeyde iş güvenliği önlemleri bulunmamakta, işverenlerin ya da yöneticilerin odaları işçileri gözetim altında tutacak bir konumda bulunmaktadır.

Bu süreçte yaşadığım en büyük zorluk işçilere ulaşma konusunda oldu.[9] Diğer sorun ise alan araştırmasının 15 Temmuz'un ardından ülkede yaşanan olağanüstü günlerde yapılmasından kaynaklı oldu: Ulaştığım bazı işçiler görüşme yapmak istemedi, görüşme yaptığım işçiler de işyerlerindeki diğer işçilere ve tanıdıkları işçilere ulaşmam konusunda yardımcı olmadı. Benzer şekilde olağanüstü bir dönemden geçiliyor olması işçilerin cemaatlere ilişkin duygu ve düşünceleri hakkında yeterli ve sağlıklı bilgi toplanmasına engel oldu.

Çalışmanın bir sınırlılığı örneklem içinde kadın işçilerin bulunmaması. İmalat sanayide çalışan kadın işlere ulaşmada güçlük yaşadım. Ulaştığım kadın işçiler ise görüşmeye zaman ayırmak istemedi veya görüşmekten çekindi. İşçiler farklı semtlerde ikamet ettikleri için özellikle OSB'de çalışan işçilerin

9 24 Ekim 2016 tarihinde Türk Metal Sendikasının Sümer-2 sokaktaki şubesinde yaptığım görüşme, işçilere ulaşmanın zorluğunu gösteren bir örnek olmanın yanı sıra araştırma sürecinin bir deneyimi ve edindiğim izlenim açısından da önemli bir alan notudur. Söz konusu sendikanın 2 no'lu şubesinde kapı eşiğinden tutularak yaptığım görüşmede kendimi tanıtarak, yaptığım çalışmadan kısaca bahsettim ve sendikanın örgütlü olduğu işyerlerinde bazı işçilerle görüşme yapmak istediğimi bu konuda yardım istediğimi belirttim. Araştırma konumu ve soracağım soruları sorgulamalarının ardından aldığım yanıt "bizimle ilgisi yok işçilerle görüşebilmek için işverenlerinden izin al" şeklindeydi. Bu görüşmede şubenin kapısından içeri alınmadığım gibi çok sert ve dışlayıcı bir tutumla yaklaşmaları kendimi kötü hissetme neden oldu. Asıl üzüldüğüm şey, araştırma konumdan rahatsız olduklarına dair izlenimimdir. Gösterdikleri tavır ve yanıtları bu sendika işçileri temsil etmiyor düşüncesinin pratiği oldu diyebilirim.

yaşadığı bir mahallede gündelik yaşamlarını gözlemleme olanağım olmadı. Dolayısıyla bu çalışmanın bir diğer sınırlılığı da gündelik yaşam hegemonya ilişkisine dair yaptığım yorumların gözlemlerime dayanmamasıdır. Çalışma Ankara ili Organize Sanayi Bölgeleri'nde imalat sanayide faaliyet gösteren KOBİ'lerde çalışan erkek işçilerle sınırlı olup gündelik yaşama ilişkin veriler görüşmecilerin bu kapsamda yönelttiğim sorulara verdikleri yanıtlardan elde edildi.

Bu çalışmada Gramsci'nin hegemonya kuramını literatürde egemen olan yaklaşımdan farklı bir bakış açısıyla ele alacağım. Bu nedenle tarihsel süreci analiz etmeden önce çalışmanın yaklaşımı ve hegemonya kuramını çalışmayla nasıl ilişkilendirdiğimi kısaca açıklayayım.

Hegemonya, Hegemonya Krizi ve Çözüm Yolları

Günümüzde sıkça kullanılan hegemonya kavramı tarihsel süreçte birbiriyle bağlantılı ama farklı biçimlerde kullanıldı. Bu kavram Antik Yunan'da yönlendirici üstünlük anlamına geliyordu. 19. yüzyılın sonlarından itibaren Rusya'da sosyalist akımlar, bu kavramı çarlık rejimine karşı kurulan ittifakta işçi sınıfının yönlendiriciliğini ifade etmek için kullandı. Gramsci hegemonya kuramını açıklarken bu kavramının yaratıcısı diyebileceğimiz Lenin'den esinlendi. "Lenin, toplumsal yapıdaki öbür sınıf ve sınıf kesimlerinin çıkarlarını gözetmeyen, sonuçta yalnızca sanayi proletaryasında somutlanabilecek bir işçi sınıfı tanımından türetilen 'saf' sosyalist devrim propagandasını hegemonik etkinlik açısından elverişsiz bir yöntem olarak olumsuzluyordu" (Yetiş, 1996: 7-8). *Ne Yapmalı?* adlı eserinde Lenin, sınıf mücadelesinde ideolojik ve teorik öncülüğün önemini vurguladı ve hegemonya kavramını geliştirdi. Gramsci'nin, Lenin'den esinlenmekle birlikte, *Hapishane Defterleri*'nde siyasal egemenlik ve iktidar ilişkilerinin yeniden üretimini açıklamak amacıyla bu kavramı genişleterek işlevselleştirdiğini görüyoruz. Hegemonya kavramını Komitern'in çeşitli belgelerinden aldığı belli olmasına ve *Hapishane Defterleri*'nde doğrudan Lenin'e referans vermesine karşın Gramsci, onu özgün kullanımının çok ötesine genişleterek üç önemli ilerleme getirdi. Birincisi, Gramsci kav-

ramın kültürel ve ahlaki yönlerini vurguladı; ikincisi, duygudaş grupların zorunlu özümseme sürecini tanımladı ve üçüncüsü, bağımlı sınıflar üzerinde burjuva tahakkümünü çözümleme aracı olarak kullandı (Ransome, 2011: 177-179). Kısacası, Gramsci *Hapishane Defterleri*'nde bu kavramı siyasal egemenlik ve iktidar ilişkilerinin yeniden üretimini açıklamak amacıyla işlevselleştirdi. Gramsci'nin bu girişimi Avrupa ve İtalya'nın özgül koşullarının kapsamlı bir analizi olmasının yanı sıra Marksistlerin henüz üstyapı üzerinde ayrıntılı bir biçimde durmadıkları bir dönemde, hegemonya analizini geliştirerek Marksist kurama önemli bir katkı sundu. (Forgacs, 2012: 229; Ransome, 2011: 162).[1]

Gerçekten de Gramsci'nin hegemonya kuramını geliştirirken temel sorunu İtalya'da bir devrim beklenirken neden "pasif devrim" olduğu ve devrim koşullarının nasıl oluşturulacağıdır. Ransome'ın da belirttiği gibi (2011: 153-163) Gramsci, Lenin ve Lukács'ın değerlendirmelerini de hesaba katan bir devrim stratejisi geliştirmeye çalıştı. Proleter hegemonyanın içerik açısından burjuva hegemonyasından bütünüyle farklı olsa da biçim açısından ona benzer olduğunu (Ransome, 2011: 172) vurguladı. Bu nedenle çözümlemesinde burjuva hegemonyasını ayrıntılı bir biçimde ele aldı.

Bu kitabın sorunsallaştırdığı şey burjuva hegemonyasının AKP aracılığıyla kurulma çabası ve işçilerin buna karşı tutumudur. Dolayısıyla kitabın teorik dayanaklarından biri Gramsci'nin hegemonya kuramıdır. Çalışmanın metodolojisi açısından iki şeye dikkat çekmek isterim: Gramsci'nin ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeydeki toplumsal güçlerin eşitsiz gelişimini vurgulayarak İtalyan tarihini dünya tarihinin bir

1 "Gramsci'nin 1926'dan sonra kendisini içerisinde bulduğu gerçeklik, kapitalizmin savaş sonrası ekonomik krizden çıkmayı ve kendisini stabilize etmeyi başardığı, parlamenter rejimlerin sağlam durduğu ya da yerini otoriter rejimlere bıraktığı Batı'da sosyalist devrimlerin ya yenilgiye uğradığı ya da hayata geçemediği bir gerçeklikti. Bu koşullar 1917-1921 yılları arasındaki devrimci atılım evresinin koşullarından çok farklıydı ve kapitalist toplumların politik ve ideolojik kaynaklarının yeni bir analizini gerektiriyordu" (Forgacs, 2012: 229).

parçası olarak ele aldığı *Hapishane Defterleri*'nde[2] belirttiği gibi, "Tarihsel olgu [...] incelikle belirlenmiş tarihsel sınırlara sahip olmaz; tarih daima dünya tarihidir ve özel tarihler sadece dünya tarihinin çatısı içerisinde var olur" (Morton, 2011: 17). Dolayısıyla Gramsci, İtalya tarihini dünya tarihinin bir parçası olarak ele alırken analizinin temelinde İtalya'nın gelişiminin kendine özgülüğü vardır. Bu çerçevede dikkat çekmek istediğim ilk husus, Gramsci'nin Marksist literatüre önemli katkılarından biri olan hegemonya kuramını olduğu gibi alıp Türkiye'nin toplumsal dönüşümlerini açıklamada kullanmanın, Türkiye'nin toplumsal yapısının özgüllüğünü gözden kaçırma riskini taşımasıdır. Bunun için kitapta Gramsci'nin hegemonya kuramı ve onun etrafında geliştirdiği teorik çerçeve Türkiye tarihinin yaklaşık son 40 yıllık sürecini incelerken kılavuz niteliğinde olacaktır. Gramsci'nin hegemonya kuramını geliştirirken kullandığı ve kitap açısından önemli olan (entegral devlet, tarihsel blok, pasif devrim, transformizm gibi) kavramların kendi yaklaşımında nasıl bir anlama sahip olduğunu açıklayacak ve onun perspektifi ışığında Türkiye'de bu süreçte yaşanan dönüşümleri ve hegemonya kurma girişimlerini kendine özgü dinamiklerinin yanı sıra dünya kapitalist sistemiyle girdiği eşitsiz ilişkiler bağlamında açıklamaya çalışacağım. Gramsci, hegemonya kuramını oluştururken yönetici sınıfın bağımlı sınıfların rızasını nasıl kazanabildiğini anla(t)maya çalışmış ve çözümlemelerini üstyapısal uğraktan hareketle ve ikilikler (devlet-sivil toplum, zor-rıza, hegemonya-tahakküm vb.) üzerinden yapmıştır. Bu bağlamda dikkat çekeceğim ikinci nokta Gramsci'nin yöntemidir. Bu yöntem literatürde kuramının farklı şekilde yorumlanmasına ve hegemonyanın kuruluşunda Gramsci'nin üretim ilişkilerine verdiği önemin göz ardı edilmesine neden olmuştur.

2 İtalyan savcı, "bu beynin işlemesini yirmi yıl durdurmalıyız" dedikten sonra, Gramsci'yi yirmi yıla yakın bir süre cezaevinde tutmuşlardı. Hapishanede kaldığı bu süre boyunca tuttuğu notların bir bölümü, ölümünden yıllar sonra *Hapishane Defterleri* adı altında yayımlanmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Fiori, 2014.

Gramsci, burjuva hegemonyasını çözümlerken, kavramlarını farklı bileşim ve tarihsel bağlamlara uyguladığı için terimlerin tanımları işaret ettiği konuya göre değişir (Ransome, 2011: 175). Hegemonya kavramına ilişkin olarak da birbiriyle ilintili farklı tanımlamaları vardır. Birinci tanımlamada "hegemonya, egemen sınıfın ideoloji kertesinde görünümleri açığa çıkan sosyo-kültürel üstünlüğünün, kendiliğinden rızaya dayalı oydaşma süreçleri üzerinde etkili olduğu bir yönlendirme ilişkisidir" (Yetiş, 2014: 88). Bu tanımda *hegemonya, egemenlik kavramının diyalektik karşıtıdır.* İkinci tanımlama düzeyi olarak Gramsci, tarihsel blokun üstyapısına yerleştirdiği sivil toplum ve devletin/politik toplumun karşılıklı ilişkilerini dikkate alır: Üç sivil toplum-devlet modeli[3] üzerinden analizini derinleştirir. Bu modellerden ikincisinde devlet, sivil toplumu içerir. Gramsci'nin devleti, entegral/bütüncül devlet[4] olarak adlandırdığı durumda *hegemonya, rıza ve zorlamanın sentezidir.* Üçüncü bir çözümlemede ise Gramsci hegemonya kavramını, sınıf bilinciyle ilişkilendirerek, *ekonomik-korporatif uğrağın aşılması* olarak ifade eder.

Gramsci, hegemonya kavramını farklı biçim ve bağlamlarda kullanmakla birlikte, sıklıkla sınıf üstünlüğünün iki biçimini yani, "zor"u "rıza" ile birleştiren bir toplumsal ve siyasal kontrol biçimi anlamında kullanmaktadır. Gramsci'ye (1971: 80) göre, "klasik parlamenter rejimin hüküm sürdüğü yerlerde hegemonyanın 'normal' uygulanışı, zorun rızanın önüne geçmediği, zor ile rızanın birbirini karşılıklı olarak dengelemesiyle karakterize olur". Bu bakımdan Gramsci'nin entegral devlet tanımı zorlamayla güçlendirilmiş hegemonya anlamına gelmektedir. Bir başka deyişle entegral devlet tanımında devlet, sivil toplumu içerir. Bu durumda hegemonya rıza ve zorun sentezidir. Entegral

3 Bu modellerden birincisinde devlet, sivil toplum dikotomisi bir karşıtlık değil, diyalektik bir ikilik olarak yorumlanır. İkincisinde devlet sivil toplumu da kapsamaktadır, üçüncüsünde ise devlet sivil toplumla bir ve aynıdır. Bkz. Anderson (1988: 28).

4 Entegral devlet formu sadece modern devletin bir niteliğidir. Sassoon (1987: 113) entegral devletin antik ya da feodal formasyonların bir özelliği olmadığını, Martin (1998: 68) hegemonik ilişkilerin ancak belirli bir tarihsel aşamada devletin gelişmesiyle gündeme geldiğini belirtir.

devlet kavramsallaştırmasında bir diğer önemli nokta da Gramsci'nin, hegemonik etkinlikleri devlet uğrağına yerleştirerek, rızanın sadece sivil toplumla sınırlandırılamayacağını vurgulamasıdır. Yani, devlet, baskı aygıtı olduğu kadar, hegemonya aygıtıdır da (Yetiş, 2009: 15). Bunun yanı sıra Gramsci'nin yaklaşımında zorun, sadece fiziki güç/şiddet uygulaması olarak anlaşılmadığı ve devletin ayrıca hukuk aracılığıyla baskı ve zorlamalarda bulunduğu söylenebilir. Dolayısıyla çalışmada hegemonyayı *rıza* ve *zor*un sentezi olarak değerlendirecek ve *zor*un ekonomik, siyasal ve hukuki biçimlerde nasıl uygulandığını göstermeye çalışacağım. Çalışmanın sınırları ve amacı dikkate alındığında devletin eğitim, dinsel kurumlar vb. aracılığıyla rızanın üretimindeki rolü üzerinde durmayacağım.

Gramsci'nin kuramını oluştururken terimlerin tanımlarının farklılaşması, analizlerini ikilikler üzerinden yapması ve üstyapısal uğraklar üzerinde yoğunlaşması, hegemonya kuramının farklı şekillerde yorumlanmasına yol açmış ve bu vurgu daha sonra Gramsci'ye ilişkin reformist okumalara dayanak oluşturmuştur. Bu okuma biçiminde hegemonyanın yalnızca ideolojik boyutu dikkate alınmış ve egemen sınıfın hegemonyasında ideolojinin rolünü vurgulaması nedeniyle Gramsci'ye ilişkin sivil toplumcu yorumlar yapılmış[5] ve hegemonyanın bağımlı sınıfların egemen ideolojiyi içselleştirmesi yoluyla kurulduğu ileri sürülmüştür.

Bu çalışmada bağımlı sınıfların tümüyle egemen ideolojinin etkisi altında olmadığı ileri sürülmektedir. Çünkü hegemonyayı yalnızca ideolojik hegemonyayla sınırlamayan "Gramsci hiçbir zaman ideolojiyi hegemonyanın eş anlamlısı olarak kullanmamış" (Crehan, 2006: 246), analizlerinde hegemonyanın kültürel/ideolojik yönünü vurgulamıştır. Dolayısıyla "hegemonya Gramsciye göre [...] 'pratik bir eylemi' ve eşitsizliği üreten toplumsal ilişkileri ve bu eşitsizliği doğrulayan, açıklayan, normalleştiren ve benzeri fikirleri kapsamaktadır" (Crehan, 2006: 246). Ayrıca bağımlı sınıflar basitçe "yanlış bilinç" içinde olmadığı gibi, rıza göstermе-

5 Bobbio'nun makalesi buna bir örnektir. Bkz. Bobbio ve Texier (1982).

lerinin nedenleri ve rızanın biçimi de farklılaşabilir. İşçi sınıfının rızası onama veya boyun eğme biçiminde olabileceği gibi, maruz kaldıkları tahakkümü bir gün kendilerinin de uygulayabilecekleri düşüncesiyle ve/veya gözetim altında tutulmaları nedeniyle gönülsüz biçimde de olabilir (Scott, 2014: 136-137).

Gramsci, hegemonyanın uygulandığı alanı sivil toplumla sınırlı görmez (Anderson, 1988: 67-73). Hegemonya kuramında ideolojinin işlevlerini sivil toplum ve devlet arasında paylaştırır ve *zor*u sivil toplum kurumlarıyla ilişkilendirir (Anderson, 1988: 50-51). Gerçekten de devlet zor aygıtlarının yanı sıra ideolojik aygıtları da kullanarak hegemonya kurma sürecinde egemen sınıfın lehine faaliyette bulunur. Anderson (1988: 46) Gramsci'nin hegemonya yaklaşımında, rızanın zoru gölgede bıraktığını ileri sürer. Oysa zor devletin tekelinde olmadığı gibi, ideolojik denetimin tekeli de sivil toplumun elinde değildir.[6] Gramsci'de rızanın zoru gölgede bırakmasından ziyade zorlama zırhıyla korunan bir rızadan söz edilebilir.[7] Günümüzde süregelen AKP hegemonyasının buna bir örnek oluşturduğunu ileri süreceğim.

Gramsci'nin hegemonya tanımı ve kuramı üzerine farklı yorum ve eleştiriler vardır.[8] Bunlar daha çok ideolojik hegemon-

6 Gramsci'nin (1971) İtalyan faşizmine ilişkin analizinde ortaya koyduğu gibi politik toplumun zayıflaması durumunda, sivil toplumdan egemen sınıfın zorlama gücü çıkar. Ayrıca sivil toplum-devlet ikiliği üzerine oluşturduğu modellerin ikincisinde, Gramsci, devletin ideolojik işlevlerini, entegral devlet kavramı üzerinden ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır.

7 Gramsci (1971) çözümlemelerinde burjuvazinin bilinç üzerinde denetimi kalmadığında devletin zor gücüne nasıl dayandığını ve bazen de zor güçlerinin arka planda kaldığını ve açık baskı biçiminde değil ama zorlama tehdit sistemi olarak hareket ettiklerini göstermeye çalışır.

8 *Tahakküm ve Direniş Sanatları; Gizli Senaryolar* adlı kitabında Scott (2014: 120-164), Gramsci'nin hegmonya kavramını neo-Marksist yorumlar açısından eleştirerek, yanlış bilinç teorisinin toplumsal değişimi açıklamada yetersiz kaldığını ileri sürer. Scott (2014: 121-140), yanlış bilinç teorisinin kalın ve ince olmak üzere iki versiyonu olduğunu ileri sürer. Scott'un eleştirisinde hegemonyanın ince versiyonu, Gramsci'nin hegemonya kuramının neo-Marksist yorumuna karşılık gelmektedir. Neo-Marksistler tabi grupların hâkim normları/egemen ideolojiyi içselleştirdiğini varsayar ve bunu onların nesnel çıkarlarına ilişkin yanlış bilinç olarak yorumlarlar.

ya sorunsalına ilişkindir. Bir başka deyişle Gramsci'nin hegemonya kuramı tek boyutuyla ele alınmaktadır. Oysa Gramsci'nin hegemonya çözümlemesinde tarihsel blok kavramına dayanmasından da anlaşılacağı üzere hegemonyanın ideolojik boyutunun yanı sıra ekonomik bir boyutu da vardır. Hegemonya kuramını altyapı ve üstyapının organik birliği olarak tanımladığı tarihsel blok kavramına dayandırarak, ideolojizm ve ekonomizm indirgemeciliğinden uzaklaşır:

> Ekonomizm, belirli bir tarihsel dönemde egemen üretim tarzının içerdiği yapısal-ekonomik süreç ve ilişkilerin üstyapıdaki ideolojik, hukuksal ve siyasal kerteleri tek yönlü olarak belirlediğini varsayar. [...] Buna karşılık, aynı kuramsal hatanın öbür yönünü oluşturan ideolojizm ise nesnel etkenlerle kıyaslandığında yapısal uğrağın yadsınmasına ve ideo lojik süreçlerin abartılmasına yol açar. Her iki sorunlu yak-

Scott (2014: 147), "Gramsci'nin [...] formülasyonunda hegemonya eylem düzeyinden ayrı olarak esas itibarıyla düşünce düzeyinde" işlediği için, işçi sınıfı eylemlerinde radikal sonuçlar çıkaramaz sonucuna ulaştığını ileri sürer. Scott (2014: 149), Gramsci'nin yaklaşımında, tabi sınıfların hegemonyayı hangi düzeyde sorguladıklarına ilişkin ölçütün, ideolojik tahakkümün derecesini saptamak için kullanılmasını sorunlu bulur. Ancak Scott'ın tabi grupların daha kapsamlı eleştiri yapmasını engelleyen şey hegemonik bir ideoloji değildir şeklindeki yaklaşımı da ideolojinin bağımlı sınıflar üzerindeki etkisini tümüyle göz ardı etmek gibi bir sonuca yol açabilir. Oysa tabi sınıfların tahakkümü sorgulama düzeyi sınıf bilinci ile ilişkisi bağlamında ele alındığında bunun ideoloji ile bağlantılı olduğu görülebilir. "Marksist metaforu kullanacak olursak, gelişerek 'olgunlaşan' siyasal bilinç temelin ötesine geçer ya da temelden üstyapıya sıçrar" (Ransome, 2011: 211).

(Scott'ın kitabında hegemonya ve tahakküm kavramlarını eş anlamlı olarak kullandığını belirtmek gerekir. Gramsci bu kavramları diyalektik olarak karşıt kutuplara yerleştirir)

Poulantzas (1973: 217), *Political Power and Social Classes* adlı kitabında Gramsci'nin ideoloji yaklaşımını eleştirir ve bu konuya şu şekilde yaklaşır: Gramsci'nin kanısının aksine, burjuva ideolojisinin özgül karekteri, onların yönetilen sınıfların kendi politik egemenliklerine ilişkin az ya da çok aktif bir 'rıza' sağlaması değildir. Bu her egemen ideolojinin genel özelliğidir. Poulantzas'a göre bu rızadaki tek yenilik dini olmayışıdır.

Mandel'e göre de (1975: 500-522) Batı'daki burjuva ideolojisinin özelliği teknolojinin her şeye kadir olduğu inancıdır. Bu, burjuva ideolojisinin özel bir biçimidir.

laşımdan farklı olarak, Gramsci'nin hegemonya kuramı, ekonomik yapı ile üstyapılar bütünlüğünün organik birliği anlamına gelen 'tarihsel blok' kavramına dayanır (Yetiş, 2014: 88-89).

Portelli'nin (1982: 5) belirttiği gibi tarihsel blok irdelendiğinde bir yanda üretim ilişkisiyle birbirine bağlı toplumsal bir yapı-sınıflar, öte yanda ideolojik ve politik bir üstyapı görülür. Yıldırım'a göre (2010a: 19) bu çerçeve,

> bir yandan üretim ilişkilerinin son tahlildeki belirleyiciliğine vurgu yapmaya imkân verirken, diğer yandan da üstyapı içerisinde bu yapıyı sürdürülebilir kılan hegemonya ve zor aygıtlarının eşzamanlı ve karşılıklı gelişiminin anlaşılmasına da imkân vererek ekonomizm tuzağından uzaklaşılmasına da fırsat sağlamaktadır. Dolayısıyla Gramsci'de Lenin'i izleyerek ekonomizme karşı "siyasal" ve "ideolojik" momentlere yapılan vurgu, üretim ve sömürü ilişkilerinin gerçekleştiği alan olarak ekonomik alanın ve buna bağlı olarak sınıfların çözümlemeden dışlanmasına değil, aksine hegemonyanın tesis edilip uygulandığı devlet ve sivil toplum alanının da çözümlemeye dahil edilmesine gönderme yapar.

Dolayısıyla hegemonya kuramı somut tarihsel konjonktürün gereksinimlerine bir yanıt olmanın yanı sıra, ekonomizm ve ideolojizm eleştirisidir. Gramsci'nin ekonomizm eleştirisindeki amacı nesnel gerçeklik karşısında öznel etkenin rolünü vurgulayarak yapı ve üstyapı arasındaki ilişkilerin indirgemeci bir yaklaşımla ele alınmasının önüne geçmektir. Ancak, altyapının üstyapıyı tek yanlı olarak belirlemediğini ileri süren Gramsci, yapısal düzeyi de yadsımaz. Altyapı-üstyapı arasında diyalektik bir bağlantı kurar. Bu bağlamda, Gramsci'nin ekonomizm eleştirisinden hegemonyanın oluşumunda nesnel koşulların zorunlu bir temel olduğu ancak yeterli olmadığı sonucuna ulaşılabilir. Gramsci, hegemonyanın bir praksis biçimi olduğunu ve praksis felsefesi dediği Marksizmin yapıyı üstyapıdan koparmadığını ve etik-politik tarihi de dışlamadığını vurgular. Gramsci'nin hegemonyayı tarihsel blok kavramına dayandırmasından da anlaşıla-

cağı üzere, hegemonya salt ideolojik ya da politik düzeyle değil aynı zamanda ekonomi düzeyiyle de ilişkilidir:

> Hegemonya fikri, hegemonya uygulanacak grupların çıkar ve eğilimlerinin dikkate alınmasını, belli bir uzlaşma dengesinin kurulmasını gerektirir; yani yönetici grup ekonomik-korporatif nitelikte özveride bulunmalıdır. Ancak hiç şüphe yok ki hegemonya etik-politik olsa da aynı zamanda ekonomik de olmalıdır. Çünkü önder grubun esas olarak ekonomik faaliyetin belirleyici sektörlerinde yürüttüğü belirleyici çalışmaya dayanmak zorundadır (Gramsci, 1971: 161).

Gramsci'nin (1971: 285-286) hegemonya çerçevesini *Hapishane Defterleri*'nde Amerikanizm-Fordizm açıklamalarında görmek mümkündür.[9] Gramsci Amerikanizm-Fordizm'e ilişkin çözümlemelerinde üretim ilişkilerindeki değişikliklerin ekonomi alanıyla sınırlı olmadığını, tarihsel blokun tüm düzeylerinde birtakım değişiklikleri gerekli kıldığını göstermeye çalışır. Gramsci'nin Fordizm ile hegemonya arasında kurduğu bağlantı bu çalışmada post-Fordizm/esnek üretim ile neoliberal hegemonya arasındaki ilişkinin gösterilmesine dayanak oluşturacaktır.

Gramsci, rızanın sağlanmasında egemen sınıfın bağımlı sınıflar üzerinde ideolojik üstünlüğünün yanı sıra ekonomik tavizler vermesinin de gerekli olduğunu vurgular. Hegemonyanın sürekliliği nesnel gerçeklikte karşılığını bulmasına bağlıdır. İdeolojinin organize edilmesi ve sürdürülebilmesi için maddi temellere dayanması ve nesnel istem ve çıkarlara tekabül etmesi

9 Fordizm, kapitalist sistemin Birinci Dünya Savaşı sonrası içine girdiği krizi aşmak için uygulamaya koyduğu yeni bir üretim sistemidir. Amerikanizm ise üretim ilişkilerinin yeniden örgütlenmesine bağlı olarak toplumsal yaşamın tüm alanlarının yeniden yapılandırılması anlamına gelmektedir. Gramsci, Fordizm'le ilgili açıklamalarında hegemonyanın fabrikalarda doğduğunu ve uygulanabilmesi için çok az miktarda profesyonel siyasal ve ideolojik araçlara gereksinim duyduğunu belirtir. Amerikan modeli de ekonomik yapının üstyapı karşısında daha belirleyici bir konumda olduğunu yani, üstyapıların ekonomik yapıdaki dönüşümlere uygun bir biçimde yeniden yapılandırıldığını göstermektedir.

gerekir (Przeworski, 1993: 136). Üstyapısal etkinliklerin ekonomik-politik niteliğini saptamaya çalışan Texier'in (1982: 78) yerinde ifadesiyle, "[...] üstyapısal etkinliklerin biçimi, kuşkusuz ideolojiktir ama içerikleri ekonomik ve toplumsaldır". Kitapta, AKP ve sermayenin hegemonyasının da maddi desteklerle sürdürülmeye çalışıldığını, işçilerin taleplerinin çoğunlukla ekonomik çıkarlarıyla sınırlı olmasının hegemonyayının yeniden üretilmesine katkı sağladığını göstermeye çalışacağım.

Özetle, Gramsci analizlerini altyapı-üstyapı gibi ikilikler üzerinden yapar ancak bu ikilikler arasında diyalektik bir ilişki vardır. Bir başka deyişle bu ayrım organik değildir, yöntem bilimsel düzeyde oluşturulmuş bir yorumlama aracıdır. Bu ayrım mutlaklaştırılınca ikili karşıtlıkların yalnızca bir yanıyla yapılan çözümlemelerde yanıltıcı olmaktadır. Bir başka deyişle, Marksizmin ekonomik indirgemeci yorumları ne kadar sorunluysa, Gramsciyen analizlerde ideolojist yorumlar da o kadar sorunludur. Bu perspektife dayanarak kitapta hegemonyayı *rıza* ve *zor*un bir sentezi olarak ele alacak, hegemonyanın yalnızca egemen sınıfın bağımlı sınıflar üzerinde ideolojik üstünlük kurmasıyla sağlanmadığını, ekonomik bir boyutu olduğunu ve *zor*un farklı biçimleri ve işlevlerini açığa çıkarmaya çalışacağım. Burjuva hegemonyasının kuruluşunda ekonomik alan/üretim ilişkileri ve sınıfları çözümlemeye dahil ederek hegemonyanın sınıfsal olduğunu ve aynı zamanda nesnel koşulların işçi sınıfının siyasal bir bilince ulaşmasında tek başına yeterli olmadığını ancak sermaye sınıfı ve iktidarın işçilerin rızasını kazanmada nesnel koşulların zorlayıcılığından yararlandığını göstermeye çalışacağım. Böylece ideolojizm ve ekonomizm tuzağından uzaklaşırken işçilerin üretim ilişkileri içindeki konumlarının, artan sömürü ve eşitsizliğin işçilerin devrimci bilince ulaşmasından ziyade egemen sınıfın pasif rıza sağlamasına olanak sağlamasındaki çelişkili duruma dikkat çekeceğim.

Her hegemonya içinde bir karşı hegemonyayı da barındırır, dolayısıyla da krizlere gebedir. Hegemonya krizi (organik kriz)[10]

10 Gramsci'ye göre altyapıyla üstyapı arasındaki ilişkilerin geleneksel biçimde sürdürülememesi nedeniyle, altyapıyla üstyapı arasında bir kopma meydana gelir ki bu durum organik krizi işaret eder. Organik kriz "yapının evrimi ile

kuramı olmaksızın hegemonya kuramı olamaz (Buci-Glucksmann 1974: 75'ten aktaran Carnoy, 2001: 265). Organik krizin devletin birliğinin bozulması, temsil krizi ve meşruiyet krizini içeren semptomları vardır; organik kriz durumlarında iktidar bloğu ve devlet yöneticileri arasında bir çözülme ve bunların stratejik yön kaybı olabilir ve/veya devlete ve projelerine verilen toplumsal desteğin temelleri çökebilir (Jessop, 2002: 177). "Her iki durumda da bir 'otorite krizi' ortaya çıkar; işte bu hegemonya krizi ya da devletin bütünlüğünün krizidir" (Gramsci, 1971: 210). Ayrıca, Gramsci, geleneksel egemenlik ve hegemonya ilişkilerindeki çatlamanın toplumsal sınıfların kendi geleneksel partilerinden kopmalarına yol açacağını vurgular. Siyasal partiler ile temsil ettikleri kesimler arasındaki bağın kopması sadece siyasal partileri etkilemez. "Partilerle birlikte, parlamenter sistemi, iletişim yapılanmasını etkisi altına alan kriz, siyaset ve yönetim alanlarının bütün düzeylerinde yankılanır. Devlet aygıtını oluşturan kurumsal örgütlenme düzeneğinde, krizin sonuçlarına göre bir uyarlanma ve yeniden yapılanma gereksinmesi ortaya çıkar" (Yetiş, 1996: 196).

Hegemonya krizinin olağan yolla çözülmesi organik bir çözümdür.[11] Olağan çözüm sivil toplumun yeniden yapılaştırılmasına dayanır. Siyasal alanda ise egemen sınıfın bütün kesim ve temsilcilerinin tek bir parti yönetimi altında toplanılması yoluna gidilir. Organik çözüm karşıt sınıfa karşı zorlama ile bağlaşık gruplara hegemonya uygulanmasının birleşimdir (Portelli, 1982: 134-135). Hegemonya krizi ortaya çıktığında egemen sınıf 'pasif devrim' stratejisine de başvurabilir. Gramsci bu kavramı, burjuvazinin siyasal ve ekonomik krizlere rağmen nasıl olup da hayatta kalabildiğini

üstyapının buna koşut evrim yokluğu yüzünden ağırlaşmış bulunan çelişkilerin sonucudur" (Portelli, 1982: 127).

11 Gramsci (1984: 91) organik çözümü şöyle tarif eder: "[...] birçok farklı parti bölüklerinin tüm sınıfın gereksinimlerini daha iyi temsil eden ve özetleyen tek bir parti bayrağı altına geçişi, dinginlik dönemleriyle karşılaştırıldığında ritmi çok hızlı ve neredeyse şimşek çakması gibi bile olsa, organik ve normal bir olgudur; bütün bir toplumsal sınıfın büyük bir varoluş sorununu çözmeye ve ölümcül bir tehlikeyi uzaklaştırmaya tek yetenekli olarak görülen tek bir yönetim altında kaynaşmasını temsil eder."

açıklamak amacıyla geliştirmiştir (Sassoon, 2012: 155). Bir başka deyişle, Gramsci'nin reformist politikayı devrimci politikadan ayırmak için kullandığı bir kavram (Sassoon, 2012: 139) olan pasif devrim, "halkın inisiyatiflerini siyasal liderliğin devam eden tahakkümü lehine nötralize ve kanalize ederken (pasif), toplumsal ilişkilerin yeniden örgütlenmesini (devrim) içerir" (Jessop, 1990: 212-213). "Böylece burjuvazi ne zaman hegemonyası tehdit edilir, ne zaman siyasal üstyapısı (zor artı hegemonya) üretici güçlerin genişlemesi gereksinmesiyle başa çıkamaz ise –devlet aracılığıyla– pasif devrim stratejisine başvurur" (Carnoy, 2001: 264). "O halde pasif devrim, burjuvanın egemenliğini siyasi ve ekonomik olarak yeniden örgütlemesine müsaade eden bir strateji, devletin 'güç artı rıza' olarak genişlemesinin bir yüzüdür" (Sassoon, 2012: 144).

Çalışmanın ilerleyen kısmında Türkiye'de hegemonya kurma çabaları, ortaya çıkan hegemonya krizleri ve bu krizlerin nasıl aşıldığı, Türkiye'de 2001 krizi sonrası egemen sınıfların koalisyon hükümeti eliyle pasif devrim stratejisini nasıl uyguladığı çizilen bu çerçevede tartışılacak ve bu perspektif AKP'nin sermayenin organik çözümü olup olmadığını anlamamıza yardımcı olacaktır.

Her sermaye birikim biçimine denk düşen bir hegemonya vardır. Esnek birikim rejiminde kurulmaya çalışılan hegemonya da neoliberal hegemonyadır. Neoliberal hegemonyanın nasıl kurulduğunun anlaşılabilmesi, sermaye birikim mantığının, kapitalizmin yaşadığı dönüşümlerin ve bu dönüşümlere yol açan temel ögelerin bütüncül şekilde anlaşılmasıyla olanaklıdır. Bir sonraki kısımda bu noktadan hareketle tarihsel sürece bakacağım.

AKP Hegemonyasına ve İşçi Sınıfının Rızasına Zemin Hazırlayan Tarihsel Arka Plan

Kapitalizmin varoluşunu sağlayan sermaye birikimi artı değerin bir bölümünün sermayeye eklenmesiyle onu büyüterek yeniden üretmesi yoluyla sağlanır. "Emek-gücünün farklı biçimlerde açığa çıkması ve giderek yoğunlaşarak yapısal bir güce dönüşmesi, kapitalist toplumda değer yaratma sürecini, daha somut olarak serma-

ye birikim sürecini işaret eder" (Ercan, 2005: 39). Sermaye birikiminin sağlanabilmesi için önce üretim araçları ile emek gücünün bir araya gelmesi yani, kapitalist üretim sürecinin başlaması gerekir. Bu üretim sürecinde elde edilen yeni değerlerin yanında bir de artı değer üretilir. Kapitalist üretilen metayı (meta-sermaye) piyasada satarak para-sermaye olarak realize eder. Artı değeri içeren bu para-sermaye tekrar üretken sermaye dönüşerek yeniden üretimi başlatır. Yeniden üretim sadece artı değerin değil kapitalist toplumsal ilişkilerin de yeniden üretimidir:

> Şu halde, kapitalist üretim süreci, kendi iç bağlantısı içerisinde ya da bir yeniden üretim süreci olarak düşünüldüğünde, yalnız meta üretmekle, artı değer üretmekle kalmıyor aynı zamanda kapitalist ile ücretli işçi arasındaki toplumsal ilişkiyi de üretiyor ve yeniden-üretiyor (Marx, 2015: 552).

Bu bağlamda kapitalist sistemin varlığını sürdürebilmesi sınıf ilişkilerini yeniden üretebilmesine, bu da işçi sınıfının kapitalist sınıfa biat etmesinin koşullarının yeniden üretilmesine bağlıdır. Biraz açmak gerekirse kapitalizmin üç zorunlu koşulu olduğunu belirten Marx, bunları büyüme eğilimi taşıması, emek üzerinde kontrol ve dinamizm olarak ifade eder. Kapitalizmde kâr ve sermaye birikiminin sürdürülebilirliği büyümeyle sağlanabildiği için büyüme kapitalizmin zorunlu koşullarından birisidir. Büyüme emeğin yarattığı ile elde ettiği arasındaki farka dayanır. Bu nedenle emek üzerinde kontrol kapitalizmin devamlılığı için yaşamsal önem taşır (Harvey, 1999: 199-206). Marx bu üç zorunlu koşulun tutarsız ve çelişik olduğunu, dolayısıyla kapitalizmin krize eğilimli olduğunu belirtir.[12] Marx'a dayanarak bunun kapitalist birikimin içsel çelişkilerinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Sermaye birikim sürecinde bu çelişkilerin

12 Bu kriz eğilimi "dönemsel olarak aşırı birikim evrelerinin ortaya çıkmasına yol açar" (Harvey, 1999: 206). O halde "bu tür krizler sermaye ve emek gücü artığının toplumsal olarak kullanışlı işler için, herhangi bir araç tarafından karlı bir biçimde bir araya getirilememesi şeklinde anlaşılmalıdır" (Harvey, 2004: 23). Bu çerçevede "1930'lu yıllarda var olan ve 1973'ten beri dönemsel olarak beliren koşullar, aşırı birikim eğiliminin tipik ifadeleri olarak görülmelidir" (Harvey, 1999: 206).

derinleşip çözülemez hale gelmesiyle kriz ortaya çıkar. Sermayenin çelişkilerinin sonucu ortaya çıkan kriz, aynı zamanda kısmen ve geçici olarak bu çelişkilerin üstesinden gelmeye olanak sağlar.[13] Yapısal krizler sınıf yapılarını, tarihsel bloğun bileşimini ve devletin sınıflara yönelik yaklaşımını yeniden tanımlayarak, sermayenin emek üzerindeki egemenliğini/denetimini restore etmesini mümkün kılar (O'Connor, 1995: 77-90). Yapısal krizlerde "kapitalist toplumsal formasyon, yalnız ekonomik değil, aynı anda sosyal, siyasal ve ideolojik bir tıkanmayla karşı karşıya kalır. Bu yüzden sınıf iktidarının restorasyonu ancak sermayenin bağımlı sınıflar üzerinde mutlak ve çok yönlü bir hâkimiyet kurmasıyla gerçekleşir" (Öngen, 2005: 56).

Her birikim biçimi, belirli bir sınıf ilişkileri bütününe denk düştüğünden, bu biçimler arasındaki geçişler aynı zamanda siyasal geçişlerdir. Diğer bir deyişle, "ekonomik geçiş", birikim sürecinin yeniden yapılanmasını içeriyorsa, "siyasal geçiş" de "iktidar blokunun yeniden yapılanmasını içerir" (Gülalp, 1993: 43). Kısacası, ekonomik ve siyasal alandaki bu yeniden yapılanma yeni bir hegemonya projesini gerektirir.

Türkiye dünya kapitalist sistemine bağımlı bir ülke olarak eklemlendiği için ülkedeki sermaye birikimi kapitalist sistemdeki değişikliklerden etkilenmekte ve hegemonya projeleri de bu çerçevede biçimlenmektedir. Bu bağlamda, Türkiye'de sermaye birikim sürecinde 1970'li yılların sonunda ve 2001 yılında iki önemli krizin yaşanmasında kapitalist sermaye birikimin kriz yaratıcı dinamikleri etkili olmuştur. Ancak Türkiye'nin erken kapitalistleşen ülkelere bağımlı ülkelerden biri olması, geç kapitalistleşmesi, "sermaye birikim dinamiklerinin işleyiş *biçiminde* bazı değişikliklere ve birikim sürecinde özgül belirlenimlere neden olmuştur" (Ercan ve Öztürk, 2009: 64). Dolayısıyla Türkiye'de yaşanan krizlerde ve krizlerden çıkmak için izlenen

13 "Sermayenin bu tip her sınırı [kendisine] bir engel olarak koyması ve dolayısıyla, düşünsel tarzda bunu aşmış olması, bunu gerçek olarak aştığı sonucuna götürmez ve böyle her engel onun belirlenimine aykırı düştüğü için, sürekli aşılan, ama gene sürekli olarak konulan çelişkiler içinde sermayenin üretimi devam eder" (Marx, 2013: 295).

politikalarda kapitalist sermaye birikiminin eğilimleri, geç kapitalistleşmenin özgüllükleri ve uluslararası sermaye ile olan ilişkiler belirleyici olmuştur.

Türkiye'de bu krizlerin sonucunda emek-sermaye arası ilişkiler yeniden yapılandırılarak egemen sınıfın hegemonyası tesis edilmeye çalışılırken, aynı zamanda sermayenin farklı fraksiyonları arasında ortaya çıkan gerilimler de yapılan düzenlemelerle giderilmeye çalışılmıştır. Birinci krizin ardından neoliberal politikalar uygulanmaya başlanmıştır. Ancak 2000'li yıllara kadar burjuvazi egemen olmakla birlikte hegemon olamamıştır. 2001 krizinden sonra iktidara gelen AKP aracılığıyla neoliberal politikalar yerleştirilmiş ve sermayenin hegemonyası tesis edilebilmiştir.

12 Eylül Darbesi ve Askerî Rejim Yılları

Neoliberal hegemonyanın zayıfladığı dönemde AKP'nin iktidara gelmesi hem ekonomik ve siyasal alanda krizlerin (hegemonya krizinin) hem de yeni bir hegemonya projesinin ortaya çıkışının göstergesidir. Aynı şekilde 12 Eylül askerî darbesi, 1970'lerin ikinci yarısından itibaren gitgide derinleşen sermaye birikim krizi ve hegemonya krizinin bileşiminin, yani organik krizin sonucu ve ona bir cevaptı. Bu bağlamda 12 Eylül askerî darbesiyle ithal ikameci sanayileşme modelinden ihracata dayalı sanayileşmeye geçiş için gerekli olan –yapısal uyum programının uygulanabileceği– ortam sağlanmıştır (Yavuz, 2008: 123). Erken kapitalistleşmiş ülkelere bağımlı ülke olarak eklemlenen Türkiye'de iktisat politikaları ve siyasal dönüşümler yalnızca iç faktörler tarafından belirlenmez. Erken kapitalistleşmiş ülkelerin içine düştüğü kriz ve bu krizden kurtulmak için uygulamaya koydukları ekonomik model ve bunu meşrulaştıran yeni sağ felsefenin Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası (DB) aracılığıyla geç kapitalistleşen ülkelere aktarılması (Boratav, 2005a: 82) bu sürecin temel belirleyenlerinden biri olmuştur. Türkiye'de dışa yönelik sermaye birikim rejimine geçiş için gerekli dönüşümün üçlü ittifak dolayında gerçekleştiğini belir-

ten Ercan'a (2004: 20) göre ittifakın temel aktörleri; büyük ölçekli sermaye, devlet/siyasal yapılar, DB ve IMF'dir:

> Askerî darbe, devleti yeniden biçimlendirerek *emek ve toplumsal muhalefete* karşı güçlü.bir devletin gereklerini yerine getirmiştir. 24 Ocak kararları ise büyük sermayenin yeni ihtiyaçlarına karşılık gelecek çıkarları yaşama geçiriyordu. Sermayenin bu döneme ilişkin olarak en önemli çıkarı, içe yönelik sermaye stratejilerine özgü düzenlemelerin ortadan kaldırılmasıdır. Diğer yandan kapitalizmin küresel ölçekte biçimlenmesinin temsilcisi konumundaki DB ve IMF de ülke piyasasının dünya piyasasıyla bütünleşmesinin nasıl gerçekleşeceğine ilişkin düzeneklerin genel çerçevesini işaret etmişlerdir (Ercan, 2004: 21).

24 Ocak yapısal uyum programları adı altında uygulamaya konulan neoliberal politikalarla bir taraftan küresel sermayeye kapılar açılarak, ülkedeki büyük sermayeyle ilişki kurması sağlanırken diğer taraftan, yeni sermayeye özellikle de Anadolu sermayesine alan açıldı. Üretim süreçleri ve emek piyasaları bu program doğrultusunda yeniden yapılandırıldı. Darbe yönetimi ise bu kararların uygulanabilmesi için solun, sendikaların ve işçi sınıfının gücünü kırarak, devleti sermaye sınıfına hizmet edecek bir kurumsal mimariye büründürdü. Tüm bunları Türk-İslam Sentezi söylemiyle toplum nezdinde meşrulaştırmaya çalıştı. İktisadi, siyasal ve ideolojik düzeydeki bu girişimler yeni bir toplumsallığın oluşması ve daha sonra İslamcılar eliyle neoliberal hegemonyanın kurulmasına zemin hazırladı.

"24 Ocak kararları sınıfsal özü açısından basit bir istikrar programından ibaret olmayıp sermayenin emek karşısında güçlendirilmesini ve siyasetin ekonominin gereklerine uyarlanmasını hedef alıyordu. Bu hedeflere ulaşılması ise siyasal önderlik sorununun çözümüne ve sınıf hareketinin kalıcı biçimde bastırılmasına bağlıydı" (Öngen, 2011: 178). Bu bağlamda 12 Eylül darbesinin ve rejiminin temel derdi "sınıf-temelli siyasete son vermek" oldu (Yalman, 2004: 65). Dolayısıyla darbe, gösterilen

gerekçelerin ötesinde (anarşi, toplumsal huzursuzluk gibi) yeni sermaye birikim rejimine geçişte sermaye sınıfının önünde bir engel olarak görülen işçi sınıfının disipline edilmesini hedefledi. İşgücü piyasasının disipline edilmesi için, Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (DİSK) faaliyetleri durduruldu, grevler yasaklandı ve ücretler dondurularak toplus özleşme düzeninin yerini Yüksek Hakem Kurulu'nun kararları aldı (Öngen, 2011: 178).

Neoliberalizme geçiş sürecinde sermaye-emek ilişkisi ve sermaye kesimleri arasındaki ilişkiler yeniden yapılandırılırken devlet de bu yapısal dönüşümleri gerçekleştirmek üzere yeniden yapılandırıldı. Askerî rejimin iktidarda olduğu bu süreçte 1982 Anayasası ve yeni yasalarla yeniden yapılandırılan devlet otoriter devlet biçimini[14] aldı ve siyasal alan daraltıldı.

ANAP'ın Hegemonya Kurma Denemesi

Türkiye'de kapitalizmin uluslararası sermayeye eklemlenme sürecine girmesi mevcut hegemonik yapının da değişmesini zorunlu kıldı. Bu bağlamda –askerî yönetim yeni bir hegemonyanın kuruluşunun koşullarını hazırladıktan sonra– 1983-1987 yılları arasında Özal liderliğindeki ANAP'ın görevi, ekonomik alanda ihracata dayalı serbest piyasa ekonomisinin işleyişini sağlayacak gerekli düzenlemeleri yapmak, iktidar bloğu içinde ve sınıflar arasında uzlaşı sağlayarak yeni bir hegemonya tesis etmekti. Bu misyon gereği ANAP, siyasal alanda parçalanmış sağı topladı. ANAP'ın kuruluşunda yer alan Nakşibendilik, Nurculuk gibi cemaatler piyasaya eklemlendi ve sahip oldukları sermayeyi hızla büyüttüler (Arslan, 2012: 53).

14 Yasamadan yürütmeye güç transferinin olduğu, yönetimin hükümet kararnameleriyle gerçekleştirildiği biçimsel olarak var olmakla birlikte kuvvetler ayrılığının ortadan kalktığı, devletin zor aygıtlarının ön plana geçtiği, siyasal partilerin toplumsal sınıfsal bağlarından koparak devletleştiği, bürokrasi ve parti kadrolarının özdeşleştiği bir devlet yapılanmasını Poulantzas (2000) otoriter devletçilik olarak adlandırır ki Türkiye'de bu süreçte yeniden yapılandırılan devletin formu buna uygun düşmektedir.

Siyasal alanda en önemli değişiklik devletin küçültülmesi yoluyla yeniden yapılandırılması oldu. Türkiye'de devletin fonksiyonlarında erken gelişmiş kapitalist ülkelerdekine paralel değişiklikler yapıldı. Bu değişiklikler temel olarak kamunun küçültülmesi ve devlet müdahalesinin azaltılmasıydı. KİT'lerin özelleştirilmesi yoluyla devletin küçültülmesi girişimleri sermaye sınıfına yeni alanlar açarken, emekçilerin işsizliği ve iş güvencesizliğine kapı araladı. Özelleştirmenin Türkiye'de işgücü piyasalarında yarattığı olumsuz etki bunlarla sınırlı kalmadı. Çalışanların örgütlülüğü zayıfladı ve ücretler düştü. Özelleştirme politikaları sonucunda eğitim, sağlık, ulaşım, konut gibi toplu tüketim alanlarındaki hizmetlerin üretim ve sunumunun özel sektöre devredilmesiyle sermaye sınıfı için yeni birikim olanakları doğarken bu dönüşümün faturasını emekçiler ödedi. Bu fatura hem emekçilerin yarattığı değerlere sermaye tarafından el konulmasını hem de eğitim, sağlık vb. hizmetlerin maliyetinin süreç içerisinde artan oranda emekçiler tarafından karşılanmasını içermekteydi. Özelleştirmelerin yanı sıra, önceki dönemde baskı altında tutulan faizlerin serbest bırakılması, ithalat, ihracat ve döviz rejiminde yapılan düzenlemeler, devletin iç borçlanmaya gitmesi gibi uygulamalarla ülke içinde sermaye birikimi desteklendi. Kısacası, bu süreçte devlet sermaye sınıfının çıkarları doğrultusunda yeniden biçimlendirildi.

Devlet, dünya pazarlarında yer alabilmesi için teşvik edici yasalarla sermayeye destek verirken, bölüşüm ilişkileri de bu çerçevede yeniden belirlendi. Gelir dağılımı eşitsizliği arttı. Çalışanlar aleyhine bozulan yapı, kayıt dışı sektörlerün büyümesine ve kentlerde gecekondulaşmanın hızla artmasına neden oldu. Ayrıca sermaye sınıfı lehine yapılan düzenlemeler, yeni sermaye sınıfının yaratılması ve devletin dönüştürülmesi gibi uygulamalar örgütsüzleşme, işsizlik oranlarında artışın yanı sıra iş güvencesinin azalması ve kaybolması gibi sonuçlara yol açtı. Emek sürecindeki bütün bu olumsuzluklar birbirini besleyerek emekçilerin sömürüsünü artırdı ve emekçileri yalnızlaştırarak egemen sınıfa daha fazla boyun eğmelerine zemin hazırladı.

Yeni sermaye birikim rejiminde devlet ve sınıflar arasındaki ilişkiler yukarıda anlatılmaya çalışıldığı şekilde biçimlenirken sınıflar arası ilişkiler de değişti. Sınıflar arası ilişkilerin temel belirleyeni işgücünün artı değer yaratma kapasitesi ve sermaye birikimini artırma çabalarıdır (Ercan, 2004: 27). Bu bağlamda devletin sermaye lehine faaliyetleri emek-sermaye arası ilişkileri/çelişkileri yeni bir düzleme taşırken, emek-sermaye arası ilişkiler/çelişkiler de sermayenin, üretim sürecinde, emek üzerindeki kontrol/denetim mekanizmalarının değişmesiyle farklı bir biçim almıştır (Ercan, 2004: 27). Sermaye sahiplerinin yeni kontrol biçimlerini büyük ölçekli işletmelerde işçilerin daha yoğun çalışmalarını sağlayan uygulamaların ortaya çıkması olarak açıklayan Ercan'a göre (2004: 27) bu süreçte büyük sermaye sahiplerinin KOBİ'leri kendi ihtiyaçları doğrultusunda kullanmaları alt sözleşme ilişkilerine dayalı çalışma biçimlerinin çeşitlenerek çoğalmasına, bu durum da enformel ilişkilerin gelişmesine neden olmuştur.[15] Sonuçta bu sürece sermaye cephesinden

15 En temel özelliği kayıt dışı çalıştırma olan enformelleşme sürecinin diğer özellikleri arasında sosyal güvencenin eksikliği, ücretlerin ve istihdamın düzensiz olması sayılabilir (Lordoğlu, 1998). Bu durum küreselleşmeyle artmıştır. Çünkü küreselleşme sürecinde, istihdam sektörel olarak değişirken, tüm sektörleri kuşatan en yıkıcı durum enformel sektördeki büyümeyle kendini göstermiştir. Bu süreçte taşeronlaşma ağı ve fason üretim ile küçük ölçekli işletmelerin yayılması, devletin piyasa üzerindeki müdahalelerinin azaltılması ve yasal düzlemde neoliberal politikalara bağlı olarak yapılan düzenlemeler, özellikle özelleştirmeler enformel sektörün gelişmesine yol açmıştır. Ayrıca ekonomik krizler, kârlılığı artırmak için maliyetin düşürülmesi yönündeki çabalar, ekonominin gelişme düzeyi ve sektörel dağılım gibi faktörler enformelleşme sürecine katkıda bulunmuştur. Sendikalaşma olanağının ortadan kalkmasına, çalışma koşulları, ücretler, işçi sağlığı vb. konuların sendika baskısı olmadığı için tümüyle işveren tarafından belirlenmesine yol açması nedeniyle enformel sektör kayıt dışı istihdamın ve sömürünün yatağı olmuştur. Enformelleşme tüm dünyada yaşanan bir olgu olmakla birlikte enformel sektörün büyüklüğü ülkelerin gelişmişlik düzeyi ile ters orantılıdır. Gelişmiş OCED ülkelerinde enformel sektörün ekonomi içindeki %18 iken, "gelişmekte olan" ülkelerin bütününde enformel ekonominin toplam ekonomi içerisindeki büyüklüğü %40 civarındadır (Ar, 2007: 165). Bu durumun ortaya çıkmasında merkez ülkelerin enformel emek ihtiyacını çevre ülkelerden temin etmesinin önemli bir etkisi vardır. Gelişmekte olan ülkelerde enformel ekonominin büyüme nedenleri farklılaşmaktadır. Ayrıca

baktığımızda ucuz, örgütsüz emek üzerinden büyüyen sermayeyi, emekçiler cephesinden baktığımızda gerek büyük işletmelerde gerekse KOBİ'lerde yoğun çalışmaya, düşük ücrete, daha kötü çalışma koşullarına ve artan sömürüye maruz kalan emekçileri görebiliriz.

Sermayenin artı değer yaratma kapasitesini artırmanın yeni biçimi olan esnek birikim rejimine geçilen bu dönemde Türkiye işgücü piyasaları –küresel sermayenin de çıkarları doğrultusunda– sendikasız ve iş güvencesinden yoksun olarak evde çalışma, kısmi zamanlı çalışma ve taşeronlaşma gibi yöntemlerle esnek bir nitelik kazandı. Esnek birikim rejimi dünyadaki bütün emekçiler için olumsuz sonuçlar doğurdu. Ancak Türkiye'de, emekçilerin bu süreçten daha fazla etkilendiği söylenebilir. Çünkü esneklik, asıl olarak çevresel gruptan oluşan bir emek piyasası oluşturmuştur. Düşük iş güvencesine sahip, yarı zamanlı, ihtiyaç duyuldukça istihdam edilen, sabit süreli sözleşmeyle istihdam edilen, geçici veya taşeron işçilerden oluşan bu gruptakiler rekabet piyasasının getirilerine ve götürülerine daha fazla maruz kalmıştır. (Harvey, 1999: 174). Ayrıca Türkiye'de taşeronlaşmanın yaygınlaşmasıyla geçici süreyle istihdam edilen sigortasız ve yarı zamanlı çalışan, sendikalara üye olmayan işçilerin sayısı 1980'li yıllardan bugüne giderek artmıştır.

Kapitalizmin tarihinde, gelişmiş kapitalist ülkelerde, sermayenin aşırı birikiminin emilmesi için çeşitli yollara başvurulmuştur. Bunlardan özellikle emeğin denetimi ve zamansal-mekânsal kaydırmalar (Harvey, 1999: 206-211) Türkiye'de emekçiler üzerinde çeşitli tahribatlara neden oldu. Örneğin, erken kapitalistleşen ülkelerin hammadde ve ucuz işgücü ihtiyacını karşılamak için işin bir bölümünü geç kapitalistleşen ülkelere aktarması emeğin enformelleşmesinde ve ikili istihdam

kayıt dışı istihdamın yaygınlaşmasında ekonomik, mali, siyasal, kültürel temelli birbirini bütünleyen pek çok etken (Mütevellioğlu ve Işık, 2009: 180) bulunmaktadır. Türkiye'deki imalat sanayide faaliyet gösteren işletmelerin %99,4'ünü küçük ve orta ölçekli işletmelerin oluşturması Türkiye'de enformelliğe uygun bir alt yapının varlığını ortaya koymaktadır.

yapısının ortaya çıkmasında etkili oldu. İkili istihdam emeğin kutuplaşmasına yol açarken enformelleşme sonucunda işçiler artık geçici sürelerde çalışma, çalıştığı işyerinde daha kısa süreli istihdam edilme ve işini kaybetme riskiyle karşı karşıya kaldı. Aynı zamanda örgütlülüğün zayıfladığı bu durumda işçiler düşük ve düzensiz ücret uygulamalarına maruz kaldı. Ayrıca enformelleşme ülke içinde hatta aynı işletme içinde işçiler için bir tehdit unsuru olarak kullanılmaya başlandı. Düzenli işi olanlar geçici statüye geçirilmekle tehdit edilirken geçici statüde olanlar ise işverenin taleplerini karşılamaması halinde yerine başka işçilerin alınabileceği tehdidiyle karşı karşıya kaldı.

Enformelleşmenin işçiler üzerindeki bir diğer etkisi de sigortasız çalıştırılmaları nedeniyle sağlık hizmetlerinden, emeklilik, kıdem tazminatı gibi yasal haklardan yararlanamamalarıdır. Sendika desteğinden yoksun olan işçilerin enformelleşme sürecinde savunmasız kalmalarının bir nedeni de işçileri, bu uygulamalar karşısında koruyacak yasaların yetersiz oluşudur. Bazen de yasa açık ve net olmakla birlikte pratikte delinebilmektedir.[16] Bu süreçte kapitalist ülkelerinin tamamında işçilerin karşılaştığı önemli sorunlardan bir diğeri de işsizliktir. Merkez ülkelerde vasıfsız ya da yarı vasıf gerektiren işlerin çevre ülkelere kaydırılması istihdamda daralmaya yol açtı. Chossudovsky'e (2003: 74) göre, dünyadaki işsizlik küresel sermaye birikiminin her bir ulusal ekonomideki maliyetini düzenleyen bir kaldıraç oldu. Bu dönemde çevre ülkeler neoliberal politikalarla uluslararası pazarlara ve piyasalardaki dalgalanmalara daha açık bir hale geldi. Dolayısıyla bu dönemde Güney Doğu Asya ülkeleri, Rusya, Brezilya, Arjantin ve Türkiye gibi ülkeler içine girdiği krizlerden çıkmak için istihdamda daralmaya gitti (Erbaş 2002: 183). Türkiye, geç kapitalistleşen diğer ülkeler gibi uluslararası piya-

16 Örneğin, 4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu 506 sayılı Yasanın 9. maddesinin 1. Fıkrasına göre; İşveren çalıştıracağı kimseleri, işe başlatmadan önce örneği Kurumca hazırlanacak işe giriş bildirgeleriyle Kuruma doğrudan bildirmekle veya bu belgeleri iadeli-taahhütlü olarak göndermekle yükümlüdür. Ancak, bu yasal düzenlemeye rağmen bildirim yapılmayıp sigortasız işçi çalıştırılabilmektedir.

salara ve piyasadaki dalgalanmalara açık hale geldi. Dolayısıyla Erbaş'ın (2009: 202) belirttiği gibi kriz anlarında sıklıkla istihdamda daralmaya gidildi. İşçilerde yaratılan tahribatın bir diğer göstergesi ise 1980'li yıllarda ücretlerdeki gerilemedir. Bu yıllarda, sermaye lehine maliyetlerin düşürülmesi devletin en önemli ve acil politikaları arasında yer almış, bu politikanın uygulanması kâr oranlarında artışa ve reel ücretlerde azalmaya yol açmıştır (Boratav, 2005a: 37-46). Ücretlerin düşmesinde aynı zamanda fasonlaşma, parça başı iş, eve iş verme, yarı zamanlı istihdam tipinin yaygınlaşması da etkili oldu (Peker, 1999: 301). Reel ücretlerdeki gerilemenin üstüne, TL'nin dolar karşısında değerinin azalması da eklenince Türkiye'deki işgücü daha da ucuzladı ve yabancı sermaye için cazip hale geldi. Sonuçta, emekçiler piyasanın ve sermayenin insafına terk edilirken gelir dağılımı sermaye lehine bozuldu ve emekçilerin alım gücü zayıfladı.

Union Bank of Switzerland tarafından yapılan ve farklı kentlerin ücret düzeylerinin karşılaştırıldığı araştırmada Türkiye'de ücretlerin 1979 yılından itibaren sürekli düştüğü ve diğer ülkelerdeki ücret düzeylerinin altında kaldığı görülmektedir (Koç, 1989: 13). Güney Kore, İspanya, Yunanistan ve Portekiz gibi ülkelerin hepsinde 1977-1987 arasında ücretler dolar cinsinden %28 ile %174 arasında artarken "Türkiye'de bu ücretlerde %20-30'luk bir gerileme söz konusu olmuştur" (Boratav, 2005a: 43). Bu durum neoliberal politikaların ücret ekseninde merkez ve çevre ülkelerde aynı sonuçlara yol açmadığını göstermesi bakımından anlamlıdır.

1980 sonrası Türkiye'de bir yandan istihdam oranları düşerken bir yandan da istihdam edilen emekçilerin ücretlerinde düşüşler olması yoksulluğun yayılması ve daha derinden hissedilmesine yol açtı. Peker'e göre (1999: 301) taşeronluk, eve iş verme, parça başı iş gibi atipik istihdam tipleri hem ücretleri aşağı çekti hem de örgütsüz çalışmanın artmasına yol açtı. Yoksulluk ve işsizlikteki artış ise enformelleşmenin yaygınlaşmasına katkı sundu. Bu durum bir döngüye yol açarak, enformelleşme de yoksulluğun yeniden üretilmesine neden oldu. Yoksulluğun sürdürülebilir bir

durum haline getirilmesinin politik getirilerini neoliberal popülizm başlığı altında tartışacağız.

Türkiye'de bu süreçte uygulanan neoliberal politikaların işçi ücretlerine nasıl yansıdığı, işçilerin alım gücü ve yaşam standardını nasıl etkilediği asgari ücret ve yoksulluk sınırları karşılaştırması üzerinden daha net olarak anlaşılabilir. 1979'da, 5.400 TL olan aylık asgari ücret 1982'de 16.200, 1987'de ise 74.250 liraya yükselmiştir. Ancak sözkonusu yıllarda yoksulluk sınırının 7.877 TL, 20.705 TL ve 86.028 lira olduğu dikkate alındığında 1980'lerde asgari ücretin yoksulluk sınırın altında kaldığı görülmektedir.[17]

Türkiye dünya kapitalizmine eklemlenirken sermaye sınıfı içinde de çeşitli çelişkiler gün yüzüne çıktı. Uygulanan neoliberal politikalarla ekonomik alanda kamunun karşısında özel kesimin gücü arttı ancak sermaye sınıfının bütün fraksiyonları bu süreçten aynı oranda kazançlı çıkmadı. Bu dönem "hem göreli olarak hem de mutlak anlamda büyüyen artık kitlesinin paylaşımında ticari ve mali sermaye ile rantiye tabakaların sanayicilere göre, bilinçli politikaların da etkisiyle, çok daha avantajlı bir konuma getirildiği bir dönem" (Boratav, 1993: 169) oldu. ANAP dönemi ayrıca, sermaye sınıfları açısından yeni bir sürecin başlangıcını işaret etmekteydi. Bu dönemde esnek birikim rejiminin gereği girişimcilik teşvik edildi, özellikle Anadolu'da faaliyet gösteren girişimciler siyasi kararlar ve konjonktürün etkisiyle güçlendi ve sermaye sınıfının yeni bir bölüğü sisteme eklemlendi.[18]

Bir hegemonya projesi egemen sınıflara ayrıcalıklar tanıyan bir devlet biçimi oluşturulması, ulusal-popüler bir program formüle edilmesi ve bağımlı sınıflara maddi ödünler verilmesi yoluyla başarılı olabilir (Jessop, 2004: 212-214). Bir başka deyiş-

17 http://www.turob.com/Resources/doc/Asgari%20%C3%BCcret%20%20 1974-2016.pdf Erişim,10.04.2018

18 Bu sermaye kesimi ilerleyen yıllarda Müstakil Sanayici ve İş adamları Derneği (MÜSİAD) çatısı altında toplanıp siyasal İslamın gelişiminde, İslamcı neoliberal hegemonyanın kuruluşunda ve sürdürülmesinde önemli bir rol oynadı (Arslan, 2012)

le hegemonya projeleri hem iktidar bloğunun birliğini sağlamaya çalışan hem de ekonomik yeniden dağıtım mekanizmaları ve ideolojik-politik pratiklerle bağımlı sınıfların rızasını sağlamaya yönelik ulusal-popüler eylem programlarıdır. ANAP'ın hegemonya projesini bu çerçeveye göre değerlendirdiğimizde ortaya şöyle bir tablo çıkmaktadır:

Hegemonya projesinde devlet, kaynakların yeniden dağıtımı işleviyle sermaye lehine bir tutum sergilerken, ekonomi sıcak para hareketlerine dayalı kırılgan bir yapıya büründü ve halk tarafından "hayali ihracat" şeklinde bilinen bir tür rant ekonomisi ortaya çıktı. Emek piyasası kuralsızlaştırıldı, grev, toplu sözleşme ve sendikal faaliyetlerin yasaklanmasıyla emek hareketleri bastırıldı, gelir eşitsizliği ve yoksulluk derinleşti. Milliyetçi, muhafazakâr ve liberal unsurları eklemleyen bir parti özelliği taşımakla beraber ANAP'ın en önemli özelliği askerî yönetimin devamı ve neoliberalizmin Türkiye'deki temsilcisi olmasıydı (Mert, 2007: 60). ANAP iktidarda olduğu dönemde askerî rejimin kararlarını harfiyen uyguladı ve devlet, egemen sınıfların dönemsel ihtiyaçlarına uygun kurumsal bir yapıya kavuşturuldu. Ayrıca ANAP IMF ve Dünya Bankası'nın direktifleri doğrultusunda hazırlanan yapısal uyum programını uygulamaya koyarak işçi sınıfını ekonomik ve siyasal alandan dışladı. ANAP bu temsilciliğin gereğini yaparak bir blok halinde sermaye sınıfının desteğini almayı başarabildi. Bu bağlamda ANAP'ın hegemonya projesi zor zırhıyla donatılmış bir hegemonya projesidir.

ANAP ulusal-popüler eylem programında Türk-İslam Sentezi ideolojisini kullanarak (ki bu noktada da İslamcılara daha yakın bir duruş sergilediğini söylemek mümkün) tüketim toplumu yaratmaya çalışarak ve piyasa fetişizmini kültürel ve ideolojik olarak topluma benimseterek bağımlı sınıfların rızasını sağlamayı başarırken, ekonomik hegemonya kurma noktasında başarılı olamadı. Egemen sınıfın bağımlı sınıflara kendi çıkarlarına dokunmayacak bazı maddi ödünler vermesini (Gramsci, 1971: 182; Jessop, 2004: 211) sağlamada başarılı olamayan ANAP, kentli ve yoksul kitlelerin ekonomik sorunlarını gecekondulara tapu verilmesi, imar affı, ücretliye vergi iadesi, fak-fuk-fon gibi uygulamalarla, Boratav'ın

(1993:165) deyimiyle "yoz popülizm" politikasıyla çözmeye çalıştı. Bu dönemde izlenen politikalar sonucunda tüketim mallarının artmasının getirdiği bolluk duygusu da bu yoz popülizmin etkisini artırdı. ANAP'ın, egemen sınıfın ekonomik-korporatif çıkarları ile bağımlı sınıfların genel çıkarları arasında bir denge sağlamak yerine ekonomik sorunlara işgücü piyasası dışında çözüm üretme yoluna gitmesi de siyasal anlamda başarısızlığına, yani siyasal bir hegemonya kuramamasına yol açtı.

"Tek ulus hegemonya projeleri" maddi ödünler ve sembolik ödüllerle tüm nüfusun desteğini almaya yönelen kapsayıcı hegemonya stratejileridir. "İki ulus hegemonya projeleri" ise nüfusun sadece stratejik olarak önemli bulunan kesimlerinin desteğini almaya yönelen ve projenin maliyetini diğer kesimler (ikinci ulus) üzerine yıkan daha sınırlı bir hegemonyayı hedefler (Jessop, 1990: 211). Bu anlamda ANAP'ın iki ulus hegemonya projesi başarısızlığa uğramıştır.

ANAP'ın iki ulus hegemonya projesine sınıfsal olarak baktığımızda birinci ulusunun bileşenlerini sermaye sınıfı ve orta sınıflar oluştururken, ikinci ulusun işçi sınıfı ve köylülerden oluştuğunu görebiliriz. Dolayısıyla ANAP iki ulus hegemonya projesinin maliyetini işçi sınıfı ve köylüler üzerine yıkmıştır. 1989'da yerel seçimlerde ve Bahar eylemlerinde bu duruma tepkisini gösteren ikinci ulus, 1990-1991 Zonguldak maden işçilerinin greviyle tepkisini sürdürdü. 1989 Bahar eylemleriyle işçi sınıfının edilgenlikten eylemliliğe geçmesi, ANAP'ın zor zırhıyla donatılmış neoliberal hegemonyasının çatlamaya başladığının bir göstergesiydi.

ANAP, bağımlı sınıfların maddi taleplerini karşılayamaması nedeniyle rızalarını devşiremediği gibi sınıf içi ilişkilerde de dengeyi sağlayamadı. Bir başka deyişle sınıflar arası çelişkilerin yoğunlaşması işçi eylemliliklerinde artışa yol açarken, sınıf içi çelişkilerin artmasıyla iktidar bloğunda çözülmeler ortaya çıktı. ANAP'ın sanayi sınıfına karşı, ticari ve mali sermayenin lehine politikalar izlemesi ve rantiyecileri kollaması iktidar bloğunu bir arada tutmasını zorlaştırdı. Yanaşmacı-kollamacı ilişkilerin

ağırlık kazanması nedeniyle de burjuvazi tarafından eleştirildi (Boratav, 2005a: 76-80). Dolayısıyla sınıflar arası uzlaşının yanı sıra sınıf içi uzlaşıyı da sağlayamayan ANAP'ın dar kapsamlı hegemonya projesi tutmadı. Bu bağlamda, ANAP'ın hegemonya hamlesi daha ziyade "pasif devrim" olarak adlandırılabilir (Özkazanç, 1998; Tünay, 2002; Yalman, 2004).

Pasif devrimde, "muhalif kuvvetlerin siyasi girişimlerinin baştan etkisizleştirilmesi" (Tünay, 2002: 180), pasif devrim sürecinde ise egemen sınıfın gücünü pekiştirmek için karşıtlarının zayıflığını sürdürmesi (Sassoon, 1987: 208) önemlidir. Bu anlamda, egemen sınıfın neoliberal politikaların uygulanmasına muhalif olarak gördüğü işçi sınıfı, 12 Eylül askerî darbesiyle baştan etkisizleştirildi ve ANAP döneminde izlenen politikalarla da hem ekonomik hem de siyasal alanın dışına itilerek zayıflığı sürdürüldü. Ancak, ANAP'ın pasif devrimi sonrasında bir hegemonya kurulamadı ve hegemonya krizi derinleşti.

1990'lar: Meşruiyet Krizi

ANAP'ın hegemonya hamlesindeki başarısızlığın ardından 1990'lar hegemonya krizi dönemi oldu. Merkez solun kendi içindeki bölünmesinden sonra siyaset sahnesine Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) ve Demokratik Sol Parti (DSP) çıkarken, ANAP'ın seçimlerde başarılı bir sonuç elde edememesinin ardından çatısı altına birleştirdiği radikal sağcılar partiden koptu, İslamcılar Refah Partisi'nde (RP) milliyetçiler ise Milliyetçi Hareket Partisi'nde (MHP) bir araya geldi. ANAP'taki bu kopuşlar hem sermaye birikim rejiminin sürdürülebilirliğini hem de hegemonya kurulmasını zorlaştıran bir sürecin başlangıcıydı.

1990'larda merkez sağ ve merkez soldaki bu ayrışmalar seçim sonuçlarında da kendini gösterdi ve hiçbir parti tek başına iktidar olamadı. Seçimler sonrasında kurulan hükümetler zayıf koalisyon hükümetleri oldu.[19] Bir başka deyişle bu dönemde

19 1990'ların siyaset sahnesine genel olarak baktığımızda, ANAP'ın düşüşe geçmesinden sonra, 11 yıl sürecek bir istikrarsız koalisyonlar dönemi ve istikrarsız bir hegemonya sürecinin yaşandığı görülmektedir. Bu dönemde:

hegemonya krizine organik bir çözümün geliştirilememesi nedeniyle Gramsciyen anlamda Sezarizm durumu ortaya çıktı.

1991 seçimlerinden sonra kurulan SHP-Doğru Yol Partisi (DYP) koalisyonu döneminde "temel birikim stratejisinde bir değişiklik olmamakla beraber, geleneksel popülist ekonomi politikalarına başvurularak önceki yıllarda baskı altında tutulan emekçi sınıflar lehine belirli düzeltmeler yapıldı" (Kaya, 2009: 244). Ancak, 1994 ekonomik kriziyle bu koalisyon dağıldı. 1994 ekonomik krizi, bir yandan emekçilerin 1991-93 dönemindeki kazanımlarını geri aldı, bir yandan da sosyal demokrat partilerin prestij kaybına ve neoliberal politikalara teslim olmasına neden oldu (Ataay, 2008: 75).

"Sağ ve solu temsil eden partilerin ekonomik ve sosyal konulara yaklaşımında önemli bir farklılık kalmaması, söz konusu partilerin artan işsizlik yoksulluk ve yolsuzluğa yeterince eğilmemesi, merkez solun söylemlerinin ana konusunu laiklik ve anti-laikliğin oluşturması ve sadece laik orta sınıfın kaygılarını dile getirip toplumun alt sınıflarının sorunlarına eğilmeyen bir görünüm kazanması vb. nedenler kitlelerin "Adil Düzen" söylemiyle ortaya çıkan RP'ye yönelmesine yol açtı" (Arslan, 2012: 60). Erbakan, Adil Düzen söylemini İslami ilkelere dayanan bir ekonomi yaklaşımına dayandırmasıyla dini duyarlılığı olan kitleler üzerinde etkili oldu ve neoliberalizmin bağımlı sınıflar üzerinde yarattığı tahribatı sosyal adaletçi bir yaklaşımla çözebileceği vaadiyle, özellikle işsizlerden ve enformel sektörde güvencesiz, düşük ücretlerle çalışanlardan destek aldı. Gülalp'in (2003: 55) belirttiği gibi;

> Refah'ın 1990'lardaki yükselişi, sosyal demokrat partilerin pahasına gerçekleşti. Refah'ın seçmen tabanı en büyük hızla

İki merkez sağ parti ANAP ve DYP iki merkez sol parti SHP/CHP ve DSP ve iki aşırı sağ parti RP/FP ve MHP siyaset sahnesinde etkin rol almıştı. Üstelik bunlara bir de SHP'den ayrılarak Kürt ayrılıkçılığını temsil etmeye girişen HEP-DEP-HADEP çizgisi eklenmişti. Bu partiler 1991-2002 döneminde %7 ile %27 arasında değişen oranlarda oy alarak zaman zaman koalisyon hükümetlerinde yer almışlardı. Üstelik bu partilerce kurulan koalisyonlarda da siyasal programlar arasındaki uyumdan çok siyasal hesaplar rol oynamış, uyumsuz koalisyonlar kurulmuştu. Dolayısıyla, dönemin ilk önemli özelliği siyasal parçalanma ve siyasal istikrarsızlık olmuştu (Ataay, 2008: 77-78).

şehirlerin yoksul çevre mahallelerinde, yani 1970'lerde sosyal demokratların kalesi olan yerlerde arttı. Refah Partisi, kentlerdeki yoksul mahallelere sosyoekonomik adalet ve eşitlik söylemiyle gitmişti. Devletçiliğin ve onun üzerinde yükselen milliyetçilik ve sosyalizm gibi modernleşmeci ideolojilerin krizi nedeniyle oluşan boşluğu doldurmaya çalışan Refah, milliyetçilik-sonrası ve sosyalizm-sonrası bir "adalet" anlayışını temsil ediyordu.

Kısacası sol siyasetin darbe yediği, Sovyetler'de çözülmelerin yaşandığı, bozulan gelir dağılımı, artan yolsuzluk ve bunlara bir çözüm getirerek düzeni sağlayamayan siyasi partilerin olduğu bir ortamda (Mert, 2005: 417), bir taraftan piyasa ekonomisini savunurken diğer yandan faize karşı çıkmak gibi çelişkiler içermesine ve tüm belirsizliğine rağmen Adil Düzen söylemi seçmenlerce benimsendi (Çınar, 1994; Kongar, 2006: 270).

Bu yönelim sonucunda "1990'lı yıllar, Türkiye siyasi tarihinde oldukça önemli bir gelişmeye sahne oldu. Cumhuriyet'in modernleşme politikalarının simgesi ve geniş kırsal nüfus üzerinde kurulan hâkimiyetin üsleri olan kentler (Ankara ve İstanbul başta olmak üzere) 1994 yerel seçimleriyle birlikte, İslamcı bir çizgiyi temsil eden Refah Partili belediye yönetimlerinin eline geçti" (Doğan, 2007a: 9). Dolayısıyla siyasal İslam belediyelerde bu dönemde deneyim kazandı ve bağımlı sınıflarla maddi ve sembolik düzeyde ilişki kurdu. Ardından 1995 genel seçimlerinde RP %21,4 oranında oy alarak birinci parti oldu. Bir seçim zaferi olmamasına rağmen bu oran, siyasal İslamcı bir partinin siyaset sahnesine çıktığı 1970'lerden bu tarihe kadar aldığı en yüksek oy oranı olması bakımından önemliydi.

Nasıl ki AKP'nin bir hegemonya projesi olarak ortaya çıkışında 1990'larda ekonomik ve siyasal alandaki krizlerin ve bu krizlere çözüm getirecek bir siyasal oluşumun bulunmamasının etkisi varsa, AKP'nin günümüzde hegemonyasını sürdürebilmesinde, RP döneminde belediyelerde edinilen deneyimin ve bağımlı sınıflarla kurulan ilişkinin önemli rolü vardır. Bir başka deyişle, RP'nin iktidarda olduğu bu dönem AKP'nin neoliberal

popülist politikalarını hayata geçirebilmesine zemin hazırladı. Bu nedenle RP'nin sermaye sınıfı ve bağımlı sınıflarla ilişkisine dolayısıyla siyasal İslamcı hegemonya projesine verilen desteğin nedenlerine bakmak gerekmektedir.

Refah Partisi, dini duyarlılıkları olan kesimin onayını sadece savunduğu ideolojiyle değil, bu kesimin maddi taleplerine karşılık gelen pratiklerle de elde etmişti. İşçi sınıfı siyasetinin zayıflaması, küçük işletmelerin sayısının artması ve devletin sosyal fonksiyonlarını yerine getirememesi nedeniyle bu fonksiyonları vakıf ve tarikatların üstlenmesi siyasal İslam'ın lehine gelişmelerdi. Yeni liberal ekonomi politikaları RP'nin sınıfsal tabanının değişip büyümesinde etkili oldu. Siyasal İslamcı hegemonya projesiyle RP, esnek üretim tarzının sunduğu olanaklardan ve devlet teşviklerinden yararlanarak piyasada yer edinen küçük ve orta ölçekli sermayeyi ve onun özellikle dindar-muhafazakâr kesimlerini, bu süreçten en olumsuz etkilenen işçi sınıfının örgütsüz ve alt katmanlarını ve toplumsal statülerini yükseltme umudu taşıyan dindar-muhafazakâr meslek sahibi orta sınıfları mobilize etti (Gülalp, 2003; Öniş, 1997; Şen, 1995). Bu bağlamda neoliberal politikalardan zararlı çıkan toplumsal gruplar ve sermayenin belli bir kesimine siyasal İslamcı alternatif bir program çerçevesinde yanıt vermeye çalışan RP'ye gerek bağımlı sınıfların gerekse Anadolu sermayesinin[20] destek vermesinde maddi çıkarlarına karşılık vereceği beklentisi ön planda oldu.

RP, Anadolu sermayesinin ve bağımlı sınıfların bir kısmının desteğini almakla birlikte sermaye sınıfı içi ilişkileri/çelişkileri uyumlaştırma noktasında yani hegemonya kurmanın birinci koşulu olan egemen sınıf fraksiyonları arasındaki uzla-

20 Anadolu burjuvazisi, Özal döneminde sayıca ve işletme ölçeği açısından büyümüş ve 1990'da MÜSİAD'ı kurmuştur. Kurulmasında ve kimliğinin oluşumunda ekonomik ve sosyo-politik etkenlerin yanı sıra kültürel/dinsel etkenlerin etkisi olan (Özdemir, 2006: 74) MÜSİAD'ın, sermaye sınıfı içindeki çelişkiler nedeniyle RP'yi desteklediği söylenebilir: İslamcı girişimciler ANAP döneminde gelişme imkânı bulmakla birlikte, hükümetlerle TÜSİAD arası ilişkilerin getirdiği avantajlardan yararlanamıyorlardı. Dolayısıyla Anadolu sermayesi, İstanbul sermayesiyle olan çatışmasından, RP'ne destek vererek yani, iktidar bloğunda yer alarak kazançlı çıkmak istiyordu.

şıyı sağlama konusunda yetersiz kalıyordu.[21] Ordu, RP'nin iktidardaki bazı icraatlarını gerekçe göstererek 28 Şubat 1997'de Milli Güvenlik Kurulu (MGK) kararları yoluyla siyasete müdahalede bulundu. Bu müdahalenin ilginçliği, ordunun müdahalesini Türk Sanayicileri ve İş adamları Derneği (TÜSİAD), Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), Türkiye İşveren Sendikaları Konferedasyonu (TİSK) gibi büyük burjuvazinin, DİSK, Türk-iş gibi emekçileri temsil eden sendikaların ve kentli orta sınıfın önemli bir kesiminin rızasını alarak gerçekleştirmesiydi. Bir başka deyişle müdahaleyi ilginç kılan, toplumsal bir tabana dayanılarak, toplumda farklı kesimlerin rızası devşirilerek *zor*un baskı şeklinde devreye sokulmasıydı. Koalisyonun RP kanadına yönelik baskılar sonucunda Mayıs 1997'de koalisyon hükümeti dağıldı ve Ocak 1998'de RP kapatıldı. Sonuç olarak bu dönemde siyasal kriz, siyasal zor kullanılmak suretiyle derinleştirildi. Öngen (2011: 175) bu durumu şöyle ifade etmektedir:

> Siyasal krizin en önemli bileşeni, egemen sınıfların sınıf mücadelelerini bastırmada ekonomik zor yanında doğrudan ya da dolaylı siyasal zor araçlarına da başvurmasıdır. Bu dönemde demokratik-meşruiyetçi mekanizmalar tasfiye edilirken, yerlerine devletin sınıf ilişkileri üzerindeki kontrolünü artıran hukuksal, idari, politik hatta askerî mekanizmalar geçirilmiş, dolayısıyla yığınları siyasetten dıştalayan militer-korporatist bir yasal-politik üstyapı oluşturulmuştur.

21 Şen'in (1998: 19) belirttiği gibi, 12 Eylül sonrası uygulanan ekonomik politikalar genel olarak sermaye kesiminin desteğini almıştı. Ancak, Özal döneminde desteklenen ve RP iktidarı döneminde iyice güçlenen İslamcı sermaye ile büyük sermaye arasındaki çatışmalarında zeminini oluşturmuştu. Dolayısıyla, 28 Şubat'a yol açan şey aslında sermaye içi çatışmalarken, sermaye içi hiyerarşinin kurulmasında kitleler bu sürece dahil edilerek kimi zaman kültürel, kimi zamanda siyasal-ideolojik görüntüler altında gerilimler ortaya çıkmış ve yapılan değerlendirmelerle de çatışmanın sınıfsal boyutu göz ardı edilmiştir. Bu bağlamda RP'nin hem hegemonya kuramamasının hem de Erbakan'ın istifaya zorlanmasının bir diğer nedeninin sermaye içi çelişkileri çözecek bir politika izlememesi olduğu söylenebilir.

RP-DYP koalisyonu 1997'de ordunun müdahalesiyle dağılınca yerini ANAP-DSP koalisyon hükümeti aldı ancak ANAP'ın bir süre sonra hükümetten çekilmesi üzerine, parlamentoda küçük bir grubu bulunan DSP'nin azınlık hükümeti altında seçimlere gidildi. 1999 seçimleri sonucunda DSP-MHP-ANAP üçlüsünün oluşturduğu son koalisyon hükümeti kuruldu.

Bu istikrarsız hegemonya dönemi sadece siyasal alanın istikrarsızlığıyla açıklanamaz. Ekonomik, siyasal ve kültürel alandaki dönüşümler ve bu dönüşümlerin sınıflara, sınıf içi ilişkilere etkisi ve siyasal partilerin ve devletin bu süreçte takındığı tutum birlikte dikkate alınarak hegemonya krizi bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilebilir. Bu bağlamda hegemonya krizinin birincil sebebi neoliberalizmin yarattığı sınıfsal tahribat ve siyasal partilerin bu tahribatın etkisini azaltacak politikalar üretememesi nedeniyle *bağımlı sınıflardan rıza devşirememe*sidir. İkincisi sermaye sınıfı içindeki çatışmaların derinleşmesi nedeniyle *iktidar bloğunun birliğinin sağlanamaması*, üçüncü neden ise konjonktürel olarak ön plana geçen *etnik/dini kaynaklı kimlik sorunlarının zor yoluyla çözülmeye çalışılmasıdır.*

Bağımlı sınıflar üzerinde büyük tahribatlara yol açan bu süreçte, *kamu ekonomik alandan uzaklaştırılmış*; yeni liberal politikalar çerçevesinde özelleştirmeler yapılmış, ulus-devlet gücü ve sosyal devlet anlayışı gerilemiş, uluslararası finans kurumlarının etkinliği artmıştır. *İşletmelerin yapısı değişmiş*; rekabet ve işgücü maliyetini düşürme baskısı ve yeni üretim ilişkileri ortaya çıkmıştır. *İşgücü piyasası değişmiş*; ekonomi ve istihdam enformelleşmiş,[22] işsizlik artmış, sanayi istihdamı azalmış, işgücü piyasası bölünmüştür. Ayrıca sendikal örgütlülük zayıflatılmış ve toplu pazarlık düzeni bozulmuştur.

22 İşçi sendikaları tarafından yapılan hesaplamalara göre Türkiye'de enformel ekonominin GSYİH içerisinde büyüklüğü 2003 sonu itibarıyla %45'in üzerindedir. Enformel ekonominin milli gelir içerisindeki büyüklüğünün %45 olduğu noktasında işveren sendikaları da mutabıktır. Çeşitli tahmin ve hesaplama yöntemleri farklı sonuçlar verse de Türkiye'de enformel ekonominin bahsi geçen dönemde GSMH'nin %50'sinden aşağı olmadığı genel kabul görmektedir (Aktaran Ar, 2007: 355).

Uygulanan neoliberal politika ve krizlerin işçilerin maddi durumlarında yarattığı tahribat, Bağdadioğlu'nun (2002) yapmış olduğu asgari ücret ve yoksulluk sınırları karşılaştırmalarında çok net olarak görülebilir.[23] Bu dönemde asgari ücret yoksulluk sınırının altında kalmış, daha da çarpıcı olan ilerleyen yıllarda aradaki fark gittikçe büyümüştür: 1980 yılında, yoksulluk sınırı asgari ücretin 1,5 katıyken, 2000 yılında yoksulluk sınırı asgari ücretin yaklaşık 5,5 katı olmuştur.

Sonuç olarak, 1980-2002 yılları arasında asgari ücret alanlar asgari yaşam düzeyini bile tutturamamış ve yoksulluk gittikçe derinleşmiştir. "Sermaye açısından genel olarak oldukça karlı olanakların yaratıldığı bu dönemde bütün yük işçi sınıfına yüklenmiştir. Düşük tutulan reel ücretlerden, işten çıkarmalara; eğitimin, sağlığın özelleştirilmesinden, batan bankaların zararının kamulaştırılmasına kadar en büyük zararı işçi sınıfı çekmiştir" (Ercan ve Öztürk, 2009: 89). İşçi sınıfının içinde bu durumdan en çok etkilenenler ise çoğu enformel sektörde çalışan ve kriz nedeniyle işini kaybeden veya ücretleri düşen işçiler oldu. İşçi sınıfının yanı sıra köylüler, kent yoksulları, alt orta sınıflar, sabit gelirliler, hatta küçük işletme sahipleri, esnaf ve zanaatkârlar bu sürecin maliyetinin ödetildiği kesimlerdi.

1994-2001 dönemi ekonomik ve siyasal alanda ortaya çıkan önemli krizlerle geçti. Türkiye gibi ülkelerde ekonomik kriz sermaye birikiminin yapısal çelişkilerinden kaynaklanmakla birlikte, çevre bir ülke olarak uluslararası sermayeyle girilen eşitsiz ilişkinin yol açtığı sınırlılıklarla şekillenmektedir. "Krizlerin döviz krizi ya da finansal kriz biçimini alması, Türkiye'nin eşitsiz ve hiyerarşik biçimde yapılanmış kapitalist dünyadaki konumunu ve uluslararası sermaye hareketlerinin etkisini gözler önüne sermektedir" (Ercan ve Öztürk, 2009: 59).

Bu süreçte, 1994 ve 2001 yıllarında yaşanan iki büyük ekonomik krizin maliyeti de emekçilere yüklendi. "Krizlerin ortak sonuçları, ekonominin kısa süre içinde önemli ölçüde daralması,

23 1988-2002 yılları arasında asgari ücret ve yoksulluk sınırlarına ilişkin detaylı bilgi için bkz., Bağdadioğlu (2002).

işsizlik oranındaki artış, hızlanan enflasyon ve reel ücretlerin düşmesi olarak özetlenebilir" (Koyuncu ve Şenses, 2004: 28). Bu dönemde sıkıntıları gidereceği ileri sürülerek uygulamaya konulan yeni reçete, işçi sınıfının koşullarında iyileşmeden çok bozulmaya yol açtı. Deyim yerindeyse "reçetenin işçi sınıfı üzerindeki yan etkileri" krizin diğer olumsuz etkileriyle birleşince başta istihdam ve reel ücretler olmak üzere işgücü piyasası göstergeleri 2001 yılında önemli ölçüde kötüleşti. "Eksik istihdam oranının düşmesine karşılık, işsizlik oranı hızla artarak %6,9'dan %9,1'e çıkmıştır [...] Asgari ücret, kamu çalışanlarının ücretleri ve memur maaşları reel olarak sırasıyla %14, %11 ve %4 oranında düşerken ücretler özel sektörde %20 azalmıştır" (Koyuncu ve Şenses, 2004: 32- 33).

Devletin sosyal politikalardan uzaklaştığı, insanların piyasanın acımasızlığı ve belirsizliğine terk edildiği bu ortamda sendikalaşma oranlarının düşmesi[24] ve sendikaların güçsüzleşmesi örgütlü ve kitlesel tepki göstermeyi zorlaştırdı. Örgütlülüğün sağlanamamasında ve sınıfsal bir mücadelenin geliştirilememesinde Akkaya'nın (2002: 92) belirttiği gibi, sendikaların ve sosyalist hareketin yapısı, devletin tutumu ve işçi sınıfı profilinin[25] değişmiş olmasının önemli etkileri olmuştur.

Sonuç olarak, bu dönemin siyasi partileri ve hükümetleri neoliberal politikaları aynen uygulamaya devam ettikleri için bu kesimlerin desteğini kaybetmeye başlamış, bağımlı sınıfların aktif ya da pasif rızası sağlanamadığından hegemonya da kurulamamıştır.

Egemen sınıfın kısa vadeli çıkarlarından yapacağı fedakârlık ve diğer toplumsal sınıflara vereceği maddi ödünler nedeniyle hegemonyanın, birikim stratejileri tarafından koşullandığını ve

24 Türkiye'de ücretli ve maaşlı çalışanların tümü hesaba katılarak yapılan bir çalışmaya göre, çalışanların sendikalaşma oranı 1988 yılında %22,2'den, 2000'lerde %10'un altına düştüğünü göstermektedir (Çelik ve Loroğlu, 2006: 28).

25 Bir önceki dönemin deneyimli, birikimli, sosyalist hareketle tanışmış kentli işçisinin yerini, yeni bir göç dalgasıyla kırdan kente gelen, deneyimsiz, birikimsiz, sosyalist harekete mesafeli bir işçi kuşağı almıştır.

sınırlandığını ileri süren Jessop'a (2004: 210) dayanarak, Türkiye'de 90'lı yıllarda, neoliberal birikim stratejisinin kriz içinde olmasının daralan bir hegemonya sürecini işaret ettiğini söyleyebiliriz. Ekonomik krizin etkisiyle kâr oranlarında düşüş yaşayan sermayedarlar, çıkarlarından fedakârlık yapmak bir yana, emek üzerindeki sömürüyü gittikçe artırmış, egemen sınıfların siyasal aktörleri olan partiler ise neoliberalizmin bu tahribatı karşısında başka bir alternatif üret(e)mediği için hegemonya kurma kapasiteleri daralmıştır.

Türkiye'de 1979 krizinde sermaye-emek arası çatışmalar ön plandayken, 2001 krizinde sermayeler arası çelişkiler daha belirleyici olmuştur. 1980-2002 arası dönemde sermayenin farklı bileşenleri hegemon olmuştur. 1980'lerde ticari sermayenin hegemonyası, 1990'larda para-sermaye/finans sermayenin hegemonyası, 2000'lerde ise üretken sermayenin hegemonyası öne çıkmıştır (Ercan ve Öztürk, 2009: 90).

Sermaye birikim sürecinde bütün hegemonik fraksiyonlar sanayi sermayesi tarafından koşullandırılır. Bu nedenle finans sermaye veya ticari sermayenin hegemonyası olsa bile bunlar nihai olarak sanayi sermayesinin sürekli değerlenmesiyle uyumlu olmalıdır. Yani, sermaye birikim stratejisinin hegemonik olabilmesi artı değeri büyütebilecek olan sanayi sermayesinin çıkarlarının ön planda tutulmasına bağlıdır (Jessop, 1990: 200). Oysa Türkiye'de bu dönemde üretken sermayeden çok üretken olmayan sermayenin çıkarları gözetilmiştir.[26] Bir başka deyişle bu döneme finans sermayenin hegemonyası damgasını vurmuş bu da neoliberal hegemonyanın kırılganlığına yol açmıştır. Finansal sermaye lehine izlenen politikalar aynı zamanda sermaye sınıfı içi çelişkilerin ve çatışmaların derinleşmesine yol açmıştır.

Dolayısıyla 1990'lı yıllarda herhangi bir siyasal partinin hegemonya projesi geliştirmede başarısız olmasının bir diğer nedeni de sermaye sınıfı içindeki çelişkilerin çözülememiş olmasıdır. Akça'nın (2014: 12-13) belirttiği gibi:

26 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ercan (2004).

> Finansal sermaye birikim stratejisinin ana kazananı uluslararası finans sermayesi ve içeride büyük burjuvaziydi. Her ne kadar küçük ve orta sermaye sahiplerinin çıkarları esnek üretim ve esnek istihdam çerçevesinde emek maliyetinin bastırılması gibi politikalarla telafi edilmeye çalışılsa da kriz koşulları altında burjuvazi içi çatışmalar belirginleşti. Bu ölçek eksenli çatışmayla kısmen üst üste binen kültürel-ideolojik ayrışma da (laik versus İslamcı sermaye grupları) sınıf içi çatışmayı derinleştirdi. Sonuçta, hegemonyanın asli koşullarından olan iktidar bloğunun (yani hâkim sınıflar ve fraksiyonlarının) birliğini sağlama konusunda da başarılı olunamadı.

Ayrıca 1990'lı yıllarda ki finansallaşma süreci, "Türk ekonomisinde hem bankacılık hem de reel üretim kesimlerinde rantiye tipi, spekülatif birikim anlayışının yükselmesine yol açmıştı" (Yeldan, 2002: 157). Piyasanın giderek spekülatif birikim anlayışına teslim olduğu, zor ve yasadışı ilişkilerin geliştiği bu dönemde devlet egemen sınıfların rant paylaşım aracına dönüşmüştür. Özkazanç'ın (2005: 642) ifadesiyle:

> Piyasa dinamikleri 1990'larda tam bir kuralsızlık/yasadışılık temelinde yolsuzluk/mafya ekonomisi biçimine bürünmüştü. Dengelenmemiş, düzenlenmemiş ve kamu tarafından denetlenmemiş bir iktidar yapısı, siyasi ve iktisadi egemenlerin birbirlerine daha fazla kenetlenmelerine yol açtı. Piyasa giderek daha fazla zor ve yasadışı ilişkileri içermeye başladı... Sermaye ile zorun melezlenmesi olarak neo-liberalizm toplumun her düzeyinde mafya-çete örgütlenmesini teşvik ediyordu. İktisat ile siyasetin bu şekilde kenetlenmesi, sermayenin uzun dönemli hegemonik çıkarlarını tehdit edici bir nitelik kazanmaya başlamıştı. Sonuçta devlet, burjuvazinin uzun dönemli çıkarları ile bağımlı toplumsal sınıfların taleplerini birbirine eklemleyen hegemonik stratejilerin geliştirilebildiği stratejik bir zemin olma kapasitesini tamamen yitirerek, giderek darlaşan bir iktidar bloğunun elindeki basit bir rant paylaşma aracı haline dönüştü. Kısacası, Türkiye'ye özgü bu neoliberal açılımın sonucu ciddi bir organik kriz oldu.

Bu bağlamda, devletin, sınıflar arası ilişkilerde ve sermaye sınıfı içi çatışmalarda taraflar arası uzlaşıyı sağlamaktan ziyade, taraf tutması hegemonya kurulmasını zorlaştırıyordu. Öngen'e göre (2004: 97-98) bu dönemde;

> ...devlet bizatihi kendisi sermaye içi çıkar çekişmelerinin tarafı haline gelip, uyuşmazlıklara doğrudan müdahale etti. Gerek sermaye çıkarları ile toplumsal çıkarlar arasındaki uyuşmazlıklar gerekse 'devlet çıkarları' ile çeşitli toplumsal güçlerin talepleri arasındaki çelişkiler 'zor' yoluyla bastırılmaya çalışıldı. [...] bu tercihler, 'kolektif kapitalist' olarak hareket etmesi gereken devletin, belli sınıf veya sınıf dilimlerinin doğrudan temsilcisi haline gelmesine, dolayısıyla hegemonik bir proje üretme şansının ortadan kalkmasına neden oldu. Sonuçta devletin kendisi ciddi bir meşruiyet bunalımına sürüklendi.

Özetle, 1990'larda Türkiye'de neoliberal hegemonyanın bunalımı ülke sermaye birikiminin çelişkili bir yapıya sahip olmasının yanı sıra dünya genelinde neoliberal hegemonyanın kriz içinde olmasından kaynaklanmış olup, siyasal ve ekonomik alanlardaki istikrarsızlık hegemonya krizine yol açmıştır. Bu dönemin temel özelliği ekonomik, siyasal ve ideolojik boyutlarda bir hegemonya krizinin varlığıdır. Esnek birikim rejimi, ekonominin yapısal nedenlerle sürekli kriz içinde olması, sermaye sınıfları arasındaki çatışmalar ve devletin büyük sermaye sınıfı lehine izlediği politikalar, bütün bunların hepsi bağımlı sınıflara yüklenen maliyetleri artırmıştır. Dolayısıyla bağımlı sınıflar nezdinde neoliberal politikalar meşruiyetini kaybetmiştir. Bu istikrarsız hegemonya dönemi, "en az üç defa, büyük emekçi kitlelerinin gözünde bütün sistemin sorgulandığı, devletin kendisinin hedef alındığı dönüm noktalarından geçmişti: 1996-97 Susurluk olayı, 1999 Depremi ve 2001 ekonomik krizi" (Savran, 2004: 32).

Neoliberalizmin meşruiyet krizi, siyasal alanda nitel tek parti oluşturmak yoluyla çözülmeye çalışılmıştı. "Türkiye'de 1946'dan beri merkez sağ partilerce temsil edilen sermaye hegemonyası, siyasal parçalanmanın ve istikrarsızlığın egemen olduğu 1990'lar

boyunca tüm partilerin ekonomik ve sosyal politikalar bakımından tektipleştirilmesiyle aşılmaya çalışılmıştı" (Ataay, 2008: 79). Ancak neoliberal politikalardan duyulan bu hoşnutsuzluk, (nicel olarak ayrı olmakla birlikte, neoliberal politikalarla özdeşleşmeleri nedeniyle nitel olarak tektipleşen) siyasi partilere verilen desteğin azalmasına neden olmuştur. Seçmenlerle siyasi partiler arasındaki temsil bağlarının zayıflaması sonucunda siyasal alan istikrarsızlaşmıştır. Sermaye birikiminin sürekliliğini sağlayacak politikaları uygulamanın zorlaştığı bu istikrarsız ortamda egemen sınıflar hegemonya kuramamıştır.

Ekonomik alandaki istikrarsızlığın yanı sıra siyasal alandaki istikrasızlık bağımlı sınıfların rızasını kazanmayı gittikçe zorlaştırıyor ve neoliberal hegemonyanın meşruiyetini kaybettiği bu koşullarda hegemonya krizi derinleşiyordu. Daha önce de belirtildiği gibi bu dönemde neoliberal hegemonya yalnızca Türkiye'de değil dünya genelinde bir bunalım içindeydi. Neoliberalizmin krizi Güneydoğu Asya Krizinin etkisiyle derinleşmiş ve Washington uzlaşmasına dayanan politikalar sorgulanarak IMF ve Dünya Bankası arasında sağlanan Post Washington uzlaşması sonrası düzenleyici reformlar ya da ikinci kuşak yapısal reformlar olarak adlandırılan yeni bir program devreye sokulmuştu (Saad-Filho, 2014: 191-201). İkinci programın öngördüğü yeni devlet tipi ise düzenleyici devlet modeli olarak adlandırıldı. Başka deyişle, uluslararası sermayenin dolayısıyla neoliberalizmin yaşadığı bu hegemonya krizini aşmak için çözüm minimal devlet anlayışından düzenleyici devlet anlayışına geçişte, yani devletin yeniden yapılandırılmasında bulundu.[27] Bu çözüm yolu,

27 Neoliberal dönemde siyasetin yeniden şekillendirilmesinde iki evreden söz edilebilir; Keynesçi devlet anlayışından geri adım atılarak 'minimal devlet' anlayışının uygulanmaya başlandığı 1980-1990 yılları arası birinci evre ve 1990'larda başlayıp günümüze kadar devam eden 'düzenleyici devlet' anlayışının hâkim olduğu ikinci evre. Bu bağlamda devletin yeniden yapılandırılmasının, uluslararası sermayenin akışını güvenceye alacak koşulların yaratılmasını da hedeflediği söylenebilir. Devletin/siyasal alanın, ekonominin ihtiyaçları doğrultusunda yapılandırılması minimal devlet modelinden düzenleyici devlet modeline geçişi öngörmesi nedeniyle önemlidir. Çünkü fordizmin içine düştüğü krizin nedeni olarak devletin ekonomiye müdahale-

neoliberal hegemonyanın yeniden kurulmasında Gramsci'nin terimiyle "pasif devrim" stratejisinin devreye sokulması olarak ifade edilebilir. Pasif devrim stratejisinde devlet eliyle bir restorasyon gerçekleştirilirken bağımlı sınıfların edilgenliği sürdürülmüştür.

Aslında her iki modelde de özelleştirme, deregülasyon, finansal liberalizasyon politikaları benimsenmekte, bireysel ve toplumsal refahın, özgürlüğün sağlanması için serbest piyasa modeli idealize edilmektedir. Devletin yeniden yapılandırılmasında en önemli değişiklik "devletin piyasaların düzenlenmesine yönelik işlevlerine özel bir ağırlık" (Ataay, 2008: 46) verilmesidir. Daha net bir ifadeyle, bu yeni yaklaşımla devlet piyasanın en önemli aktörü haline getirilmiştir. Bayramoğlu-Özuğurlu'nun (2009: 261) belirttiği gibi "*Düzenleyici Reform* olarak adlandırılan bu politikalar, siyasal alanın piyasaya tabi hale gelmesini sağlamaktadır".

Türkiye'de yaşanan krizler gibi krizlere getirilen çözümler de dünya kapitalist sistemiyle bağlantılı olmuştur. Kapitalist sistemde uluslararası sermayenin akışını hızlandıracak ve sermaye birikiminin sürekliliğini sağlayacak bu düzenlemeler Türkiye'de 90'ların ortalarından itibaren uygulamaya konuldu. 1994 krizinden sonra ekonomi yönetimi uluslararası kuruluşların denetimine giren Türkiye'nin "IMF ile 1999 yılında imzaladığı İstikrar programı çerçevesinde başlayan yönetişim anlayışı, düzenleyici devlet modelinde kendini bulmuştur" (Bayramoğlu-Özuğurlu, 2009: 275). "Kamu yönetimi reformu" ya da "kamu reformu" adı altında uygulamaya geçirilen düzenleyici devlet modeli aslında sermaye lehine kamunun yeniden düzenlenmesiydi. Bir başka deyişle kamu reformu, neoliberal politikaların daha radikal bir biçimde uygulanarak artı değerin artırılmasını ve sermaye birikiminin sürekliliğini hedefliyordu. Yukarıda aktarıldığı üzere,

sini gösteren neoliberal ideoloji, devlet ve ekonomiyi bir karşıtlık temelinde ele alarak devletin piyasadan uzak durmasını salık verirken ve devlet bu kapsamda yeniden yapılandırılırken, neoliberalizmin bunalıma girmesiyle bu sefer de devlet ve piyasayı birbirinin tamamlayıcısı olarak gören bir anlayış geliştirmeye başlamış ve neoliberal politikalar buna göre yeniden tanımlanmıştır.

1980'li yıllarda uygulamaya konulan neoliberal politikalar bağımlı sınıfların toplumsal maliyetlerini artırmış, 1980'lerin sonlarına doğru toplumsal huzursuzluklar artmış ve bu politikaları uygulayan partilerle seçmenlerinin arasındaki bağ zayıflamıştır. Bu koşullar altında bir öncekinden daha ağır ilaçlar yazılı olan ikinci neoliberal reçeteyi uygulamak ciddi bir toplumsal muhalefete yol açabilirdi. O halde bu politikalar nasıl uygulanabildi, daha da önemlisi kitlelere nasıl kabul ettirildi? İkinci bir sorun da sermaye sınıfı içi uzlaşının nasıl sağlanacağı noktasında ortaya çıkıyordu.

1989 bahar eylemleri ve 1990-1991 Zonguldak grevi ve yürüyüşüyle işçi sınıfı, 1990'lı yılların ikinci yarısında Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu'nun (KESK) kurulmasıyla kamuda çalışanlar (Savran, 2004: 32) neoliberal politikalara tepkilerini ortaya koymakla birlikte, bu eylemler başarıya ulaşamamıştı. Dolayısıyla 12 Eylül askerî darbesiyle ekonomik ve siyasal alandan dışlanan kesimler, solun da alternatif üret(e)mediği koşullarda sermaye sınıfı açısından ciddi bir tehdit oluşturmadı. Ancak neoliberal politikalar bu kesimlerin gözünde meşruiyetini kaybettiği için neoliberal hegemonya kurmak güçleşiyordu. Bunun için yapılması gereken şey neoliberalizmin sağlayacağını ileri sürdüğü refah artışı, ekonomik büyüme, gelir dağılımında adalet gibi vaadlerinin gerçekleşmemesine bir gerekçe bulmaktı.

Bu bağlamda öncelikle neoliberal politikaların başarısızlığının bütün sorumluluğu devlete yüklendi. Böylece çözüm de devletin yeniden yapılandırılması olarak sunuldu. Yeniden yapılandırma için gerekli olan ikinci kuşak reformların uygulanmasıyla demokratik bir yapı oluşacak, böylece özlenilen hukuk devletine kavuşulacak, insan hakları, şeffaflık, hesap verilebilirlik, yolsuzlukların önlenmesi ve etkinlik sağlanabilecekti. Bu çerçevede "devlet sınıfı" tezi ve "rantiye devlet" tezi olarak adlandırılabilecek iki kuramsal açıklama biçimi, az gelişmiş ülkelerdeki ekonomik krizlerin ve anti-demokratik uygulamaların devletin merkeziyetçi ve müdahaleci yapısından kaynaklandığını, çözümün de devletin piyasaya müdahalesinin azaltılması

olduğunu ileri sürmüşlerdir (Ataay, 2008: 43-44). Böylece bir yandan neoliberalizmin krizinin sermaye birikim rejiminin içsel çelişkilerinden kaynaklandığı gerçeği gizleniyor, diğer yandan da ekonomik liberalizmle siyasal liberalizm özdeşleştirilerek demokrasi ve güçlü bir sivil toplumun devletin ekonomiye müdahalesinin azaltılması yoluyla mümkün olacağı iddiasıyla neoliberalizme meşruiyet kazandırılıyordu.

Reformların koalisyon hükümetleri eliyle uygulamaya konulduğu bu dönemde, 1999 seçimleri sonucunda kurulan ve en önemli özelliği neoliberal reformlara hız kazandırmak olan DSP-ANAP-MHP koalisyon hükümeti 1999'da IMF ile bir stand-by anlaşması imzalayarak hem ekonomiyi IMF denetimine sokmuş hem de ikinci kuşak yapısal reformlara yeni bir ivme kazandırmıştı (Ataay, 2008: 76). Böylece sermayenin siyaset üzerindeki egemenliği artmış ve siyasi partiler ekonomik alandaki sorunları, piyasayı sermayenin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde düzenleyerek aşma konusunda bir uzlaşıya varmıştır.

Ancak, ideolojik düzeyde sağlanan başarı ve siyasi partilerin bu konsensüsü pratikte sermaye birikiminin çelişkilerinin krize dönüşmesine engel olamamış, dolayısıyla ekonomi IMF gözetiminde olduğu halde Şubat 2001'de ciddi bir ekonomik kriz yaşanmış ve neoliberal hegemonyanın krizi derinleşmiştir. Reformlara karşın krizin yaşanmasında 1989 yılında geçilen finansal serbestleşme sonucunda ekonominin kırılganlığının iyice artırmasının önemli bir etkisi olmuştur. Boratav'ın (2005b: 181) dikkat çektiği gibi sıcak para giriş-çıkışlarına dayalı, sermaye hareketlerinin tersine döndüğü bu dönemde ekonominin kırılganlığının artması ve krizlere daha açık ve duyarlı hale gelmesi kaçınılmazdır. Sıcak paranın/yabancı kaynaklı fonların ülkeden çıkışıyla başlayan kriz önce finans piyasalarında daha sonra da reel sektörde sarsıntıya yol açmış ve tüm ekonomiyi etkisi altına almış ve *yine yeniden* krizden en çok etkilenen işçiler olmuştur (Koyuncu ve Şenses, 2004: 28).

2001 krizi, 1979 krizinden sonra yaşanan en ciddi kriz olmuştu. Kriz ve kriz sonrasında uygulamaya konan istikrar

programı işçi ve memurların yanı sıra esnafı da etkilemiş,[28] krizin ardından bir esnafın Başbakanlığın önünde Ecevit'e yazar kasa fırlatmasıyla başlayan esnaf eylemleri Türkiye geneline yayılmıştı. Gramsci hegemonya krizinin işaretlerinden birinin daha önce pasif konumda olan kitlelerin eylemlilik haline geçmesi olduğunu belirtir. Bu bağlamda işçi ve kamu emekçilerinin yanı sıra esnafın tepkisi, hegemonya krizinin çözümsüz bir noktaya doğru gittiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu koşullar altında hegemonya krizine organik bir çözüm getiremeyen sermaye sınıfı, çözümü pasif devrim stratejisini uygulamakta bulmuştur. Bunun için ekonomik ve siyasal karar alma süreçlerinden zaten dışlanmış olan ve 12 Eylül darbesiyle birlikte örgütlenme olanağı zayıflatılan bağımlı sınıfların pasif konumlarını sürdürmeleri sağlanmış, yukarıdan aşağıya dayatma yoluyla reformlara hız verilmiştir.

Bu koşullarda bağımlı sınıfları edilgen durumda tutmak çok zor olmamış ancak bu dönemde, sermaye sınıfı içi çelişkiler yoğunlaştığından sınıf içi uzlaşı sağlama konusunda sorun yaşanmıştır. TÜSİAD'da örgütlenen büyük sermaye gurubu ve MÜSİAD çatısı altında birleşen Anadolu sermayesi, krizi aşma konusunda kendi çıkarları doğrultusunda bir yol izlenmesini istemiştir.[29]

Jessop'un (2000) altını çizdiği gibi ekonomik kriz döneminde, ekonomi tekrar hegemonya mücadelesinde belirleyici sorun haline gelir. Bu sorun, IMF ve Dünya Bankası'nın önerileri ve TÜSİAD'ın talepleri doğrultusunda Dünya Bankası Başkan Yardımcısı Kemal Derviş ve koalisyon hükümeti tarafından çözülmeye çalışılmıştır. Krizi aşmak için Derviş'in Dünya Bankası'ndan Türkiye'ye transferi bir anlamda ekonomi yöneti-

28 2001 Krizinin özellikle ücretli emekçiler ve esnaf üzerindeki etkilerine dair bir araştırma için bkz., Erbaş ve Turan, (2004).

29 MÜSİAD teknokratlar hükümeti kurulmasını önerirken, TÜSİAD "Ülkeyi krizden kurtaracak sihrin IMF kaynağında değil, ekonomi yönetimi anlayışının değişmesinde yattığı unutulmamalıdır" diyerek hükümetin "2001-2003 Türkiye'nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı", Merkez Bankası'nın "2001 Yılı Para Politikası Raporu" ve "IMF Niyet Mektubu"nun süratle uygulanmasını önermektedir (17 Mayıs 2001, Hürriyet Gazetesi).

minin IMF ve Dünya Bankası'na devredildiğini, siyasal alanın zayıfladığını ve piyasanın emrine sunulduğunu göstermektedir.

Derviş eliyle hız kazanan ikinci kuşak reformlarla sağlanan dönüşüm egemen sınıfın pasif devrim stratejisinin *devrim* yönünü, bağımlı sınıfların edilgen durumda tutulması da bu sürecin *pasif* yönünü nitelemektedir. Gramsciyan anlamda hegemonya krizine karşı geliştirilen pasif devrim stratejisi olarak Dervişli koalisyon hükümeti olağanüstü çözüm, Dervişin görevini tamamlamasından sonra yapılan erken seçim sonrası iktidara gelen AKP ise hegemonya bunalımına organik çözüm olmuştur.

Bireyselleşme, Cemaatleşme ve Sınıftan Kaçış

Kapitalistleşme sürecinde, Gramsci'nin dediği gibi altyapı değişirken üstyapı kendi haline bırakılmaz. Bu süreçte toplumların hem anlam dünyalarında hem de yaşam alanlarında sahip oldukları değerler dönüşüme uğrar ve bu süreci toplumlar farklı şekilde deneyimler. Türkiye'de 12 Eylül darbesi ve askerî rejim döneminde neoliberalizm ve onun ideolojisi hayata geçirilirken baskı, fiziki şiddet ve sansür gibi yöntemler kullanıldı. Ancak kitlelerin bu ideolojiyi benimsemesi için siyasal iktidarın zor aygıtlarının dışında aydınların da devreye sokulması gerekir. Çünkü aydınlar bir ideolojinin üretilmesi, örgütlenmesi, yaygınlaştırılması ve kitlelere benimsetilmesinde önemli bir rol oynar ve aydınlar sınıflardan, devletten bağımsız bir kategori değildir (Gramsci, 1971). Bu bağlamda Türkiye'de sermaye sınıfı kendi organik aydınlarını[30] yaratırken öncelikle devletin desteğini arkasına almıştır.

30 Aydınların sınıfla dolayımlı bir ilişkisi olduğunu belirten Gramsci (1971: 1-14), bu ilişkinin farklı düzeylerde kurulduğunu ve buna bağlı olarak farklı kategoride aydınlar olduğunu ileri sürer. Bu aydın kategorilerinden birisini de organik aydın olarak nitelendirir. Organik aydınlar kendilerini ortaya çıkaran sınıfsal oluşumlarla aynı gelişim süreçlerini ve aynı kronolojiyi paylaşırlar. Dolayısıyla organik aydınlar yeni bir tarihsel blokun ve yeni bir devletin kurulmasında ve yeni bir ideolojinin benimsetilmesinde bir başka deyişle geniş kapsamlı bir hegemonyanın oluşturulmasında önemli görevler üstlenirler. Gramsci'nin aydın kuramını değerlendiren bir çalışma için bkz., Sassoon (2012: 63-70).

Devlet, egemen sınıfın çıkarları doğrultusunda güç/zor aygıtını kullanarak yeni sosyoekonomik düzeni oluşturma ve solu ortadan kaldırma yönündeki müdahalelerinden sonra Türk-İslam Sentezi'ni devreye sokarak toplumu birleştiren bir ideoloji olarak İslamcılığın önünü açtı. Türk-İslam Sentezi enjekte edilerek toplumun yukarıdan aşağıya İslamlaştırılması politikası benimsendi (Çakır, 1998: 12). Bu ideoloji aracılığıyla bir yandan milli diğer yandan da dini değerlere vurgu yapılarak toplum bir anlamda muhafazakârlaştırılmaya çalışıldı. Süreç içinde İslamcılar, erken kapitalistleşmiş ülkelerde yükselişe geçen, yeni sağ felsefeyle ortak bir paydada buluşarak sermaye sınıfının aydınları arasında yer aldı.

Neoliberal hegemonya projesinin kuramsal dayanağını oluşturan yeni sağ felsefe ve sivil toplum ideolojisi, Türk–İslam Sentezi'nin hazırladığı bu zemin üzerinde yükselme olanağı buldu. Bu yaklaşımlar birey ve toplumu piyasa ve din ekseninde biçimlendirmeye çalıştı. Yükselişe geçen siyasal İslam ve yeni sağ ideoloji toplumsal değerleri kendi çıkarları doğrultusunda dönüştürerek mevcut toplumsallığı çözdü ve 1980'lerden itibaren toplumun temel belirleyenleri din ve piyasa olmaya başladı. Bir başka deyişle birey, toplum hatta din yeniden tanımlanarak piyasanın emrine sunuldu.

Serbest piyasa ekonomisi, bireycilik, özgürlük gibi liberal söylem ile gelenek, aile, milliyetçilik ve ataerkillik gibi organik muhafazakâr temaları tutarsız bir biçimde eklemleyen yeni sağ ideoloji (Erbaş ve Sallan-Gül, 2001: 213) ile birey ve piyasa gibi klasik liberal değerler günümüz koşullarına uyarlandı (Güney, 2006: 177). Her şeyin piyasaya göre değerlendirildiği bu yaklaşımda başarı ya da başarısızlık bireye bağlanarak "yetenekli" ve girişimci olan birey başarılı olarak nitelendirildi. Bu sürecin önemli aktörlerinden biri olan devlet de tüm toplumun girişimci olması yönünde önemli müdahalelerde bulundu (Özkazanç, 1998).

Birey girişimci bir ruha sahip, rekabet hırsıyla dolu tüketen bir varlık şeklinde biçimlendirilmeye çalışılırken toplumla iliş-

kilerini düzenleyen devlet, neoliberal düzenin ideologları aracılığıyla İslamı yeniden üretip yaygınlaştırdı. İktisadi ve politik dönüşümlerin yanı sıra eski ideolojinin dönüşümü ve yeni bir dünya görüşünün yaratılması yoluyla yeni hegemonya kurulabilir. Daha önceki bir çalışmamda Türkiye'de bu sürecin şu biçimde seyrettiğini ifade etmiştim: Arslan (2012: 54-55)

> Yeni dünya görüşü eskinin eleştirisi üzerinden oluşturulmaya çalışıldı. Eskinin eleştirisi devlet sivil toplum karşıtlığı üzerinden, sivil toplum ön plana çıkarılarak yapıldı. Bu yaklaşımda devlet baskı aracı, sivil toplum ise ekonomik ilerlemenin ve demokrasinin alanı olarak tanımlandı. 1960'ların sonlarında tasvir edilen sivil toplum mağdur, muhalif özellikleriyle ön plana çıkarılırken ve çevre olarak adlandırılırken, 1980'lerden itibaren sivil toplum ve piyasa arası ilişkiye vurgu yapılarak sivil toplum çoğulculuğun, demokrasinin alanı olarak tasvir edildi. Piyasa, devletin müdahalesi olmayan özerk yani, devletin dışında bir alan olarak tanımlandığı için sivil toplumla özdeş tutuldu. Aynı şekilde din de devletin dışında bir alan olduğu için tarikatlar müdahale edilmemesi gereken sivil toplumu oluşturan örgütler olarak görüldü.

Kurulan bu karşıtlık sonucunda sivil toplum bir bütün olarak ele alındığından kendi içindeki çelişkiler, bölünmeler, eşitsizlikler görmezden gelindi. Devlet sınıflardan kopuk, bu sınıfları aynı biçimde ezen aşkın bir aygıt haline getirildi (Savran, 1986: 25-26). Devletin sınıfsal yönü gizlenirken, piyasa ve din (tarikatlar) devletin dışında, sivil toplumu oluşturan alanlar olarak tanımlandı. Daha sonra liberalizm ile İslam birbirine eklemlenmeye çalışıldı ve tarikatlar ekonomik, siyasal, ideolojik ve örgütsel bir güce dönüştürüldü. Süreç içerisinde bu eklemlenme toplumsal yapıda önemli dönüşümlere yol açtı.

> Bu süreçte üstyapısal düzeyde ideoloji kertesinde görülen dönüşümlerin dünya çapındaki aktörleri postmodern söylem ve post-Marksizm, Türkiye'de sol liberalizm[31]/ sivil toplum-

31 Sol liberal yazında devlet ve sivil toplum kavramları belirsiz ve yetersiz tanımlanmış olmakla birlikte, sol liberalizm dünyayı sivil toplum/devlet ay-

cu yaklaşım[32] olmuştur. Bu süreçte yeni sağ felsefe neoliberalizmi meşrulaştırılmaya çalışırken, postmodernistler[33]de

rımı üzerinden anlamaya ve açıklamaya çalışır (Savran, 1986: 15-16). Bu yaklaşımda sivil toplum özgürleşmenin, demokratikleşmenin ve ekonomik gelişmenin alanı olarak görülüp pozitif bir anlam yüklenmesine karşın devlet bürokrasinin, baskının aracı olarak tanımlanarak negatif bir anlam yüklenmiştir (Savran, 1986: 18). Marx (2015) ise sivil toplum devlet arasında bir nedensellik ilişkisi kurar. Gramsci de (1971) Marx gibi sivil toplum alanını sınıf mücadelelerinin verildiği bir alan olarak tanımlar. Sivil toplumun devletle bir karşıtlık içinde olduğunu söyleyebilmek için sivil toplumun içinde bilinçli olarak egemen sınıfların hegemonyasının dışında kalan, buna muhalefet eden sivil toplum kesimlerinin olması gerektiğini ifade eder. Sivil toplum kavramının Marx'taki anlamı için bkz., Savran, (1987).

32 Türkiye'de Sivil toplumcu yaklaşımın öncüsü diyebileceğimiz Şerif Mardin (1993), *Din ve İdeoloji* adlı kitabında Osmanlı-Türk toplumunu devlet sivil toplum karşıtlığı üzerinden analiz etmiştir. Aynı şekilde İdris Küçükömer'in (2003) yazdığı *Düzenin Yabancılaşması: Batılılaşma* adlı kitapta bu karşıtlık üzerinden hareketle toplum analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu eserlerde devlet ve sivil toplum homojen, soyut kavramlar olarak ele alınarak bir karşıtlık kurulmuş, devlet ile toplumun bağı kopartılmıştır. Aralarındaki bağ kopartılınca, devletin sınıf doğası, sivil toplumun sınıflı yapısı, sınıfların iktidar alanındaki siyasi-ideolojik güç dengelerinde sahip oldukları konumlar çözümlemeye dahil edilmemiştir. Bu bakış açısının ardında yatan devletin Türkiye'ye özgü bir konumu olduğudur. Sınıflı toplum yapısı yerine merkez-çevre dikotomisi getirilir.

33 Frankfurt Okulu düşünürlerinden Marcuse (1990), üretim güçlerindeki dönüşüm, refah devleti uygulamaları ve egemen ideolojinin içselleştirilmesinden kaynaklı olarak işçi sınıfının da yapısal dönüşüme uğradığını ve devrimci dönüşümün öznesi olamayacağını ileri sürer. Frankfurt Okulu 1960'larda düşünsel ve siyasal bir etkiye sahip olmuş ve 1960'ların karşı kültür hareketleri ve modernizm karşıtı ayaklanmalarla zirveye ulaşmıştır. 1968 hareketleri kurumsallaşmış iktidar, büyük tekeller ve teknik-bürokratik baskıcı sistemlere karşı çıkarak bireysel kendini gerçekleştirme alanlarını üzerinde duruyorlardı. Dolayısıyla 1968 hareketleri postmodern düşüncenin kültürel ve politik ilk nüvelerini oluşturmuştur denilebilir. İlerleyen yıllarda postmodern düşünce etkisini devam ettirmiş, üretim ilişkilerinden kaynaklanan sınıf çatışmasının sona erdiği düşüncesiyle Frankfurt Okulu ve post-Marksist olarak adlandırılan Laclau ve Mouffe'le paralel bir görüşe sahip olan Habermas, günümüzde toplumsal gerilimlerin ideolojik ve kültürel düzeylerde ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Postmodern düşüncenin önde gelen isimleri arasında Lyotard, Baudrillard, Foucault ve Fukuyama sayılabilir. Bu düşünürlerin ortak noktası meta anlatıları reddetmesidir denilebilir. Fukuyama (1999) tarihin sonunun geldiğini ilan ederken, Foucault (1999) tarihsel sü-

modernizmi eleştirerek aslında Marksizmin sonunun geldiğini dolayısıyla tarihin sonunun ve sınıf mücadelesinin sonunun geldiğini ilan etmişlerdir. Postmodernistler bu yeni düzenin yol açtığı eşitsizlik, adaletsizlik, yolsuzluk gibi sorunların çözümünde toplumsal hareketleri işaret ederek – aslında devrimci bir kalkışmanın önünü keserek– sistemin aksaklıklarının reformist bir yaklaşımla düzeltilebileceği düşüncesini ortaya atmıştır.[34] Dolayısıyla bu söylem sistemin sürekliliğini sağlamaya destek olmuştur. Bu bağlamda sınıf kimliğinin ya da insanların kendilerini sınıfsal kimlikle ifade etmelerinin anlamı ve önemi kalmadığını ileri süren postmodernistler, postmodern toplumun üyeleri için yeni kültürel kimliklerin belirleyeni olarak toplumsal cinsiyet, ırk, dini ve etnik yapıları sunmuşlardır (Arslan, 2017: 107).

Bu süreçte postmodern literatürde, Özuğurlu'nun (2002: 29) dikkat çektiği gibi, "Marksist sınıf kuramı olmak üzere, sınıf literatürünün üzeri toptan çiziliyordu. İlgi, genelden özele, bütünden tekile, tarihsel genellikten konjonktüre, belirlenimden kazaiye, belirlilikten göreliliğe, tutarlılıktan eklektizme, ilişkiselden farka, sınıf ve statüden kimliklere, olgulardan metinlere kayıyordu". Postmodern söylemle ve post-Marksistler aracılığıyla işçi sınıfı toplumsal dönüşümün öznesi olmaktan çıkarılmaya çalışıldı. Poulantzas bu yolu açmakla birlikte işçi sınıfına bağlığını kaybetmemiş işçi sınıfının toplumsal dönüşümün öznesi olmadığı yönündeki kuramsal hamleyi Laclau ve Mouffe yapmıştır (Wood, 2011: 27-28, 75). Gerçekten de Arslan'ın (2017: 108) tespit ettiği gibi, "Laclau ve Mouffe *Hegemonya ve Sosyalist Strateji* (2012) adlı kitaplarında sosyalizme sınıf mücadelesi yoluyla değil, radikal demokrasi yoluyla geçilebileceği tezini

rekliliği reddederek tarihçinin geçmişin arkeologu olması gerektiğini savunur. Postmodernistler modernizmin meta anlatılarının, önemli farklılıkları görmezden geldiğini, üzerini örtme eğilimi göstererek ayrım ve ayrıntılara dikkat göstermediğini ileri sürerek, cinsiyet, ırk, kimlik vb. farklılıkların önemini vurgular ve ötekilik, öznellikte farklılık üzerinde dururlar.

34 Touraine (2016), Mellucci (2016), Habermas (2001) gibi düşünürler işçi sınıfının devrimci özne konumunu kaybettiğini ileri sürerek, yeni toplumsal hareketleri özne konumuna yerleştirir.

ortaya atarlar. Dolayısıyla işçi sınıfını toplumsal değişimin öznesi olarak görmezler. İşçi sınıfının yerine koydukları özne ise halk ittifakıdır. Halk ittifakının da sınıfsal ilişkilere göre değil, söyleme göre kurulduğunu ileri sürerler".

Kısacası, "Eğer geleneksel sınıf literatürü, işçi sınıfı neden devrime değil de reformlara yöneldi" şeklindeki bir arka plan sorusuna yaslanıyor idiyse, *post-* yaklaşımlarda bu soru "devrimci bir özne olarak işçi sınıfı nedir" (Özuğurlu, 2002: 31) şeklini almıştır. "Bir başka deyişle, Gramsci'nin 1920'lerde İtalya'da yaşadığı deneyimin sonucu devrimin koşulları nasıl oluşturulabilir kaygısıyla 'işçi sınıfı neden devrime değil de reformlara yöneldi' sorusunu, Batılı Marksistler 1970'lerde işçi sınıfının özne konumunu sorgulayarak ontolojik bir tartışma konusu haline getirmişlerdir" (Arslan, 2017: 108).

"Türkiye'de ise sınıf mücadelesi 12 Eylül 1980 darbesinin ardından sorgulanmaya başlandı. Bu sorgulamada ülkenin deneyimi, Kıta Avrupası'ndaki sınıf tartışmaları ve neoliberal dönemde ortaya çıkan sermayenin organik aydınlarının etkisi oldu" denilebilir (Arslan, 2017: 108). Batı'da ideolojik alanda yaygınlaşan postmodernist söylemin ve post-Marksist aydınların etkisiyle Türkiye'de solcular Marksizm-Leninizmin sınıf mücadelesini sorgulamaya başladı ve solda ideolojik kopuş yaşandı. Liberal solcular ve post-Marksistler sınıfı dönüşümün öznesi olmaktan çıkarma ve demokrasinin geliştirilmesiyle eşitliğin sağlanabileceği noktasında buluştu. Marksizm-Leninizm'den kopan sosyalistler deyim yerindeyse işçi sınıfına yabancılaştı. Sol örgütlerin yerini cemaatlerin doldurmasıyla sınıf kimliği yerine dini kimlikler ön plana çıktı (Arslan, 2017).

Liberal solcular demokrasiyi sınıfsal içeriğinden kopuk bir şekilde yorumlamaya başlayınca, demokrasi kavramını kültürel çoğulculuk/farklılık kavramına indirgedi ve bu yaklaşım sol liberaller ile İslamcı/sağcı aydınları sivil toplumcu söylemde buluşturdu. Sol liberalizm sınıf kavramı yerine kimlik kavramına odaklanarak toplumsal-sınıfsal farklılıkları, eşitsizlikleri kültürel çoğulculuk/farklılık biçiminde yeniden formüle etti. Bu

çerçevede liberal sol, yeni sağın sınıfsal gerilimleri ortadan kaldırmak/gizlemek için bu çatışmaları kültürel çatışmalara yönlendirmesine destek oldu (Özgüden, 2007: 147).

Dünyada hegemon olan postmodernist söylem kimlik, fark ve çoğulculuk vurgusuyla Türkiye'de kimlikler üzerinden yapılan siyaseti besledi[35] ve emekçilerin sınıfsal dayanışmasının yerini tarikat ve cemaatlerin almasını kolaylaştırdı. Bu bağlamda "1990'ların toplumsallığı, tarikat, cemaat ve şebeke-çete toplumu" (Özkazanç, 2010: 120) oldu.

Ayrıca, üretimin kimlik ve sınıfsal bölünmelerin işareti olma işlevini kaybettiği, tüketimin öne geçtiği bu dönemde tarikat ve İslamcı girişimciler İslami ekonomi söylemiyle yeni bir tüketim tarzı (tesettür giyim, helal gıda, helal tatil vs.) pazarlayarak, hitap ettikleri kesimleri küresel kapitalizmin yarattığı tüketime endeksli toplumunun içine çekmeye çalıştı. Deyim yerindeyse kapitalistler inanç ve değerlerden sermaye yaratmanın yolunu buldular.[36]

Özetle; "Devletin ve asker-sivil bürokrasinin desteğini arkasına alan sermaye; 'hür teşebbüs', 'köşeyi dönme', 'işini bilme', 'serbest piyasa' sloganlarıyla 20. yüzyılın son çeyreğinde yaygınlaşan 'Başka alternatif yok', 'tarih bitti', 'ideolojilerin sonu'

35 "16 Ocak 1991 Körfez Savaşı'yla başlayıp 11 Eylül 2001 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) gerçekleştirilen saldırılarla sona eren zaman aralığı sadece İslamcıların değil, daha genel olarak modernitenin eleştirisini içeren ve otantiklik (sahicilik) iddiasını taşıyan 'kimlik siyasetleri'nin dünya çapında yaygınlaştığı, daha doğrusu sesini her zamankinden daha çok duyurduğu bir dönem oldu." (Gülalp, 2003: 9)

36 Tayfun Atay, 23 Mayıs 2016 tarihli Cumhuriyet gazetesinde *İslâmi tüketim mi, İslâm'ı tüketim mi?* başlıklı köşe yazısında bu tüketimin hangi boyutlara ulaştığını şu şekilde ifade etmektedir: "İtalya-Torino'daki *'Küresel İslâm Ekonomisi Zirvesi'* kapsamında dünyanın önde gelen İslâmi giyim sektörü temsilcileri *'Tesettür Giyim Forumu'*nda bir araya geldi. Forumda Torino Belediyesi Ekonomik Kalkınma Genel Müdürü Gianmarco Montanari, 2013 yılı İslâmi giyim harcamalarında 39.3 milyar dolarla Türkiye'nin birinci sırada olduğunu açıklamış. İkinci, 22.5 milyar dolarla Birleşik Arap Emirlikleri, sonrakiler de sırasıyla Endonezya, İran, Suudi Arabistan ve Nijerya.Bkz. http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/335505/isl_mi_tuketim_mi__isl_m_i_tuketim_mi_.html#

iddialarını Türk toplumuna kabul ettirme uğraşına" (Boratav, 1993: 125–126) girdi. Bu süreçte postmodern ideoloji ve sivil toplumcu yaklaşım sermaye sınıfına gerekçe oluşturarak maddi bir güç haline geldi.[37] Sivil toplumcu yaklaşımın hegemon olduğu, yeni sağ ideolojinin değerlerinin yaygınlaştığı ve postmodernist söylemle parçalı, puslu/belirsiz bir atmosferin yaratıldığı bu ortamda solun kendi ideolojisini sorgulaması da toplumu neoliberal değerler ve İslamcı ideoloji karşısında savunmasız bıraktı ve postmodernist söylem edilgen bir özne yaratarak "siyasal umutsuzluk halinin ideolojisi" (Güney, 2006: 185) oldu. Bu bağlamda Türk-İslam sentezi, sol liberalizm/sivil toplumcu yaklaşım ve cemaatler AKP'nin ideolojik hegemonyasını besleyen tarihsel damar oldu.

AKP'nin İktidara Gelişi ve Neoliberal Hegemonya

Yukarıdaki analizde AKP'nin iktidara gelişinin ipuçlarını da vermeye çalıştım. Aşağıda AKP'nin, hegemonya krizine getirilen organik çözüm olduğunu göstermeye çalışırken maddi yeniden üretimin sağlandığı üretim, bölüşüm ve tüketim ilişkileri ve toplumun değerler dünyasının yeniden üretimini ilişkisel olarak ele alarak, AKP'nin neoliberal hegemonyayı nasıl kurduğunu ana hatlarıyla açıklayacağım.

AKP kurucuları Milli Görüş geleneğinden geldiği için AKP'nin ortaya çıkışını 28 Şubat müdahalesinden hareketle ele almak gerekir. Yukarıda açıklandığı gibi gerek iç gerekse dış dinamikler ihracata yönelik sanayileşme olarak adlandırılan birikim modeline geçişe yol açtı, ekonomik ilişkiler ve toplumsal yapı buna göre şekillendirildi. Bu durum siyasal yapı ve iktidar ilişkilerinin de yeniden düzenlenmesini gerektirdi. 1990'lı yıllardaki gelişmeler sonucunda iktidar ilişkilerinin yeniden kurgulanması arayışı, karşılığını 28 Şubat 1997'de buldu, Refah-Yol iktidarını sonlandıran bu müdahaleyle küresel-bölgesel hedefler

37 Düşüncelerin tarihsel canlılığını ekonomik çıkarlara gerekçe oluşturmakta oynadıkları role bağlayan Marx, *Alman İdeolojisi*'nde şunu anlatmaya çalışır: Düşünceler kitleleri etkileri altına alır almaz, maddi güç haline gelirler.

dikkate alınarak ekonomik, siyasal, kültürel alanların yeniden yapılandırılması hedeflendi (Şen, 2004: 375). Bu yeniden yapılandırma iktidar ilişkilerinin eskisi gibi sürdürülmesini isteyenler ile yapılandırmadan yana olanlar arasında gerilime yol açtı (Arslan, 2012: 72). 28 Şubat müdâhalesi yalnızca Refah-Yol hükümetini sonlandırmadı, Milli Görüş içinden farklı siyasi partiler çıkmasına da yol açtı[38] (Arslan, 2012: 73). RP'nin kapatılmasının ardından halefi FP kuruldu ancak, 1999 seçimlerinden sonra FP kapatıldı. FP'nin 2001 yılında kapatılmasından sonra aynı yıl Milli Görüş hareketi de bölündü. Gelenekçiler Erbakan'ın desteklediği Saadet Partisi'ni (SP), yenilikçiler de Recep Tayyip Erdoğan'ın genel başkanlığında AKP'yi kurdu. 14 Ağustos 2001 tarihinde kurulan AKP, 3 Kasım 2002 tarihinde yapılan genel seçimde birinci parti oldu ve iktidara geldi.

Türkiye'nin ekonomik ve siyasal alanda kriz içinde olduğu ve kitlelerin oy verdikleri partilerle bağının zayıfladığı bir ortamda AKP'yi kuran yenilikçilerin inançlarıyla reel durum arasında giderek açılan mesafe, kuralları yeniden tanımlamalarına neden oldu. Mevcut sisteme muhalif oldukları iddiası ve "Milli Görüş gömleğini çıkardık" söylemiyle kitlelerin karşısına çıktılar. Bazı AKP üyeleri kendilerini Milli Görüş'ten farklılaştırmak için "Muhafazakâr-Demokrat" olarak adlandırarak yeni bir ideoloji geliştirmeye çalıştı (Atacan, 2005: 188-189) ve AKP'nin yönetici kademesindekiler siyasal parti ile dinci parti arasında ayrım yapılması gerektiğini ifâde ettiler (Çınar, 2006: 474). Gazetelerde her gün yolsuzluk haberlerinin yer aldığı bu dönemde Erdoğan "temel stratejisini 'hortumculara karşı mücadele' üzerine" (Çakır ve Çalmuk, 2001: 175) oturttu. AKP kendisini muhafazakâr-demokrat kimliğiyle tanımlarken, toplumsal alanda yolsuzluk ve yoksulluğun yaşandığı bir ortamda Erdoğan'ın İstanbul Belediye Başkanlığı döneminde yolsuzluğa karşı ve yoksuldan yana aldığı tutumun yanı sıra yarattığı "ben de sizden biriyim" imajı, liderliğinde ve kitleler üzerinde

38 Aslında Milli Görüş'teki ayrışma/ farklılaşma Refah Partisi içindeyken başlamış olduğu için 28 Şubat sürecinin ardından bu ayrışmanın belirginleştiğini söylemek daha doğru olacaktır.

etkili oldu. "AKP söylemlerinde açıkça İslama referans vermediği gibi, sekülarizm, demokrasi ve Batı'yla iş birliği konularına olumlu bir yaklaşım sergilemiş, dini özgürlük, insan hakları ve ifade özgürlüğü çerçevesinde ele alınmıştır. Ancak AKP dine açık bir referans vermemekle birlikte, parti yöneticilerinin dindarlığının altı çizilmiştir" (Arslan, 2012: 74)

"Dinin muhafazakâr düşünüşteki yeri tipik ve kritiktir: Muhafazakârlık vazgeçilmez hazinesi olan dini, modern bir müdahaleye tabi tutar, onu dünyevi saiklerle yeniden yorumlar, yeniden biçimlendirmek ister" (Bora, 1999: 58). Cemaatler de dinin inandırıcılığının devam ettirilebilmesi için gereklidir (Berger, 1973: 55). Bu bağlamda AKP ve temsilcisi olduğu sermaye sınıfı (MÜSİAD)[39] üyeleri dini günün koşullarına göre yorumlayarak sermaye birikiminin sağlanmasında araçsallaştırırken, cemaatler ve yerel yönetimler üzerinden kurulan ağla kitleler nezdinde meşruluk sağlamaya çalıştılar.

AKP temsilcileri iktidara gelirken İslamcı kimliklerinden sıyrıldıklarını göstermeye çalışmıştı. AKP iktidarı boyunca da İslami değerler sermaye sınıfının çıkarları doğrultusunda yeniden yorumlanarak sermaye birikimi sürdürülmeye ve RP döneminde ortaya çıkan sermaye sınıfı içi gerilimler/çelişkiler giderilmeye çalışıldı. İslam'ın liberalizme eklemlendiği bu süreçte Kur'an'dan ayetler gösterilerek İslam ile liberalizmin örtüştüğü ispatlanma yoluna gidilirken, AKP'nin siyasal stratejisi de neoliberal devlet anlayışıyla örtüşmüştür (Arslan, 2012: 75). Yeni sağ anlayışa göre devlet, bireylerin amaçları karşısında tarafsız olmalı yani, devletin bir ideolojisi olmamalıdır. Böylece bir ideoloji değil bir din olduğu ileri sürülen İslam ile liberalizm bağdaşabilir sonucu çıkarıldı (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2008: 20-21). Neoliberalizmin ideolojisi olan "yeni sağın söylemi neoliberallerin sınırlı devlet, pazar ekonomisi, ekonomik verimlilik,

39 MÜSİAD bir yandan Refah Partisi'ne destek verirken, bir yandan da ekonomi konusunda yetersiz buluyor ve düzeltmek istiyordu. MÜSİAD'lı iş adamları RP'nin Adil Düzen yaklaşımını çağdaş ekonomilerin gerçekleriyle bağdaşmadığından kabul edilemez buluyordu (Özdemir, 2006:117). Sonunda da MÜSİAD tıpkı batılı burjuvazi gibi kendi partisini (AKP'yi) kurmuştur.

birey özgürlüğü gibi talepleriyle neo-muhafazakârların otorite ve geleneklere dayalı kanun ve düzen arayışının özgün bir biçimde eklemlendiği karmaşık bir nitelik arz eder" (Özkazanç, 2010: 48). Dolayısıyla ekonominin merkezde yer aldığı bir siyasi yapıyı savunan yeni sağ ideoloji; aile kurumu ve dini toplumsal ilişkilerin ihtiyaçlarına göre yeniden yorumlar. Bu bağlamda AKP ekonomik kalkınma ve muhafazakârlık söylemi ile neoliberalizmin ideolojisi olan yeni sağ felsefe ortak bir paydada buluşmuştur. AKP'nin kendisini muhafazakâr-demokrat olarak tanımladığı kimliğin ikinci bileşeni demokrasidir. Sivil toplum vurgusundan hareket eden demokrasi anlayışıyla AKP, özgürlüğün devletin faaliyet alanının daraltılması ve piyasanın gelişmesi yoluyla sağlanabileceğini savunur. Dolayısıyla AKP'nin demokrasi ve ekonomiye yaklaşımı da neoliberal bakış açısıyla örtüşmektedir.

Çizilen bu imaj ve ortaya konulan söylemle AKP toplumun farklı kesimlerinin ilgisini çekti. Aynı zamanda bu söylemlerini egemen sınıflara ve orduya aktarmak için temaslarda bulundu.[40] Yurtdışında ABD ile kurulan temasların yanı sıra yurt içinde sermaye gruplarıyla toplantılar yapıldı. Türkiye'de TÜSİAD üyesi sermaye gruplarının yanı sıra 2001 kriziyle başlayan süreçte krizden etkilenen, şirketleri küçülen, bankalarını batan bazı patronlar da umutlarını AKP iktidarına bağladı (Sönmez, 2004: 14). 2001 krizi işçiler üzerinde de benzer bir yönelime yol açtı. "İşçilerin sınıf çıkarlarından çok gündelik ve bireysel çıkarlarını" gözeterek oy vermesi, AKP'nin 2002 seçimlerini kazanmasında etkili oldu (Erbaş ve Turan, 2009: 98).

Santucci'nin (2011: 157) belirttiği gibi, Gramsci'nin hegemonya kavramına getirdiği en büyük yenilik hegemonyanın tesis edilmesi için siyasal iktidarın ele geçirilmesinden önce "rıza"nın elde edilmesi gerektiğini vurgulamasıdır. Bu anlamda AKP'nin, hegemonyayı kısmi de olsa kurabilmesinin, iktidara gelmeden toplumun rızasını elde etmesiyle mümkün olduğu söylenebilir: AKP neoliberal politikalar bakımından egemen güçlerin (uluslararası sermaye, yerli sermaye ve ABD) seküler yapıyı bozmaya-

40 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Çakır ve Çalmuk (2001).

cağı yönündeki söylemleriyle toplumun laik kesimlerinin bir kısmının ve ordunun, demokrasiye yaptığı vurguyla liberal solun, parti temsilcilerinin dindarlığının altını çizerek zaten mevcut tabanını oluşturan geleneksel kesimin ve adil bölüşüm vaadiyle bağımlı sınıfların desteğini alarak iktidara geldi (Arslan, 2012: 78). Bir başka deyişle AKP'yi iktidara getiren muhafazakâr-demokrat kimlik savunusu, bağımlı sınıfların sorunlarına mevcut partilerin çözüm üretememesi karşısında adalet ve kalkınma vurgusu ve güç odakları ile sermayenin bütün kesimlerinin desteğini almasıdır.

Hegemonya krizine organik çözüm sivil toplumun yeniden yapılanması ve egemen sınıfın bütün fraksiyonlarının tek bir parti yönetimi altında toplanmasıyla sağlanabilir. Organik çözüm sınıflar arası ve sınıf-içi karşılıklı ilişkilerin yeniden yapılanmasını ve siyasal düzeyde tek bir program etrafında birleşmeyi gerektirir (Yetiş, 2007: 224). Bu bağlamda AKP'nin iktidara gelişi Gramsci'nin ileri sürdüğü gibi bütün bir toplumsal sınıfın tek bir yönetim altında kaynaşmasını sağlayarak hegemonya krizine organik çözüm olmuştur.

Gramsci'yi takiben hegemonya kapitalist üretim ilişkilerinin ekonomik, siyasal, kültürel ve ideolojik uğrakları arasında olumsal birliğin sağlanması olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla bir iktidar biçimi olan hegemonyanın başarısı hem iktidar bloğunun birliğinin sağlanması hem de egemen sınıfın; bağımlı sınıfların aktif ve/veya pasif rızasını elde edebilmesiyle mümkündür. Aynı şekilde yeni birikim stratejisinin de Jessop'ın (1990:199) belirttiği gibi farklı sermaye fraksiyonlarını, belli bir fraksiyonun hegemonyası altında birleştirmesi gerekir. Bu çerçeveye göre AKP'nin neoliberal hegemonyayı nasıl kurduğu ve sürdürdüğü sorusunu ana hatlarıyla yanıtlamak gerekirse bunu hegemonik sınıfa ayrıcalıklar tanıyan bir devlet biçimi oluşturulması, iktidar bloğu içinde denge sağlaması, zorun sadece fiziki biçimde değil ekonomik ve hukuki yollarla uygulanması, sınıflar arası çıkar çatışmalarının neoliberal popülist politikalarla bağımlı toplumsal sınıflara maddi ödünler verilerek çözülmeye çalışılması ve neoliberal birikim stratejisiyle bağlantılı bir hegemonya projesiyle gerçekleştirmiştir.

Egemen sınıfların talepleri doğrultusunda neoliberal politikaları uygulamaya devam eden AKP iktidarı bu çerçevede ekonomik ve siyasal alanda gerekli düzenlemeleri yaptı ve toplumsal yapı bu düzenlemeler çerçevesinde yeniden biçimlendirildi. Sermaye birikiminin ve uluslararası kapitalizme eklemlenmenin ilerletilmesi için gerekli düzenlemeleri yapan AKP, ikinci kuşak yapısal reformlarla dünya kapitalist sistemiyle bütünleşmeye yönelik kurumsal ve yasal düzenlemeler gerçekleştirdi. Ekonomik alanda uluslararası kuruluşların denetiminde reformlar uygulanırken özelleştirmelere hız verildi; eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik alanları daha büyük oranda piyasanın hizmetine sunuldu, kamu ve yerel yönetimler yeniden yapılandırıldı.

AKP iktidarı neoliberal reformları uygulayarak gerek uluslararası sermaye ve Türkiye'deki büyük sermayenin gerekse küreselleşme sürecinin etkisiyle yaygınlaşan, devletin teşvikleriyle gelişip büyüme eğilimine giren ve uluslararası piyasalara entegre olmak isteyen küçük ve orta ölçekli sermaye gruplarının taleplerini karşılamaya çalıştı. KOBİ'ler içinde özellikle MÜSİAD çatısı altında toplanan sermayedarlara önemli olanaklar sunarak sermaye sınıfı içi gerilimi azalttı.

İstanbul sermayesi olarak da adlandırılan büyük sermaye uygulamaya konulan yapısal reformların yanı sıra vergi indirimleri, ihracat teşvikleri gibi teşviklerden yararlanarak uluslararası piyasalara girme yoluyla sermaye birikimini genişletme olanağı buldu. Bu sermaye kesiminin dış piyasalara üretim yapması aynı zamanda Anadolu sermayesinin egemen olduğu KOBİ'lerin gelişmesine olanak sağladı. Ayrıca KOBİ'lerin gelişmesinde değer ve inanç ortaklığına dayanan dayanışma ağı ve iktidarın desteğinin önemli etkisi oldu. Ekonomik alanda bu yolla gelişen ve önemli bir sermaye birikimi sağlayan İslamcı kesim birikimlerini yabancı sermaye yatırımı olarak kurulan özel finans kurumlarında değerlendirdi. İslami bankalar olarak adlandırılan bu finans kurumları hem Arap sermayesinin sisteme sokulmasının aracı oldu hem de cemaat şirketlerinin holdingleşmesinde önemli bir rol oynadı.[41]

41 Neoliberalleşme sürecinde İslami sermaye birikiminin sağlanması daha önce

Sermaye sınıfının bütün fraksiyonları, farklı düzeylerde olmakla birlikte, AKP iktidarı döneminde sermaye birikimini genişletme olanağı bulduğundan sermaye sınıfı içindeki gerilimler giderildi ve sermaye içinde sağlanan bu uzlaşı neoliberal hegemonyanın sürdürülmesine olanak sağladı. Küreselleşme dinamikleri ve ülke içinde izlenen politikalar İslamcı işletme ve kurumları ekonomik ve siyasal olarak güçlendirdi; bu güç kurulan dayanışma ağıyla toplumun önemli bir kesimine maddi yardımlarla birlikte ideolojisini de taşıdı.

Neoliberal politikalardan mağdur olan bağımlı sınıflara adil bölüşüm vaat ederek onların desteğini alan AKP, iktidarı boyunca sermaye sınıfının taleplerinin taşıyıcısı oldu. Dolayısıyla işsizliğe, bozulan gelir dağılımına çözüm getirmedi ve adil dağıtım/bölüşüm söylemi seçim beyannamesindeki sözler olarak kaldı. Bunun yerine AKP neoliberal popülist politikalarla bağımlı sınıfların mağduriyetini azaltma yoluna gitti. Böylece AKP toplumun önemli bir kesimini kendi iktidarına muhtaç ederek iktidarını yeniden üretebildi. Türkiye'nin neoliberalleşme sürecinde AKP'den önce iktidara gelen bütün partilerin programlarında açık ya da kapalı neoliberal politikalar benimsenmiş ve uygulanmış ancak sınıflar arası uzlaşının sağlanamaması ve/veya sermaye sınıfı içi çelişkilerin çözümlenememesi ve popülist politikaları uygulamada başarısız kalmaları nedeniyle neoliberal hegemonya kurulamamıştır.

AKP'nin iktidara geldikten sonra yapılan seçimlerde oylarını artırarak iktidarını ve neoliberal hegemonyayı sürdürebilmesinde partinin örgütlenme yapısının da önemli bir etkisi olduğunu belirtmek gerekir. AKP'nin temsilcileri Milli Görüş geleneğinden geldiğinden bu geleneği temsil eden partilerin örgütlenmesinde kullandığı yöntemleri deneyimlemişlerdir. Dolayısıyla AKP, parti temsilcilerinin önderliğinde bu deneyimlerinden yararlanarak, söylemlerini tabanla yüz yüze ilişki kurarak aktarmıştır.

---

de belirtildiği gibi ANAP döneminde başlamıştır. İslami sermaye birikimi Nakşibendilik, Nurculuk gibi cemaatlerin piyasaya eklemlenmesi, Körfez ülkelerine ihracat ve yatırımlar yapılması ve Arap sermayesinin bankacılık yoluyla Türkiye'ye girmesi yoluyla sağlanmıştır (Ayata, 1996: 45).

Hegemonyanın kurulabilmesinde önemli bir araç da medyadır. 1980 sonrası İslami sermaye kesimi ekonomik olarak güçlenirken kendi medya organlarını da kurduğundan AKP bu ilişkilerin yanı sıra kitlelere medya aracılığıyla seslenebilme olanağına sahip olmuştur. Ayrıca AKP iktidarı döneminde Althusher'in (1994: 33-34) devletin ideolojik aygıtları olarak belirttiği dini kurumlar, parti, aile, okul ve çeşitli kültürel girişimlerden ideolojisini yaymak için etkin bir şekilde yararlanmıştır. Bu çerçevede piyasa ilişkilerinin çarpıtıcı prizması ve çalışma sürecinin uyuşturucu yapısıyla beraber radyo, televizyon, sinema, gazete, dini yapılar gibi kültür denetimi sistemleri, sermaye düzeninin devamlılığında devletin ideolojik-kültürel rolünün tamamlayıcısı olmuştur (Anderson, 1988: 51).

Kitlelere ulaşmada kullanılan aygıtlar ve kurulan bu ilişki biçiminin yanı sıra RP döneminde İslami kimliği bir siyasal parti kimliğiyle özdeşleştirme eğilimi (Yavuz, 2008: 292), AKP döneminde İslami kimliğin AKP'nin kimliğine indirgenmesiyle sonuçlandı. Bu durum insanları kendilerini dini kimlikleri üzerinden tanımlayarak iktidarın sağladığı olanaklardan pay alabilme çabası içine soktu ve çıkar çatışmasının sınıfsal değil kimlik kaynaklı olduğu algısına yol açtı. Başka deyişle, İslami kimlik bireysel çıkar elde etmenin bir anahtarı olduğundan toplumsal yapıda bu çerçevede bir dönüşüm görülmeye başlandı. Maddi bölüşümün değer ve inançlar üzerinden/aracılığıyla sağlanması, bir yandan iktidarı yeniden üretirken diğer taraftan sınıflar arası çelişkinin üstünü örttü.

HEGEMONYANIN SÜRDÜRÜLMESİNDE İŞVERENLERİN VE AKP İKTİDARININ KULLANDIĞI ARAÇLAR VE "RIZA"

Şimdiye değin yapılan analizde, toplumsal dönüşümlerin AKP'nin bir hegemonya projesi olarak oluşumuna nasıl zemin hazırladığını ve işçi sınıfının neoliberal hegemonyaya rıza gösterecek bir duruma nasıl geldiğini/getirildiğini göstermeye çalıştım. Daha sonra bu koşullarda ortaya çıkan AKP'nin neoliberal hegemonyayı nasıl kurduğunu ve günümüze kadar nasıl sürdürdüğünü ana hatlarıyla açıkladım. Çalışmanın bu bölümünde ise 'an'a odaklanacağım. Günümüzde hegemonyanın nasıl sürdürüldüğü üzerine yoğunlaşılacak bu bölümde alandan elde edilen verilerden yararlanılarak "işçiler neoliberal hegemonyaya niçin ve nasıl rıza gösteriyor", "iktidar ve işverenler hegemonyayı sürdürmek için hangi araçlardan yararlanıyor" sorularının yanıtlarını bulmaya çalışacağım.

Altyapı ve üstyapıda inşa edilen ve bu yapısal uğraklar arasında organik birliğin sağlanmasıyla kurulan hegemonya, *rıza* ve *zor*un sentezi şeklinde uygulanabilir. Baskı ve rızayı içeren çelişkili bir yapıya sahip ve sürekli üretilmesi gereken bir olgu olarak hegemonya kapitalist işyerinde doğar ve toplumsal yaşamın her alanında yer alır. Hegemonya rıza ile özdeşleşmediği gibi rıza aktif ya da pasif olarak sağlanabilir. Bu bağlamda çalışmamızda hegemonyanın nasıl sürdürüldüğü anla(tıl)maya çalışılırken altyapısal ve üstyapısal uğraklar ilişkisel olarak ele alınacaktır. Hegemonya baskı ve rızanın bir bileşimi olduğundan, çalışmada hegemonyanın yalnızca işçilerin aktif rızasının elde edilmesiyle kurulmadığını göstermeye çalışacağım. Bunun için işçi sınıfı üzerinde baskının nasıl ve hangi araçlarla uygulandığını açıklayacağım.

Bu çerçeveye göre ilk önce "İşsizlik ve Güvencesizlik", "Dayanışmanın Zayıflığı ve Örgütsüzlük" başlıkları altında

sınıf ilişkilerinin yeniden üretildiği alanlardan çalışma yaşamına işgücü piyasasındaki değişimlerle bağlantılı olarak bakacak ve çalışma kapsamında görüştüğüm işçilerin neoliberal hegemonyaya karşısındaki tutumunu bu bağlamda irdeleyeceğim. Hegemonyaya emekçiler cephesinden bakarak; yani, işçilerin deneyimlediği nesnel koşulların etkisini dikkate alarak işçilerin ideolojik bir manipülasyon altında olmadığını, işgücü piyasasının içinde bulunduğu durumun, dayanışmanın zayıflığı ve örgütsüzlüğün egemen sınıfın hegemonya kurmasına olanak sağladığını göstermeye çalışacağım.

Özuğurlu (2008a: 79) "işçilik deneyimi bir emekçinin yaşam öyküsüdür" der. Bu yaşam öyküsü işyerinde ve işyeri dışındaki gündelik hayatta yazılır. Dolayısıyla hegemonyanın nasıl kurulduğunu anlayabilmek için işçilerin sadece çalışma yaşamına bakmak yeterli olmayacaktır. Bu bağlamda "İşyeri Dışı Yaşamda Hegemonya" başlığı altında işçilerin sosyal yaşamları, boş zaman faaliyetleri ve geçinme stratejileri üzerinden gündelik hayatta hegemonyanın kuruluşunu açıklayacağım.

Çalışmada hegemonyanın sürdürülmesinde yapısal unsurların etkisini ortaya çıkarmaya çalışırken tarihsel maddeci bir yaklaşımla bilinç ve ideoloji gibi olguları nesnel sınıf konumlarıyla ilişkilendirerek "İşçi Sınıfı Bilinci ve Hegemonya" başlığı altında ele alacağım.

Bu bölümün son kısmında hegemonya olgusunu iktidar cephesinden ele alarak teorik ve amprik bir çözümlemeye tabi tutacağım: "Neoliberal Popülizm" başlığı altında alandan elde edilen veriler ışığında, iktidarın neoliberal popülist politikalarla hegemonyayı nasıl sürdürdüğü ve işçilerin rızasını nasıl kazandığını tartışacağım. Ayrıca kutuplaştırma siyasetinin, muhalefet partilerinin muhalif olma(ma)sının işçiler tarafından nasıl yorumlandığını ve muhalefetin AKP iktidarının sürdürülebilmesindeki dolaylı etkisi göstermeye çalışacağım. Kısaca; toplumsal yapı, sosyal yaşamlar, tercihler, eylem(sizlik)ler iktisadi, siyasi ve toplumsal faktörlerle ilişkili olarak kavranacaktır.

İşsizlik ve Güvencesizlik

Çalışma yaşamında kurulan hegemonyayı çözümlemek için toplumsal ilişkileri üreten maddi koşulları analiz etmek gerekir. Bu bağlamda hegemonyayı anlayabilmek için çalışmanın bu kısmında sınıf ilişkilerinin yeniden üretildiği alanlardan çalışma yaşamına bakacağız. Neoliberal politikaların emek piyasasına etkisi görüşülen işçilerin çalışma yaşamında somutlaşmıştır. Aşağıda bu dışsal faktörlerin oluşturduğu tehdit, işçilerin bu tehdidi nasıl algıladığı ve nasıl tepki verdiği ortaya konulacaktır.

Sermaye birikim rejimindeki değişikliklerde amaç, artı değer üretimini artırmak dolayısıyla emek sürecinin denetimini kolaylaştıracak mekanizmalar yaratmak olduğundan, emeğin örgütlenme biçimi sınıf ilişkileri açısından önemlidir ve her üretim sürecine denk düşen bir emek örgütlenmesi ve bu örgütlenmeye içkin olan bir denetim biçimi vardır (Öngen, 1994: 124).[1] Günümüzdeki post-Fordist emek örgütlenmesinde esas olan üretim ve emek sürecinin esnekliğinin sağlanmasıdır. Üretim ve emek süreci esnek hale getirilirken işsizlik ve güvencesizlik emeğin kontrol altına alınması kolaylaştırmaktadır. Bu nedenle çalışmamızda ilk önce işsizlik ve güvencesizliğin işçiler üzerindeki etkisine, direnişin baskılanmasında ve rızanın üretilmesindeki rolüne bakalım.

Kaygı

İşçilerin çalışma yaşamları içinde bulundukları durum ve bu durum karşısındaki davranışları tahlil edildiğinde ortaya çıkan tablo ana hatlarıyla şu şekildedir. Genelde işe bir tanıdık ve hemşeri aracılığıyla giren işçiler, işyerinde çalışma koşullarından memnun olmadıklarını ve emeklerinin karşılığını almadıklarını ifade etmiş-

1 Örneğin ilk sermaye değerleme süreci olan yaygın birikim rejimiyle uyumlu emek örgütlenmesi, zanaat tipi örgütlenme seklinde gerçekleşirken; tekelci kapitalist gelişmeyi gerçekleştiren yoğun birikim rejimiyle uyumlu Taylorist ve Fordist emek örgütlenmeleri ortaya çıkmıştır. Bugün sermayenin yeni artı değer rejimi, yaygın birikim sürecine dönüş niteliği taşıyan yeni zanaat üretim biçimi olup emek rejimi ise post-fordist emek örgütlenmesidir (Öngen, 1997: 832-833).

lerdir. İşçiler işin verimliliğinin artması, daha düzgün iş çıkarılabilmesi gibi gerekçelerle çalışma koşullarının düzeltilmesi için talepte bulunabilmekte ancak talepleri karşılanmadığında genellikle tepki göster(e)memektedir. Benzer bulgulara Geniş'in (2006) OSTİM bağlamında yaptığı çalışmada da ulaşılmıştır. Geniş'in (2006: 126-128) belirttiği gibi emek ilişkilerindeki formelleşme ve kurumsallaşma düzeyinin düşük olduğu OSTİM'de işçilerin kolektif girişimleri de son derece sınırlıdır. Ayrıca görüşülen işçilerin çoğu, ücretlerinin artırılması için herhangi bir talepte dahi bulunamamakta, bazı işçiler bir işi olduğu için şükretmektedir. Bu öznel tutumda nesnel koşulların belirleyici olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Şöyle ki esnek birikim rejiminde çalışmanın sermaye lehine yeniden düzenlenmesiyle emek talebinde azalma eğilimi ortaya çıkmıştır. Emek talebinin azalması işsizliğin artmasına neden olmuştur. İşgücü piyasasının bu yapısı emekçilerin işgücü piyasası içinde yer almasını zorlaştırmıştır (Taylor ve Gooby, 2004: 19). Bir başka deyişle, uygulanan neoliberal politikalar gerek erken kapitalistleşen gerekse geç kapitalistleşen ülkelerde emek piyasasında ekonomik büyümeye paralel istihdam artışının olmamasına, büyümenin yeni iş alanları yaratma etkisinin azalmasına yol açmıştır (Mütevellioğlu ve Işık, 2009: 163). Bu bağlamda, işçilerin bu tutumlarının –tepkisiz görünen davranışlarının– ardında yatan nedenlere ve bu tutumlarının nasıl yeniden üretildiğine bakınca öncelikle emek piyasasının içinde bulunduğu durumun; yapısal bir sorun olan işsizliğin[2] önem-

2 Türkiye'de 2000'li yıllarda uygulanan neoliberal politikalar sonucunda bir yandan işsizlik artarken diğer yandan işsizliğin süresinde artış görülmektedir. İşsizlik konusunda dikkat çeken bir nokta da çalışanların eksik istihdam edilmesi yönündeki eğilimidir. Dolayısıyla "işsizlik dediğimizde, ücret ve vasıf olarak yeteneklerinin altında çalışanlar (eksik istihdam), iradesi kırılarak köşelerine çekilmek zorunda kalanlar (gizli işsiz) ile iş aramaya devam edenler (açık işsiz birlikte) düşünülmelidir" (Yücesan-Özdemir, 2014a: 41). İşgücü piyasasında çalışanların statüleri hızlı değiştiği için, gerçeği yansıtma derecesi bilinmemekle birlikte dünyada çalışanların %25-30 kadarının eksik istihdam edildikleri tahmin edilmektedir (Kapar, 2005: 195-196). Türkiye'de ise tüm bu kategorileri kapsayan işsizlik oranı 2013 yılında %19,5 seviyesine ulaşmıştır (DİSK-AR, 2013). Bu bağlamda işsizliğin 2002'den günümüze yani AKP iktidarı döneminde seyrine baktığımızda; 2002'de %10,4, olan işsizliğin 2017'de %20, Nisan 2020'de %29 seviyesine ulaştığını, COVİD-19 etkisiyle geniş tanımlı işsizliğin ise Nisan 2020'de %52 olduğunu görebiliriz (DİSK-AR, 2017; 2020).

li bir rol oynadığı görülmektedir. İşçilerin ifadeleri bu durumu net bir şekilde ortaya koymaktadır:

> 15. işçi: *Piyasada iş sıkıntısı var. Emeğimin karşılığını alamıyorum desem, buradan çıkıp yan tarafa gitsem yine aynı.*

Braverman'ın (1998: 267) belirttiği gibi "kapitalizm koşulları altında, işsizlik bir sapma değil, kapitalist üretim tarzının işleyiş mekanizmasının gerekli bir parçasıdır. Birikim sürecinin kendi enerjisi tarafından sürekli olarak üretilip emilir." Dolayısıyla kapitalist üretim tarzı işçileri bir yandan üretime kitlesel olarak katılmaya zorlarken aynı zamanda yapısı gereği işsizliğe de yol açar. Kapitalist üretim tarzının yol açtığı bu işsizliği Marx (2015: 610-611) yedek işgücü ordusunun[3] akıcı parçası olarak tanımlar. Cherry'nin (1987: 7) belirttiği gibi muhafazakâr teoriler kapitalizmde işgücü piyasasının kendi kendini düzenleyebilme özelliğinin tam istihdam yaratabileceğini ileri sürerken, liberal Keynesçiler ise çeşitli ekonomi politikalarıyla istihdam sorununun azalacağına inanırlar. Onlara göre işsizlik yapısal bir sorun değildir. Muhafazakâr teorilere göre işsizlik, iş bulmanın zaman almasından kaynaklanmaktadır yani söz konusu olan doğal işsizliktir (Cherry, 1987:8). Türkiye'deki işverenler ve siyasi iktidar yapısal bir sorun olan işsizliği göz ardı ederek, işsizlik ve işten atılmayı bireysel bir soruna indirgemektedir. İşçilerin iş aramasını ya da bazı işlerde çalışmamasını onların bir kusuru olarak görmektedirler. Piyasada iş imkânı olduğu ancak işçilerin iş beğenmediği şeklindeki söyleminin pratikte ne anlama geldiğini bir işçinin sözleriyle aktaralım:

> 25. işçi: *Geçen haberlerde bakan amcalardan bir tanesi efendim bir yerde 2 milyon tane mi 200 bin tane mi işçiye ihtiyaç var, ağır sanayi diyor. Ama beyefendiler (işçiler) işi beğenmi-*

3 Marx (2015: 599-610), *Kapital* Birinci ciltte "Kapitalist Birikimin Genel Yasası" başlığı altında yedek işgücü ordusunu ele alır ve sermaye birikiminin büyümesiyle değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranının değiştiğini ve emeğe olan talebin toplam sermayenin büyüklüğü oranında ve bu büyüklüğün artması ölçüsünde artan bir hızla düştüğünü ve bu artan birikim ve merkezileşme sonucunda nispi aşırı emekçi nüfusu ortaya çıktığını belirtir. Marx'a göre; nispi artı nüfus ya da yedek sanayi ordusu birikimin zorunlu bir ürünü olduğu gibi "bu artı nüfus, kapitalist birikimin kaldıracı ve hatta bu üretim biçiminin varlık koşulu halini de alır"

yor diyor. İşte o beyefendilerin işi beğenmesi için sayın bakan kardeşim oradaki gazetecilerden biri şunu sormuyor senin haftalık çalışma saatine o işveren arkadaşların uyuyor mu? Maaşlarını nerden yatırıyor? Adam (işçiler) şimdi haksız mı ben size söyleyeyim bir lokantaya girecen, günde sadece 3 saat bulaşık yıkayacan, (Asgari geçim indirimi) AGİ ile beraber 1.600 lira para alacaksın doğru mu? Ondan sonra paspas çekeceksin. Eee sanayide sabah 8.30'da (işe geleceksin) Cumartesin yok, Pazarın yok. Sabah sekiz buçuk akşam 6.30, 7, 8, 9 patronun keyfi (ne zaman) olursa. Yaptığın işin haddi hesabı yok. Yazın sıcakta kavrulacaksın kışın soğukta donacaksın. Niye çalışayım ben burada o zaman. Ver bana o zaman, madem sen ver ağır sanayidekine 3.500-4.000 lira gibi bir rakam. Hani diyor ya refah düzeyimiz arttı 10 bin dolar falan filan, ver o zaman ağır sanayideki adama 1.000 doları adam çalışsın orada. O zaman de ya iyi de para veriyoruz ama işçi gelmiyor.

İşçinin bu yorumu tabi sınıfların hâkim ideolojileri tersine çevirme ve olumsuzlama konusunda bir kapasiteye sahip olduğunu ve tabi sınıfların yanlış bilinç içinde olmadığı gibi ideoloji düzeyinde, politik eylem ve mücadele düzeyine göre, daha az kısıtlanmış olduklarını (Scott, 2014: 147-148) göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

İşçilerin işini kaybetme kaygısı bir kuruntu değil deneyimlerinin sonucu oluşan bir duygudur. İşçilerin keyfi olarak işten çıkarılması bu kaygıyı daha da artırmaktadır:

> 5. işçi: *Tabii her işçi olarak (işten çıkarılma kaygısı taşıyorum) yarın özel sektörde gözünün üstünde kaşın var der çıkarır. Ben her zaman bunca yıl burada durdum ama hep birkaç ay sonrasını düşünmeden durdum. Belli olmaz her an çıkarılırım. Hâlâ da düşüncem öyle aybaşı belki de beni çıkaracak diyorum kendi kendime.*

Uygulanan neoliberal politikalar sonucunda bir yandan işsizlik artarken diğer yandan işsizliğin süresinde artış görülmektedir. "Gönüllü olmayan işsizlik, Marx'ın 'yedek işgücü ordusu'

tanımında da ifadesini bulduğu üzere, kapitalizmin kaçınılmaz bir ürünüdür. Süreklilik arz eden ve gönüllü olmayan işsizlik, ücretleri bastıran, iş yoğunluğunu ve verimliliği ise artıran bir etki yaratır" (Onaran, 2000: 199). İşçilere "İşinizi kaybetseniz kısa sürede iş bulabilir misiniz" sorusu yöneltildiğinde bazı işçiler kısa sürede iş bulamayacaklarını belirtirken işçilerin bir kısmı da kısa sürede iş bulunabileceğini ancak aynı koşullarda iş bulmanın çok zor olduğunu ifade ettiler. Bu açıklamaları şu şekilde yorumlamak mümkün: İşten çıkarılan işçinin iki seçeneği var; ya daha kötü fiziki koşullarda ve daha düşük ücrete[4] çalışmaya razı olacak ya da uzun süre işsiz kalmayı (gönüllü olmayan işsizlik) göze alacak. Dolayısıyla bu koşullar işçilerin kaygısını artırır ve işçiler, "sermayeye tükenmek bilmeyen bir emek gücü kaynağı sağlar. [...] Azami çalışma süresi ve asgari ücret bunların ayırt edici özellikleridir" (Marx, 2015: 612-613). Görüşülen işçilerin tamamı bu durumu destekleyen ifadeler kullanmıştır.

> 6. işçi: *(İşten çıkarılma konusunda) şöyle bir kaygım var; daha iyi bir iş bulabilir miyim, çocuklarım perişan olur mu, eşim perişan olur mu öyle bir kaygı var. Kredimi ödeyebilir miyim diye öyle bir kaygı var. Tekrar iş bulabilirim de işte bu paraya (2.000 TL) şu an bulamam. O yüzden yani tek biraz korkum. Çünkü 1.000 TL kredi ödüyom, ya en fazla ben girsem girsem bir buçuğa girerim.*
>
> 1. işçi: *İş bulunabilir ama bu şartlarda olmaz. Daha ağır ve daha az ücretle iş bulunabilir.*
>
> 19. işçi: *Şu anda işsizlik var, zor. Ekonomik kriz geliyor. Ha bulursun ikiye değil, bir buçuğa bulursun.*

4 Ücretlerin aşağı çekilmesinde işsizliğin artmasının etkisi vardır. İşsizliğin artmasıyla aynı zamanda gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki ücret farkları artmış ve 1980'den günümüze ücretlerdeki düşüş az gelişmiş ülkelerde inanılmaz boyutlara ulaşmıştır. Örneğin Bangladeş'te bir tekstil fabrikasında çalışan işçiye ödenen ücret, Kuzey Amerika'daki tekstil işçisine ödenenden 50 kat daha düşüktür. Gelişmiş ülkelerdeki bir satış elemanı Bangladeşli bir fabrika işçisinden en az 40 kez daha yüksek bir günlük ücret almaktadır (Chossudovsky, 2003: 82).

Ücretlerin aşağı çekilmesinde yedek işgücünün önemli bir etkisi olmuştur. İşsizliğin artışıyla birlikte yedek işgücü rezervi büyümüştür. Yedek işgücündeki artış işçiler arasındaki rekabetin artmasına yol açmış ve bu rekabet hem çalışan hem de iş arayanların daha düşük ücretlere, kötü çalışma koşulları ve yoğun iş temposuna razı olmasında/edilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ancak bu durum sadece neoliberal politikalarla ilgili değildir. Rekabetin olduğu her dönemde ortaya çıkar. 1845 yılında Engels (1997: 109), *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu* adlı yapıtında rekabeti ve sonuçlarını şöyle ifade etmektedir:

> Rekabet, modern sivil toplumda egemen olan herkesin herkesle savaşının en tam ifadesidir. Bu savaş, yaşam savaşı, var olma savaşı, yalnızca toplumun farklı sınıfları arasında verilmekle kalmaz, bu sınıfların tek tek üyeleri arasında da verilir. Herkes bir başkasının önünde engeldir ve herkes kendi önündeki engeli bir kenara itmenin ve onun yerine geçmenin yolunu aramaktadır. Nasıl burjuvazinin üyeleri kendi aralarında rekabet halindeyseler, işçiler de kendi aralarında sürekli rekabet halindedirler. İşçilerin işçilerle, işçilerin işsizlerle de rekabet halinde olduğu bu durumda, her biri ötekinin ayağını kaydırıp yerine geçmeye çalışır. Ne var ki, işçilerin kendi aralarındaki bu rekabet, işçi üzerindeki etkisiyle, bugünkü durumun en kötü yanıdır; burjuvazinin elinde proletaryaya karşı en keskin silahtır.

Bu çerçevede işçilerin kaygılarını artıran önemli faktörlerden birisi de Türkiye'deki Suriyeli işçilerdir. Engels'in yaklaşık iki yüzyıl önce dikkat çektiği rekabet olgusu görüşülen işçilerin düşük ücrete ve güvencesiz çalışmaya razı olan Suriyeli işçileri hem kendilerine hem de Türkiye'deki diğer işçilere tehdit olarak görmesinde ortaya çıkmaktadır. Suriyeli işçileri kendilerine engel olarak gören işçiler, düşük ücret almalarından bu işçileri sorumlu tutmaktadır:

> 3. işçi: *Suriyeli çalıştırıyor. Beni 1.300 liraya onu 800 liraya çalıştırıyor. (Suriyeli işçilerden OSTİM'de çalışan çok mu?)*

OSTİM'i bilmem ama köyde mandıralarda çiftliklerde var, daha düşük ücretlerle. Adamın sabahı akşamı yok, hiçbir şeysi yok.

22. işçi: *Suriyeliler geldi altüst etti sanayiyi. Bizim az ücret almamızın sebebi onlar. Daha düşük ücretlere çalışıyorlar (OSTİM'de çok mu?) Bayağı çok. (Onlar gelince çalışanları çıkardılar mı, nasıl yaptılar?) Bir kişiye 1 milyar veriyo, bana verdiği 2 milyar, bende gördüğü performansı onda da görmek istiyo. 1 kişiye 2 milyar vereceğime iki tane Suriyeli çalıştırırım (diyor), yol vermiyor da, seni baskı altına alıyo.*

Kısacası, günümüzde işsizlikteki artış ve yedek işgücü rezervi emekçileri karşı karşıya getirmekte, emeğin kontrol altına alınması ve disipline edilmesi için sermaye sınıfına büyük bir kolaylık sağlamaktadır. İşçi sınıfı rekabet içinde bölündükçe, mücadele gücünü kaybetmiş ve yoksullaşmıştır. Yoksullaştıkça daha fazla rekabet ortaya çıkmış ve daha fazla bölünmüştür. Bir bütün olarak emeğin kendi içerisindeki çok boyutlu kutuplaşması, artan işsizliğin ve genişleyen emek rezervinin belirleyiciliği altında, kendi aralarındaki rekabeti de keskinleştirerek, emeğin kolaylıkla disiplin altına alınmasında ve koşullara boyun eğmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Buraya kadar aktarılanlara ilave olarak teknolojik gelişmeler[5] ve işgücü piyasalarının esneklik kazanmasıyla işçilerin daha fazla vasıfsızlaştırılması da işverenin işçiyi disipline etmesini kolaylaştırmakta (Harvey, 1993: 84) ve esnekliğin yol açtığı işsizlik vasıfsız işçilerde daha büyük bir kaygıya yol açmaktadır. Görüşülen işçilerden vasıfsız olanlar işsiz kalmaktan duydukları kaygılarını açıkça

5 Esnek birikim rejiminde yeni teknolojilerin gelişmesinde kısa vadede en çok hizmetler sektörü etkilenmiştir. 1980'li yılların başında küresel düzeyde işgücünün istihdamdaki dağılımı tarım %53, sanayi %18,5 ve hizmetler %26,75 düzeyinde iken 2000'li yıllara girildiğinde mevcut gelişmeler sonucunda küresel işgücünün istihdamdaki dağılımı tarım %16, sanayi %25, hizmetler ise %59 şeklinde olmuştur (World Bank, 2002: 56-57). Bu süreçte hizmet sektörü büyümekle birlikte, artan işsizliğe paralel olarak istihdamda gerekli büyümeyi karşılayamamıştır. Bu dönemde, hizmetler sektöründeki büyümenin en fazla olduğu sanayileşmiş yüksek gelirli ülkelerde hizmetler sektörünün istihdamdaki payı yaklaşık %72 olmuş, küresel olarak sanayi istihdamı gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere kaymıştır (World Bank, 2002: 58).

ifade etmişlerdir. Yapılan araştırmalara göre işsizlik kaygısı çalışanların performanslarını artırmalarına neden olabilmektedir. Başka iş bulma olanağının az olduğu ve çalışanın işe finansal bağımlılığının yüksek olduğu durumlarda çalışanlar işte kalabilmek için çaba ve performanslarını artırmaktadır (Greenhalgh ve Sutton, 1991: 157). Bu tutuma görüştüğüm işçilerde de rastlandı:

> 20. işçi: *İşimi kaybetmemek için elimden geleni yapıyom. (Patron) ne derse yapıyom. Mesela kaynağı bırakıp öbürüne geçiyom, onu bırakıp öbürüne geçiyoz ne yapalım işte ekmek davası.*
>
> 22. işçi: *İşimi kaybetmemek için limitleri zorluyorum.*
>
> 27. işçi: *İşimi kaybetmemek için mesailere gidiyorum. Rapor almamaya çalışıyorum. Rapor aldın diye çıkaramıyor performansın düşük diyip çıkarıyor.*
>
> 7. işçi: *İşimi kaybetmemek için 10 dakika dinleniyorsam 5 dakikaya düşürürüm. Bir işi 1 günde bitiriyorsam 1-2 saat daha erken bitirmeye çalışırım.*
>
> 31. işçi: *Mesela burada bi arkadaşın parmağı koptu ama şu da var işçiden kaynaklanıyor. Arkadaşın parmağı koptu tek yetkili bendim dedim ki bu makine bozuk çalıştırma. Patronun gözüne girmek için benim sözümü hiçe sayıp çalıştırdı ve parmaklarını kopardı.*

Hem dünyada hem de Türkiye'de emekçilerin karşı karşıya kaldığı en yıkıcı sorunlardan birisi de güvencesizliktir.

Güvencesizlik;[6] iş güvencesizliği,[7] istihdam biçimlerinin güvencesizliği, sendikal güvencesizlik, demokratik güvencesizlik

6 Güvencesizliğinin nesnel bir nitelik taşımasında ve dışsal bir tehdit oluşturmasında taşerona devretme veya özelleştirme önemli faktörlerdir. Bu süreçte hem dünyada hem de Türkiye'de özelleştirme ve taşeronlaştırma yaygınlaşması iş güvencesizliğini artırmıştır. Bir başka deyişle emeğin esnekleştirilme sürecinde taşeron çalışma, sözleşmeli çalışma ve part time çalışma türleri yaygınlaşmış ve bu istihdam biçimleri güvencesizliği artırmıştır.

7 İş güvencesizliğiyle ilgili farklı tanımlamalar yapılmakta ve bu husus farklı yaklaşımlarla ele alınmaktadır. Hartley (1991) ve De Witte (1999), güvencesizliği açıklarken birey dışındaki faktörlere ve özellikle işi tehdit eden uygulamalara ağırlık verirler. Bu çalışmada da iş güvencesi dışsal faktörler üzerinden açıklanacaktır.

ve irade güvencesizliği alanlarında tanımlanabilir, bunların ortaklaştığı nokta geleceğin belirsizliği ve/veya geleceksizliktir (Yücesan-Özdemir, 2014a: 40). Bu sorun esnek birikim rejiminde ortaya çıkan ikinci eğilimle, emek kullanım tarzının değişmesiyle, bağlantılıdır. Emek kullanım biçiminin değişmesi sigortasız, güvencesiz ve yarı zamanlı istihdamı yaygınlaştırdı. İşgücü piyasasının bu yapısı emekçilerin çalıştığı işte sürekli ve güvenceli olmasını zorlaştırmaktadır (Taylor ve Gooby, 2004: 19). Başka deyişle, istihdam giderek hem daha istikrarsız ve güvencesiz hem de onun gelir sağlama fonksiyonu daha yetersiz hale geldi (Mütevellioğlu ve Işık, 2009: 164). Bu bağlamda iş güvencesi egemen sınıfın elinde emekçilere karşı etkili silahlardan bir diğeri olmuştur. İşçilerin ifadesinden de anlaşıldığı üzere iş güvencesizliği çalışanın yarın işinin olup olmayacağını bilmeme durumudur. Bu durum işçilerin işini kaybetmek gibi bir kaygıya kapılmasına yol açar:

> 1. işçi: *İşimi kaybetmek gibi bir kaygım her zaman var. Ben yarın buraya geldiğimde çalışacağımın garantisi olmadığını düşünüyorum.*
>
> 19. işçi: *10 tane işyeri değiştirdim. 15 gün deneyelim, bir ay deneyelim, 3 ay 6 ay deneyelim, ya sezon bitti dediler oralardan çıktım. (İşten çıkarılmamak için) hiçbişey istemeyeceksin, para pul istemeyeceksin sadece çalışacaksın. Bundan bir tane mi yapılıyo sen dört tane yapacaksın o zaman iyisin.*

Görüşme yaptığım vasıflı işçiler genelde işini kaybetme kaygılarının olmadığını dile getirdi. Oysa güvencesizliğin işsizlikle güçlü bir bağlantısı vardır ve sanılanın aksine güvencesizlik mesleki beceri gerektiren işlerde çalışanlarda da artmaktadır (Green vd., 2000: 879). Aşağıdaki alıntıdan da anlaşılacağı gibi vasıflı işçiler işlerini kaybetme kaygısı taşımadıklarını ifade etmekle birlikte işlerini kaybederlerse bugünkü koşullarda kolayca iş bulamayacaklarının farkındalar. Görüşmede edindiğim izlenime göre, vasıflı işçilerin kaygıları olmadığını ifade etmelerinde vasıflı oldukları için daha kolay iş bulmaları gerektiğine inanmaları ve kendilerini vasıfsız işçilerden üstün görmelerinin etkili olduğunu söyleyebilirim:

21. işçi: *İş bulunur. Benim mesleğim kaynakçılık ama şu ortamda zor. OSTİM'in genelinden bahsediyorum. İşsizlik var. Çoğu işyerinin kabul edeceğini sanmıyorum.*

İş güvencesizliği ekonomik nedenlerin yanı sıra hukuki düzenlemelerden de kaynaklanabilir. Düzenlemelerin işveren lehine olması, işverenin istediği zaman çalışanı işten atabilmesine olanak sağlar. Örneğin Türkiye'de 4857 Sayılı İş Kanunu'nda iş güvencesine ilişkin düzenlemelerle iş güvencesi değil iş güvencesizliği garanti altına alınıyor denilebilir. Güvencesizliğin bir diğer boyutu sosyal güvencesizlik yani kayıt dışı çalışmadır. Sosyal güvencesi olmayan insanlar işsiz değildir ancak güvende de değildir. İşleri varmış gibi gözüken bu insanların düzenli bir işleri de güvenceleri de yoktur (Beck, 2000: 131). Sonuçta yedek işgücü ordusunun varlığı nedeniyle kısa sürede iş bulma olanağının olmaması ve/veya daha kötü koşullarda çalışmak zorunda kalabilecekleri düşüncesi ve işten kolayca çıkarılabilmeleri işçilerin işten atılma korkusunu besler. Bu dışsal faktörler daha fazla çabalamalarında ve hakları ihlal edilmesine rağmen tepki göstermemelerinde etkili olur. Ancak işçilerin çalışma koşullarına razı olmalarında Türkiye'de işgücü piyasasının yapısı, yapısal bir sorun olan işsizlik ve güvencesizliğin yanı sıra değişen sosyal politikalar, sendikaların yapısı gibi faktörlerin önemli bir etkisi vardır. Bunun yanı sıra işçilerin içinde bulundukları koşullara karşı tutumlarını işyeri dışındaki yaşamlarını, kültürel ve siyasal yapıları da dikkate alarak yorumlamak gerekir. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında bu faktörler üzerinde duracağım.

Baskı, Tehdit, Denetim Araçları ve Yöntemleri

Son yıllarda yapılan çalışmalarda despotik fabrika rejimlerinden hegemonik fabrika rejimlerine geçildiği ileri sürülmektedir. Oysa Yücesan-Özdemir'in (2000: 242) işaret ettiği gibi kapitalist işyerinde emek-sermaye ilişkisi basit bir antagonizmadan öte rıza ve baskıyı içeren karmaşık ve çelişkili bir yapıyı barındırır. İşçilerin sözde özgür iradeleriyle girdiği bu ilişkide, baskı/zorlama, emeğin örgütlenme biçimine bağlı olarak işgücü

piyasasında yapılan düzenlemelerle örtük bir biçimde gerçekleşir. Emek örgütlenmesinde emek sürecinin esnekliğinin sağlanması sermayedar için önemlidir. Esneklik olarak adlandırılan, emek gücünün kullanımının yeniden düzenlemesine yönelik uygulamalar beş farklı aşamayı içerir. Bu aşamalar; üretim organizasyonunun uyarlanabilirliği, işçilerin bir işten diğerine geçebilme yeteneği, emeğin yasal kazanımlarının gevşetilmesi, ücretlerin uyarlanabilirliği ve işletmelerin bazı sosyal/finansal sorumluluklarının azaltılmasıdır (Boyer'den aktaran Ansal, 1997: 649). Emeğin disiplin altına alınmasını kolaylaştıran emek gücündeki esneklik ise sayısal esneklik, işlevsel esneklik, çalışma sürelerinde esneklik ve ücret esnekliği olmak üzere dört temel uygulama şeklinde karşımıza çıkar (Belek 1999: 81-88; Koray, 1997: 755).[8] Esneklik uygulamalarıyla bire bir örtüşmese de görüştüğüm işverenlerden birisinin anlattıkları pratikteki işleyişe bir örnektir:

> *Şirketimiz büyüyen değişen bir şirket, değişime ayak uyduramayanları işten çıkarıyoruz. [...] '92'den beri yanımızda çalışan işçiler vardı, 6 sene öncesine kadar. [...] Bu duruma ayak uyduramadılar [...] birkaç sene devam etti biz de ayırdık.* (1. işveren)

Görüşme bulgularına göre işverenler, işçiler üzerinde baskı ve rıza yoluyla hegemonya kurmaya çalışmaktadırlar. İşverenler emek sürecinde baskı ve denetim aracı olarak genellikle işgücü piyasası göstergelerini, işten çıkarma tehdidini kullanmakta,

8 Sayısal esneklik, teknolojik yeniliklerin itici gücüyle, sermayenin değişen koşullar karşısında emek gücünün sayısında değişen bu koşullara uygun olarak değişiklik yapabilme olanağını vurgular. İşlevsel esneklik, hem herhangi bir nedenle iş sürecinin aksamamasını güvence altına almak hem de işgücünden tasarrufu sağlayarak maliyetleri azaltmak amacıyla işçinin üretim süreci içerisinde birden fazla işte sorumluluk almasını ve bunun için işgücünün farklı becerilerinin geliştirilmesini ifade etmektedir. Çalışma sürelerinde esneklik ise sayısal esneklikle birlikte değerlendirildiğinde daha az işgücünün istihdam edilerek, daha yoğun çalıştırılması ile kârın maksimizasyonun hedeflenmesidir. Ücret esnekliğiyle ücretin performansa dayalı hale getirilmesi ve böylelikle emeğin üretkenliğinin artırılması amaçlanır (Belek, 1999: 81-88).

ustabaşılarından ve kendisine yakın olan bazı işçilerden yardım almaktadır. Bu çerçevede işsizlik işverenlerin işçileri baskı altına almada, gerekirse işyeri dışında kendi özel işlerinde kullanmada ve mevcut koşullara razı etmede kullandığı en etkili araçlardan birisidir:

> 1. işçi: *Bizim en büyük sıkıntımız sigorta primlerimizin düşükten yatırılmasıydı. Defalarca bunun için kavga ettik. Patron her defasında işine gelmeyene kapı orda diyordu. İşsizliği gösteriyordu tehdit olarak. Dışarıda bu işi sizin yerinize daha ucuza yapacak olanlar var diyordu.*
>
> 32. işçi: *Kendi köylümle çalıştığımda biz bir ay Aktepe TOKİ'de çalışıyoz, orda da (patronun) dayısı oturuyor. Her gün akşam oraya malzeme gönderiyo. Biz saat 6 da mesai bitiyo bizi bekletiyor, bizi orda 15-20 dakka yarım saat bekletiyor. Dayısı akşam gelirken arabasıyla malzeme falan getiriyor bize de mesai falan vermiyor. Bir gün de gıcık yaptık beklemedik gittik. Patron o gün maaşları yatırmış. Bana telefon etti nerdesin dedi evdeyim dedim. Peki malzemenin geleceğinden haberin yok mu dedi, var dedim, peki niye gittin dedi. İşim vardı gittim dedim. Yani her gün her gün siz bize bunu yapıyosunuz dedim. Maaşlarınızı yatırdım dedi iyi de yatırdıysan bana sadaka fitre vermedin verdiysen alnımın terini verdin. Dedi ki, siz bu malzemeyi yıkmıyosanız yıkan çok bulunur.*

"İşçi sınıfının çalışan kesiminin aşırı çalışması yedek ordunun saflarını şişirirken, öte yandan da bu yedek ordunun rekabet yoluyla çalışanlar üzerindeki baskısı, bunları, aşırı-çalışmaya boyun eğmek ve sermayenin diktası altına girmek zorunda bırakır" (Marx, 2015: 610). İşverenlerden birisi işçileri aldıkları ücrete nasıl razı ettiğini şu şekilde açıklamaktadır:

> *İşçiler maaşlarından memnun olmayınca şöyle diyorum: Ben birinizi işten çıkarınca yerinize daha ucuza çalışacak birini buluyorsam bu size sağladığım şartların piyasaya göre daha iyi olduğunu hem kolay adam bulabileceğimi anlıyorum diyorum.* (1. işveren)

İşçilere "İdareciler/işverenler işten çıkarmayı açık ya da kapalı bir şekilde bir tehdit olarak kullanıyor mu" sorusu yöneltildiğinde verilen yanıtlar da Marx'ın ifadesini doğrulamaktadır:

> 17. işçi: *Genelde kullanıyolar mesela mesaiye kalmazsan; zammı zamanında vermiyo veya arkadaşlarına göre daha düşük oranda veriyor. Beğenmezsen kapı orada diyorlar.*
>
> 19. işçi: *Burda yok ama öncekiler neler neler diyodu. Fazla üretim yap diyolar. Yoksa işine son veririm.*
>
> 24. işçi: *Tabii kullanıyorlar. Kapıya koyarım seni diyorlar. (Saat) 6 olmuş, 6 buçuğa kadar işi bitir diyor.*

İş Kanunu'nda iş güvencesine ilişkin düzenlemede "fesih sebebinin açık ve kesin bir şekilde belirtme zorunluluğu", yazılı olarak yapılacak bildirimde işin sona erdiriliş sebebinin "geçerli bir nedene dayanması" gerektiği belirtilmiştir (İş Kanunu, Md. 18/1, 19/1).[9] Ancak bu düzenlemeler işçiyi koruma altına alamamaktadır. Zanaatkârlığına güvenen bir işçi işverenin zam vermemek için "işyerini kapatırım" şeklinde tehditte bulunduğunu ve bunu genellikle vasıflı olmayan işçiler üzerinde etkisi olduğunu belirtmekte ve şöyle demektedir:

> 8. işçi: *İşverenler işten çıkarmayı genelde şu anki olduğum yerde bile genelde tehdit olarak kullanıyor. (Patron) işler azaldı ne yapacağız ben emekliyim gerekirse satar giderim diyor. Satar gidersen biz de başka bi yerde çalışırız o kadar basit yani. (Peki bunu ne için yapıyorlar?) Bunu şundan dolayı yapıyolar: senede iki sefer zam alırsın, zamlar yaklaştığı zaman bu üstü kapalı bir tehdittir tamam mı.*
>
> 31. işçi: *Çalışıyosun çalışıyosun birazcık zam istediğinde o parayı veremem hadi kapı orda diyolar.*

9 Geçerli sayılan nedenler işçi, işyeri ve işyeri dışından kaynaklı olarak belirtilmiştir. Çalışanın yeterliliği veya davranışları yanı sıra işyeri içinden nedenlerle, yani; yeni çalışma yöntemlerinin veya yapısal değişikliklerin uygulanması, işyerinin daraltılması (küçülme), yeni teknolojilerin uygulanması, bazı iş türlerinin kaldırılması veya başka bir işverene yaptırılması vb. nedenlerle ya da sürüm ve satış olanaklarının azalması, talep ve sipariş azalması, enerji sıkıntısı, ülkede yaşanan ekonomik kriz, piyasada genel durgunluk vb. işyeri dışından kaynaklanan nedenlerle çalışanın işine son verilebilmektedir.

İşten çıkarma tehdidi yerine bazen de işçiler işten çıkmaya zorlanıyor:

> 25. işçi: *(İşten çıkarmayı tehdit olarak) genelde kullanıyorlar. (Ne yapıyorlar ne diyorlar?) bir şey demesine gerek yok ki eskiden senede iki sefer zam vardı. İşten çıkartacağı adama normalde 100 yapacaksa 20 yapıyo yani bu tehdit. Ya da hesaplaşırız diyo seninle. Adamın 2 dakikasını arıyo. Bir sürü kişinin içinde köpek gibi azarlıyo. Rencide ediyo, gururuyla oynuyo, üstüne gidiyo.*
>
> 27. işçi: *Önce yerini değiştiriyolar, daha zor işler yaptırıyolar, üzerinde baskı kuruyorlar. Tazminat vermemek için kendi çıksın diye zorluyolar. Bizde 12-8 vardiyası var, kimse istemez. O vardiyaya veriyolar.*

İşverenler, işçileri denetim altına alma sürecinde bazı işçilerden yardım almaktadır. İşçilere göre *işverenlerin çalışkan, verimli olmasının yanı sıra kendisine yalakalık yapan, işçi arkadaşlarını ispiyonlayan işçileri tercih etmesinin* ardında yatan bu olsa gerek:

> 5. işçi: *İşçi ağzıyla konuşabilirim değil mi (tabii ki) patron her zaman kendine yakın yalaka işçilerden hoşlanır. Olmayanı zaten sevmez. Benim görüşüm bunca yıldır burda hep o oldu. (Yalakalık derken?) Devamlı ona laf taşıyan milletin açığını götüren o tip insanlardan çok hoşlanır bizim patronumuz.*
>
> 6. işçi: *Benim patronum bana yalakalık yapsın yeter diyor. Ne bileyim sesini kessin benim dediğim olsun sıfatında. Onun dediğini yaparsam benden iyisi yok, yapmazsam benden kötüsü yok.*

Küçük ve orta ölçekli işletmelerde keyfilik ve kayırmacılık gibi paternalizm örneklerine sıkça rastlanmakta, işverenlerin işçileri kendi aralarında bölerek veya bazı işçileri kayırarak işçilerin birlik olmasını engellemeye çalıştığı söylenmektedir:

> 4. işçi: *Kanal bölümünde grev zamanında bize destek vermediler. [...] Patron da kendine göre düşündüğü için oradaki adamları bir kayırma oldu. Diğer işçileri mesela kanal bölümünün ustabaşısını, Cesur abi iki kere görmüş geçen hafta iki*

kere iki poşet almış götürmüş. Ne aldı mesela adam. O adam mesela sendikaya karşı bir adam.

1. işçi: *İşçilerin %99'una yardım olmuyor ama işçileri bölüp parçalamak için (patron) el altından birkaç kişiye veriyor.*

32. işçi: *Mesela zam olayı burda Ocak'ta zam olacak dendi yapılmadı. Sendika olsaydı yapılırdı. [...] Burda işçiler biaraya gelmez, gelmemesi için de patron o çabayı sarf eder. İkili davranılınca insanların arası açılıyor.*

Küçük işletmelerde işçi ve işveren yüz yüze ve daha yakın ilişki kurulabilmekte, bu ilişki tarzı işçilere kısmen de olsa bir esneklik sağlamaktadır. OSTİM'de işyeri sahibi fabrika müdürü gibi üst otoritenin emek sürecindeki denetim işlevi işletme ölçeği büyüdükçe daha çok atölye şefi ve ustabaşı gibi orta düzey yetkililer tarafından yerine getirilmektedir (Geniş, 2006: 121). Enformelden formele dönüştürülen bir ilişki biçimine işçiler uyum sağlamakta zorlandığında ise işveren tarafından işten çıkarabilmektedir. Geniş'in (2006) tespit ettiği gibi bu araştırmada da OSTİM'de görüştüğüm bir işveren, şirketlerinin büyümesi nedeniyle işyeri ilişkilerindeki değişikliği ve sonucunu şu şekilde ifade etmiştir:

> *O zamanlar (1992'de) biz usta patron şeklinde onlar direkt bize bağlı olarak çalışıyordu. Sonra şef durumuna geçtik patronla ilişkiyi kestik. Bu duruma ayak uyduramadılar, [...] mühendis ne oluyo şef ne bilir gibi [...] birkaç sene devam etti, biz de (onları) ayırdık (işten attık).* (1. işveren)

Matlay'a (1999) göre küçük işletmelerin bir özelliği gibi görünen enformel ilişkileri işyeri sahipleri de emek kontrol yöntemi olarak tercih etmekte ancak işyerindeki büyüme nedeniyle terk etmek durumunda kalmaktadır. İşverenin anlattıklarından işçilerin de formel bir yapıyı tercih etmediği ancak tercih haklarının da olmadığı anlaşılıyor. Fabrikadaki odasında görüşme yaptığım bu işveren, işçileri disipline etmede ve denetim altına almada orta kademe çalışanlarından yararlanıyor. Bununla birlikte odasının konumu iş sürecini ve tıpkı

panoptikonda[10] olduğu gibi işçileri doğrudan gözetim ve denetim altında tutmasına imkân veriyor. OSTİM'de başka bir işletmede çalışan bir ustabaşı işverenin işçileri denetim altına almak için kendisinden nasıl bilgi almaya çalıştığını şu sözlerle ifade etmiştir:

> 5. işçi: *Mesela şu adam niye çalışmıyor, bu adam neden çalışmıyor, iş niye yürümüyor. Gözüne kestirdiğin olursa çıkaralım diye benden isim almaya çalışıyor. Hani benim ağzımdan çıkanı uygulayacak.*

Kapitalist üretim ilişkilerinde yani sınıflı bir toplumda *zor* vardır. Çünkü "Kapitalist toplumsal ilişkilerin yeniden üretimi; işçi sınıfının üretim ve geçim araçlarından güçlü bir biçimde dışlanmasına, onun gerekli emek zamandan daha fazla çalışmaya zorlanmasına ve elde edilen ürünü kapitalistlerin mülk edinmesine dayanır" (Clarke, 2004: 229). Teorinin pratikteki karşılığı alan araştırmasında şu şekildedir: İşverenler fazla mesai için işçiler üzerinde baskı kurmakta, özellikle fazla mesaiye kalmama işten çıkarma nedenleri arasında yer almaktadır. Bazen bu durum açıkça söylenebilmektedir:

> 4. işçi: *YDS'den örnek vereyim, o zaman da mesai vardı biz mesaiye kalmayacaz dedik. Bi grup isyankâr arkadaş, 9-10 kişiydik, orda da gece gündüz vardiyası vardı. Gece vardiyası da çok pis bişey düzenin bozuluyor yani. Akşam 9'dan sabah 7'ye kadar çalışıyodum. Biz mesaiye kalmayınca, çünkü mesai zorunlu bir şey değil. Gece vardiyasına verdi. Eleman da çıkartmadı çünkü o zaman Rusya'ya bi iş yapıyordu, işi çok yoğundu. Sürekli eleman alıyordu, yoksa direk çıkartırdı*

10 Panoptikon, 1785 yılında tasarımı Samuel Bentham'a; içinde yer alacak sistemleri temellendiren düşüncelerin de kardeşi Jeremy Bentham'a ait olduğu ideal hapishane modelidir. Panoptikon'un en önemli özelliği, çok sayıda insanın gözetim altında tutulmasını amaçlamasıydı (Bentham,2008:3). Mimari bir model olan ve bir gözetleme kulesinin etrafında daire şeklinde dizilmiş olan hücrelerden oluşan panoptikonda her bir hücrenin içi merkezde bulunan kuledeki nöbetçilerce gözlemlenebilmektedir. Ancak hücrede bulunanlar kuledekileri göremedikleri için her an denetlendiklerini düşünerek, daha doğrusu ne zaman gözetleneceklerini bilemediklerinden, sürekli gözetim altındaymış gibi davranacaklardır.

mesaiye kalmayınca normal zamanda öyle bişey olsa. O zaman bizi gece vardiyasına verdi, üç gün gece vardiyasında kaldık. Ondan sonra tekrar ustabaşıyla konuşup geri geldik. Ondan sonra zaten çıktık. Bu her yerde var, orası için değil her yerde var.

17. işçi: *Ben (fazla mesaiye) kalıyorum. Fazla mesaiye yapmak istemeyenlere de tepki oluyo. Bazı şeyler söylüyolar yani biraz önce demin dedim ya çalışacaksan çalış yoksa kapı orda. (İşçi ne yapıyor?) Mecbur çalışıyo, ne yapsın adam çekip gitse tazminatımı alamıycam diyo.*

Bazı işçiler daha önceki işyerlerinde karşılaştıkları olumsuzlukları açıkça ifade ederken şu an çalıştıkları yerle ve işverenle ilgili olumsuz düşüncelerini paylaşmakta tereddüt etmişlerdir. Bu tutumlarının işten atılma korkusundan kaynaklandığı söylenebilir. Fazla mesaiye kalmazlarsa işten çıkarılmakla açıkça tehdit edildiklerini söyleyen işçilerden birisinin sözleri buna örnektir:

26. işçi: *Kesinlikle kullanıyorlar. (Ne yapıyorlar ne diyorlar işçilere?) Ya şimdi burdan örnek vermek istemiyorum açıkçası. (Verin sadece ben dinleyeceğim. İsminizi sormuyorum bile rahatça konuşabilirsiniz.) Burayı örnek vereyim (patron) şöyle bi koşulda bulunabiliyor; "mesaimiz var kalacaksın". Zorunlu yani psikolojik baskı yaratarak. Kalacaksın yoksa iş hakkını fesh ederim. Bunu açıkça söylüyor. Bu her işyerinde böyledir.*

İşçiler işveren tarafından fazla mesai yapmaları için zorlanırken, fazla mesaiye kalan bazı işçilerin mesai ücretleri de tam olarak ödenmemektedir. Dolayısıyla baskı ve işten çıkarılma tehdidinin yanı sıra işçinin emeğine açıkça el koyma durumu da söz konusudur. Fazla mesaiye zorla kalan ve mesaisinin karşılığını tam olarak alamayan bir işçi iki sene öncesine kadar gece 3'e kadar mesaiye kaldıklarını bu durumun fazla mesaiye kalmak istemeyen işçilerden birinin patronun oğluyla kavga etmesi ve kovulmasıyla değiştiğini şöyle ifade etmektedir:

6. işçi: *[...] (Daha önce 3'e kadar mı kalıyordunuz?) 2,3 bazan sana abartısız söylüyorum yemin ederim sabah 4'te bile eve geldiğimiz oldu. 3 ay sürekli böyle çalıştık. 3 ay sonra artık yeter dedik patrona. 2 sene önce adam dövüşünce birbirine bayağı kötü girdiler; kavga yumruk falan. O işten ayrıldı zaten. [...] (Fazla mesaiyi ödüyorlar mıydı peki?) Fazla mesai veriyolardı abla da şöyle veriyolardı: yarım saat mesaim olur sil, şu kadar mesaim olur sil. Ben salak mıyım 20 dakkayı sil, 30 dakkayı sil. En fazla bizim 6 buçuktan sonra bizim mesai başlıyor 9 buçuk, 10'a kadar kalıyoz ya öyle 2-3 saat mesai yazıyolardı hep yiyolardı mesaimizi.*

İşçiler fazla mesaiye her zaman işverenin zorlamasıyla kalmıyor. Fazla mesai aynı zamanda işçilerin çalışma koşullarına razı olmasını dolayısıyla işverene bağlılıklarını sağlayan unsurlardan birisi olarak görünüyor. Fazla mesainin hem zorlama hem de bağlılık sağlayan bir unsur olması çelişkili bir durum arz ederken, bazı işçilerin fazla mesai konusundaki yaklaşımları da bir ikileme işaret ediyor. Bu işçiler akşam çok yorgun oldukları için fazla mesaiye kalmak istememekle birlikte, fazla mesaiden (tam olarak karşılığını almasalar bile) elde edecekleri paraya muhtaç olmaları nedeniyle fazla mesainin iyi bir şey olduğunu da düşünüyor. İşverenin fazla mesainin karşılığını tam ve zamanında vermesi de işçilerin patrona ve işyerine bağlılıklarını artırıyor. Dolayısıyla bazı işçiler fazla mesainin karşılığını almayı neredeyse bir lütuf olarak görüyor.

Enformel ilişkiler ve 'Biz' Söylemi

İşverenler işçilerin rızasını ideolojik söylem ve enformel ilişkiler aracılığıyla da elde etmeye çalışmaktadır. "Biz" duygusunun sağlanmasında ideolojik telkinlerin önemini ortaya koyan çok sayıda araştırma bulunmaktadır: Örneğin Ray (1986: 284), Barley ve Kunda (1992: 282) ve Deetz'in (1992: 42) çalışmalarında ideolojik söylemler kullanılarak "biz" duygusu ve işçi ile işverenin çıkarlarının ortak olduğu düşüncesinin yaratılmaya çalışıldığı, böylece verimliliği artırmaya yönelik çabaların oldu-

ğu belirtilmektedir. Araştırmam kapsamında rızanın sağlanmasında genellikle geleneksel yöntemlerin kullanıldığı ortaya çıkmakla birlikte, OSTİM'de görüştüğüm işverenlerden birisi işçilerin verimliliğini artırabilmek için fabrika içinde eğitsel programlar uygulamaya başlayacaklarını ifade etti. Bir anlamda ideolojik telkine başvurmanın önemini fark ettiğini dile getirdi:

> *İşçilerin verimliliğini artırmak için eğitimler vermeye başladık. Eğitim ve sistem üzerinde durmaya başladık. Bu eğitimler işsel sıkıntılar. Şirketin aslında patronun olmadığı hepimizin olduğu duygusunu yaratmaya çalışıyoruz. Hedefimiz bu. (*1. işveren*)*

Alandan elde ettiğim bulgulara göre işçilerin rızasını kazanmaya çalışan patronların yeni üretim örgütlenmesi (yalın üretim, toplam kalite yönetimi gibi) tekniklerinden ziyade geleneksel yöntemleri kullandıklarını söyleyebilirim. Geleneksel yöntemler işe alma aşamasında başlıyor. İşçilerin tamamına yakınının hemşerilik veya bir tanıdık aracılığıyla/referansla işe girmiş olması bunun bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Dolayısıyla işçilerin işe giriş şekilleri işçilerin çalışma yaşamında boyun eğmelerine yol açan faktörlerden birisi olarak görülebilir:

> 1. işçi: *İşe bir tanıdığın aracılığıyla girdim. [...] Patronla aynı köylü olduğum için maaşta bi farklılık olmuyor. Tam tersi çalışmada sen benim köylümsün diğerlerinden daha fazla sahip çıkacaksın fabrikaya daha hızlı çalışman lazım. Bende de doğal olarak hani köylümün yeri, diğerlerinden daha fazla çalışmam lazım gibi bir şey oluyor. Genelde de böyledir.*
>
> 19. işçi: *Tanımadığın yerde çalışsan daha iyi, tanıdığın yerde çalışırsan eziliyosun. Buranın patronu benim köylümün dünürü. Fazla eziliyosun. Minnet ricayla adamımız var dedi, beni getirdi. Bi adam getirdin de bize yaramadı demesinler diye her işi yapıyorsun.*
>
> 7. işçi: *[...] Tepki tek tük yani toplu halde tepki ben hiç görmedim. (Sebep? Yani ortaksa sıkıntılarınız.) Sebep yani genelde sıkıntılar maaşlardan dolayı. Çalışma koşulları zaten insanlar alıştı yani eski elemanlar oldukları için. Tepkiyi zaten yarısı*

desek bile yapmıyolar. Tepkiyi gösteren az kişi olduğu için. (Çoğunluk niye tepki göstermiyor?) Ya çoğunluk montaj bölümü var onların yarısı patronun akrabası, işte köyde çalışan kişiyi alıyo burda iş sahibi yaptık. Onlar da ya beni iş sahibi yaptığı için ben patrona karşı gelemem.

Çalışanları tanıdık aracılığıyla ya da referansla işe alma nedenini bir işveren şu şekilde ifade etmektedir:

> *Ben şahsen –45 yıl iş hayatım 50 yıla yaklaştı– referansla eleman almayı isterim. Tanıdık aracılığıyla da olsa ama gerçekten o vasfa haizse tanıdığı kırmam alırım. [...] Referans vereni ben mahçup etmemek için o kişiye ona göre görev veriyorum. [...] O kişi de referans vereni mahçup etmemek için işine sahip çıkıyor. Ben ondan dolayı referansla almak istiyorum.* (2. işveren)

İşçilerin maddi yetersizliğin yanı sıra insan yerine konulmamayı, onurlarına ve özsaygılarına yönelen sembolik şiddeti dert edindiğini söyleyebilirim. Yaptığım görüşmelerde "İşçi makine gibi görüldüğü için sıkıntısı olmasın, çocuğunun sıkıntısı olmasın, sürekli çalışsın" (12. işçi) ve "Yazın bizim orda eşekleri tarlada tapanda çalıştırırlar, kış gelince kıçına bi' tekme vururlar. Patronlarların geneli böyle, işi bitene kadar" (31. işçi) gibi ifadeleri işçilerin kendilerini nasıl gördüğüne ve onlara nasıl bakıldığına örnek olarak verebilirim. Dolayısıyla Sennett ve Cobb'ın (1972: 170) "sınıf toplumu içinde yaşayan tüm insanlar başkalarının ve kendilerinin gözünde onurunu koruma duygusundan uzaklaşır" tespiti görüştüğüm işçiler için geçerli değildir. Hatta işverenin işçilerle diyalog içinde olması işçilerin tepkisini ciddi anlamda engellemektedir:

> *Ben hiç bi' zaman patronluk yapmadım. Bana yakışmıyor çünkü [...] dolaşırken selamlamadan geçmem, günaydın derim. Bazısı dalgınsa gider sorarım; hayırdır bir derdin mi var, niye böyle sıkıntılısın sen, öyle gördüm, böyle dediğim olur. Herkese her zaman olmaz ama bazılarına yapmak gerekiyor. Olumsuz davranınca bu kişi kendine zarar verir, kaza yapar, bana da zarar verir. [...] İnsanlar ilgi bekler, çalışan*

kim olursa olsun. Bi' merhaba demek ya patron bana günaydın dedi, merhaba dedi, hatırımı sordu, o kadar mutlu eder ki. Ben yaşadım. Yönetim Kurulu Başkanı gelirdi, herkes işe sarılırdı. (2. işveren)

Bu işverenin sözleri, görüşülen işçilerin kendi işverenlerinden duymak istedikleri sözlerdir. Bir başka deyişle, işçiler patronun kendilerine insan gibi davranmasının iş motivasyonlarını artıracağını açıkça ifade etmişlerdir:

14. işçi: *Patron ilk başta çalışana değer vermeli. Eğer patronum halimi hatırımı soruyosa bir sıkıntım olduğunda soruyorsa veya ailemle bir sorun var mı, bu benim için çok önemli, paradan daha önemli.*

16. işçi: *İşçiye verdiği değer önemli. Sabah gelip bir günaydın kolay gelsin demesi bizim için yeterli.*

1. işçi: *Bir patron sonuç itibarıyla kârını düşünür zaten de. Ama en nihayetinde biraz babacan bir patron işçilerin hal hatırını soran biraz daha moralini yüksek tutan. Maddi anlamda zaten bir şey vermez. Yapabileceği en şey biraz morali yükseltmek olabilir, işçiyi insan yerine koyduğunu düşündürtmek olabilir. Bunu da yapmıyorlar. Çok faydası da oluyo işçiye bir selam vermesi. Buradaki arkadaşlar o selamdan sonra işi de hızlandırıyo, adam yerine konduğunu düşünüyor.*

İşverenlerin işçilerin tepkilerini azaltmak ve işyerine bağlılıklarını artırmak için kullandıkları yöntemlerden birisi maddi yardımda bulunmak, diğeri ve en çok kullanılan yöntem ise işçilere borç para vermektir. Bir ustabaşının ifadesiyle:

5. işçi: *Daha önceden patronla öyle bir ilişkim oluyordu. Biraz da kendisi teklif ediyodu. Araban senin hurda gibi değiştir ben sana yardım edeyim tarzı şeyler oluyordu tabii. (Patronun diğer işçilere böyle bir yardımı oluyor mu?) Teklif etmiş. Alan da oldu, borç olarak alan da olmuş. (Sizce bu yardımları neden yapıyor?) Kendi tarafına çekip ilerde yüzüne vurmak için birincisi. Diğeri de o patronum edasını milletin üzerinde göstermeye çalışıyodu, hani yardım ettim yaptım, bana ihtiyacı vardı hallettim gibi.*

Görüşülen işverenlerden birisi işçilere yaptığı yardımları şu sözlerle ifade etmektedir:

> *On iki çocuğun, çalışanların düğününü yaptım. Otuzdan fazlasına kefil oldum bankadan kredi aldı konut sahibi oldular: Bunlar söylenecek şey değil ama [...] Bankacıya gidip kefil oldum diyorum, imza atmıyorum bu çocuğa ver diyorum. Nasıl olsa evi ipotek ediyorsun ne fark eder.* (2. işveren)

Emek piyasasında işçilerin içinde bulunduğu koşulların olumsuzluğu ve bunun giderek artması ideolojik araçlarla rızanın oluşturulmasını engellemektedir (Coşkun, 2013: 69). Dolayısıyla işverenin ideolojik söylemleri (Hepimiz aynı gemideyiz ya beraber çıkar ya da hep beraber batarız, biz bir aileyiz vb.) ancak maddi karşılığı olduğu durumlarda etkili olabilmektedir.

İşvereninden ihtiyacı olduğunda borç almasını, patronun bu konudaki yaklaşımını övgü dolu sözcüklerle ifade eden bu işçi örneğinde olduğu gibi işçilere verilen maddi destek işçileri sadece maddi olarak değil aynı zamanda manevi olarak da borçlandırıyor:

> 14. işçi: *Ben evimi patronun sayesinde aldım. (Borç mu verdiler?) Tabii ki ben söylemeden kendileri verdiler. Nasıl ödememi istiyosunuz dedim. Hiç önemli değil sen nasıl istiyosan dediler. Ne zaman istiyosan dediler. Ben 15 milyar para aldım 2,5 senede geri ödedim. Mesailerle ödedim. Yaptığı iyilikler var. [...] Önce Allah tabii ki sonra bunlar. Bunu her işyeri yapmaz.*

Durak (2011b: 42) kültürel hegemonya kurma sürecinde işverenin manevi otoriteye işçilere maddi bir karşılık (maaşları gününde ödeyerek, işçilerin sigorta poliçelerini yatırarak) vermesi durumunda sahip olabildiğini belirtmektedir. Görüştüğüm işçiler birçok işyerinde ücretlerin zamanında ödenmediğini veya sigortaların ücretler üzerinden değil asgari ücretten yatırıldığını ifade etmiştir. Dolayısıyla işçilerin rıza göstermelerinde ücretlerini zamanında almalarının ve sigortalarının ücretleri üzerinden yatırılmasının önemli bir etkisi olduğunu söylemek mümkün. İşverenler de bu durumun farkındadır:

Piyasaya göre daha iyi veriyorum. Bir de güven unsuru var; buraya gelen adam maaşını zamanında alacağını bildiği için tercihlerini de ona göre yapıyor [...] Ben maaşlarını SSK'da tam gösteriyorum. Bayramda çalışacaksa mesaisini veriyorum. Rakiplerimin Çoğu bunu yapmıyor. (1. işveren)

İvedik'te küçük ölçekli bir işletmenin sahibi işçilere ücretini zamanında ödemenin sigortalarını yatırmanın ve maddi yardımların etkisini şu şekilde ifade etmiştir:

Maaşını dolgun, düzgün, zamanında vermek verimliliği artırıyo. İhtiyacı olduğunda bazen sıkışıyo, o ihtiyacını giderirsen haftalığından küçük küçük kesersen o (işçi) da memnun oluyo. Diyosun ki sigortanı yapıyorum, öğlen yemeğini de veriyorum, maaşını tam veriyorum, daha ne istiyosun adam gibi çalış. (3. işveren)

Dayanışmanın Zayıflığı ve Örgütsüzlük

Post-Fordist üretim biçiminde işletmeler dünyanın farklı bölgelerinde bulunan üretim faktörlerinin en kârlı bileşenlerini bir araya getirerek üretim yapma olanağına kavuşurken, teknoloji alanında gerçekleşen ilerlemeler emeğin kendi içinde vasıflı-vasıfsız işgücü olarak parçalanmasına neden olmuştur. Bir yandan farklılaşmış pazar için kaliteli üretimi gerçekleştirecek nitelikli çekirdek/merkez işgücünü istihdam eden küçük ölçekli üretim birimleri doğarken, diğer taraftan üretim ölçeğinin küçülmesi, taşeronlaşma eğilimi ile emek yoğun üretim faaliyetlerinin işgücü maliyetlerinin düşük olduğu az gelişmiş ülkelere kaydırılmasına, dolayısıyla istihdam koşullarının değişmesine yol açmıştır. Böylece emeğin kendi içinde bölünmesine uluslararası bir boyutta eklenmiştir (Öngen, 1997: 830; 1998: 197). Bir başka deyişle, gelişmiş kapitalist ülkelerin emek gücüyle az gelişmiş ülkelerin emek gücü karşı karşıya gelmiştir. İşçi sınıfının iki uç kutba ayrılması sonucunda bir uçta kalifiye, tam zamanlı emek; diğer uçta niteliksiz, ucuz ve kısmi süreli emek yer almıştır. Bu kutuplaşma sınıfsal dayanışmanın azalmasına, dolayısıyla emekçinin

pazarlık gücünün azalmasına ve sendikal hareketinin zayıflamasına yol açmıştır. Ayrıca bu süreçte işgücü piyasasında yapılan düzenlemeler de sendikaların örgütlenme konusunda sıkıntılar yaşamasına neden olmuştur.[11]

Esneklik uygulamalarının işten çıkartmayı kolaylaştırması, iş güvencesinin azalması, işgücünde kutuplaşmaların ortaya çıkması sendikaların örgütlenme açısından ciddi sorunlar yaşamasına yol açarken, aynı zamanda işletmelerin söz konusu esnek işgücü uygulamaları ve yeni yönetim politikaları nedeniyle de sendikalar genellikle dışlanmış ve ikincil role itilmiştir (Koray, 1997: 766). Küreselleşme sürecinde sendikalar etkisizleştirilmiştir. Akkaya'nın (2004: 103-106) yerinde ifadesiyle:

> Küreselleşme sürecinin ideolojisini yapanların çok iyi bildikleri bir şey var. Dünden kalan bir deneyim olarak. Toplumda sınıflar varsa, işçiler hareketlenmişse, işçiler kendisi için sınıf olma kimliğine kavuşmuşsa, daha yüksek ücret ve daha iyi yaşam istemeyi öğrenmişlerse artık siyasal iktisadı da biliyorlardır, taleplerini buna göre biçimlendiriyorlardır. O zaman bu bilinci ve bu bilincin kaynağı örgütleri yok etmek ya da en azından zayıflatarak dumura uğratmak

11 Birçok ülkede işgücü piyasası reformları adı altında yapılan yeni düzenlemelerin genel çerçevesi işçilerin geçmiş yıllarda kazanmış oldukları haklara yönelmiştir. Sendikaların gücünün azaltılmasını hedefleyen bu reformlar; işsizlik sigortası ödeneklerinin azaltılması, işsizlik sigortası ödeneğinden yararlanma koşullarının zorlaştırılması, asgari ücretlerin düşürülmesi, genç işçiler için daha düşük asgari ücret uygulanması, ücret artışlarının düşük tutulması, erken emeklilik ve malullük yardımlarından yararlanma imkânlarının zorlaştırılması, çalışma sürelerine ilişkin düzenlemelerin liberalizasyonu gibi tamamen sosyal devletin tasfiyesine yöneliktir. Yapılan araştırmalara göre, son yıllarda istihdam içinde kadın emeğinin oranı yükselmektedir. İstihdam içinde kadın emeği özellikle özel sektör hizmetlerinde yoğunlaşmaktadır. Bu sektörlerde genel olarak emek gücünün önemli bir kısmı parttime ve geçici sözleşmelerle işe alınmaktadır. Bu işletmelerde sendikalaşma ise son derece düşüktür. Kadın emeğinin bu şekilde a-tipik istihdamı sendikalaşma oranını da düşürmektedir Yine genç işçiler arasındaki sendikalaşma oranının yaşlı işçilere göre daha düşük olduğu bir diğer tespittir. İşgücünün gençleştirilmesi buna eklenince sendikalaşma yoğunlukları düşmektedir. "Dünyada ve Türkiye'de Sendikal Örgütlülük", Birleşik Metal-İş Yayınları Eğitim Dizisi No.5, 2002, sf.45-48.

gerekir. Bunun için bir terbiye edici büyük korku gerekir. Kapitalizmde işsizlikten, bir gelirden yoksun kalmaktan daha büyük korku olmaz. Esneklik, rekabet bu korkunun oluşturulduğu ve hayata geçirildiği önemli araçlar olmuştur. Esneklik, rekabet ve işsizlik baskısı önce sendikaları zayıflatmış, ardından sendikaya üye olmanın "sakıncalarını" göstermiştir. Öyle olduğu için de 1980 sonrası dönem sendikasızlaştırma dönemi olmuştur.

Özetle, sendikaların güç kaybetmesinin nedenleri arasında; post-Fordist süreçte uluslararası rekabet, çok uluslu şirketler yoluyla uluslararası nitelik kazanan üretim zincirleri, sermayenin uluslararasılaşması, istihdamın sektörel değişimi, teknolojik gelişmeler, üretimin esnekleşmesi, farklı çalışma türlerinin ortaya çıkması, sendikal haklara yönelik olumsuz hukuki düzenlemeler, sendikaların yaşanan gelişmelere uygun stratejilerle karşılık verememesi, hükümet ve işverenlerin sendika karşıtı tutumları (Bernaciak vd., 2014: 17; Kağnıcıoğlu ve Uçkan 2009: 37; Selamoğlu, 2003:67-68) sayılabilir.

Uluslararası Sendikalar Konfederasyonu'nun (ITUC) 2014'te Berlin'de yapılan 3. Kongresinde açıklanan verilere göre 2,9 milyar olan küresel işgücünün, 1,7 milyarı formel şekilde çalışmaktadır. Küresel ekonominin %40'nın enformel olduğu ve sendikalı işçi sayısının ise 200 milyon olduğu dikkat çekmektedir. Bu verilerde dünya genelinde sendikalı işçi oranının %7 civarında olduğu görülmektedir (ITUC, 2014: 2). Dünya genelinde işçi örgütlülüğü[12] açısından yaşanan bu olumsuzluk Türkiye'de yoğun bir şekilde hissedilmektedir. 12 Eylül darbesinin ardından yapılan 1982 Anayasası örgütlenmeyi ve sendikal faaliyetleri büyük ölçüde sınırlandırmıştır. Bu sınırlılıklara rağmen darbe öncesi deneyimlerle 1984'te Tuzla Tersanesi eylemleri, 1986'da Bağımsız Otomobil-İş Sendikasının, 1989-1990 yıllarında Demir Çelik işçilerinin ve 1990-1991 yılında maden işçilerinin

12 Ülkelerdeki Sendikalaşma oranları ve değişimi için bkz.; ILO, World Employment Report 1997/98, Trade Unions, Geneva, 1997, sf. 27-32., European Commision, Industrial Relations in Europe, Brussel, 2004, sf.19., OECD, Employment Outlook, Paris, 2004, sf.145

grevleri gerçekleşmiştir. 1989'daki Bahar eylemleri ve 90'lı yıllarda özelleştirme, fasonlaşma karşıtı eylemler de işçilerin önemli kolektif eylemleri arasındadır. 2000'li yıllara baktığımızda uzun bir aradan sonra ve az sayıda da olsa Tekel Direnişi, Tersane Eylemleri ve yakın tarihte metal işçilerinin eylemleri gibi önemli kolektif direnişleri görebiliriz. Ancak bu eylemler kolektif olmakla birlikte işyeriyle sınırlı kalmış, güçlü ve merkezi bir nitelik kazanamamıştır.

Sendikaların güçsüzleşmesi ve üye kaybında, dolayısıyla kolektif direnişlerin azalmasında yukarıda aktarılmaya çalışılan dışsal faktörlerin yanı sıra sendikaların yapısı ve işçilerin sendikalara ilişkin algı ve tutumlarının da etkisi olmuştur. Bir başka deyişle, bu süreçte, emekçileri ve sendikaları olumsuz etkileyen gelişmeler karşısında sendikalar etkili bir tavır ve strateji geliştirmediği gibi işçi sınıfından uzaklaşmıştır. Bu mesafenin oluşmasında küreselleşmenin sınıf mücadelesinin nesnel temelini dönüştürmesinin (Harvey, 1999: 177) yanı sıra Türkiye'de sendikal bürokrasinin artması ve sendikaların yozlaşmasının önemli bir etkisi vardır. Başkaya'ya göre (2015: 302), "Sendikalardaki yozlaşmanın başlıca nedeni de *profesyonelliktir" [...]* "Mesleği sendikacılık olan biri için asıl kaygı, kendi konumunu, statüsünü ve çıkarlarını güvence altına almak, velhasıl *iktidarda kalmaktır.* Sendika büyüdükçe bürokrasinin de gücü artar". Bu bağlamda sendikaların güçsüzleşmesinde ve üye kaybında hem dışsal hem de içsel faktörler etkili olmuştur. Sendika yöneticileri sosyoekonomik açıdan işçi sınıfından uzaklaşıp sermaye sınıfına yaklaşırken, işçiler de sendikalardan uzaklaşmış ve aradaki mesafe açılmıştır.

Mülakatlarda bu faktörlerin etkisini anlamak için işçilere sendikalı olup olmadıklarını ve sendikalar hakkındaki düşüncelerini sordum. Bazı işçiler sendika hakkında bir fikirlerinin olmadığını söyledi. İşçilerin çoğu hak mücadelesinde teorik olarak sendikayı gerekli görürken, sendikaları pratiklerinden ve/veya eylemsizliklerinden dolayı ciddi şekilde eleştirdi. Eleştiriler sendikaların rant aracı olması, işverenle iş birliği yapması ve işçi haklarını savunmaması noktalarında yoğunlaştı:

26. işçi: *Sendikalar güzel hak aramıyorlar sesini çıkaramıyorlar.*

23. işçi: *Mesela şu anda bir sürü sendika var; Metal iş, Türk iş var da var. Halbuki tek bi' sendika olsa daha başarılı olur. Çünkü sendikalar da kendi aralarında çatışıyorlar. Müthiş rant dönüyor. Sendikalar da ranttan pay almak istiyorlar.*

Sendika yöneticilerinin maddi yaşam koşullarının işçi sınıfından farklılaşması ve sermaye sınıfına yakın bir sosyoekonomik seviyeye ulaşması mevcut düzenle uzlaşmasına da yol açar. Sendikalı olan bir işçi sendika yöneticilerinin uzlaşmacı tavrını şu şekilde eleştirmiştir:

9. işçi: *Ben sendikalar hakkında hiçbir şey düşünmüyorum. Kendi bünyesinde çalıştırdığı işçileri müşteri olarak görüyorlar yani. Gerçekten böyle bir işçi sendika anlayışı değil sadece müşteri. Devlet %3 veriyor sendika tamam diyor. Bunun hiçbirisi de çıkıp da bir şey demiyor. Sendika bana göre muhalefet gibi olacak. O bir şey diyorsa sen de zıt bir şey diyecen. Hep aynı görüşte(ler). O yüzden de hiçbir şey olmuyor.*

Başkaya'nın (2015: 302-303) ifadesiyle "Profesyonel sendikacı artık sadece retorik planda işçi sınıfına dahildir. Onun asıl dünyası burjuvaların dünyasıdır. [...] Yaşam standardı mutlaka ortalama işçininkinden yüksektir. Sadece ücretle yaşamaz, sendikanın kaynaklarını 'kolektif' olarak tasarruf etme hakkına sahip oldukları için, hayat standartları sıradan işçiyle karşılaştırılamayacak kadar yüksektir." Başkaya'nın bu tespitlerinin daha önce sendikalı olan ancak şimdi sendika üyesi olmak istemeyen işçilerin sendikalardan uzaklaşma gerekçeleri arasında bulunduğu görülmektedir:

8. işçi: *Hiç sendikaya üye olma taraftarı değilim ben. Çünkü ben oldum yıllarca para ödedik, başkanlar yedi parayı biz eziyeti çektik. (Hangi sendikaya üye oldunuz?) TEKSİF'e [...] büyük şirketlerde böyle örgütlenme sendikalı belli bir sayıda olunuyor ya onlar olduğu zaman onları tek tek harcıyorlar. Yani şöyle harcıyorlar; işten çıkarıyorlar veya aylığı misal olarak 2.000 liraysa 1.800'e düşürüyorlar, çıkmaya zorluyolar yani hemen dağıtıyolar grubu. Daha önce Güriş'te sendika*

vardı sonra dağıldı. Çünkü sendika hiçbir çalışanın hakkını savunmuyor. İşçiler gittiler üye oldular arkanızdayız dediler hiçbir şekilde sizi işten çıkaramaz dediler. Şimdi tek tek adamları işten çıkardılar. Adamlar gittiler, başvurdular sendikaya hiçbiri de gelip ya bu adamlar sendikalı nasıl işten çıkarırsınız demediler. Hepsi geldi çayını içti, yemeğini yedi açık ve net olarak rüşvetini aldı gitti.

24. işçi: *Sendikaya üye oldum. Bilkent'te Selüloz-İş. 1998'de ayrıldım. 10 yıl çalıştım. Önce Bilkent'te çalıştım, Meteksan fabrikasında, sonra 10 yıl yurt dışında. Sendikadan memnun kalmadım. İşçi haklarıymış bakma sen herkes kendi derdinde. Bi' güvencen var işten atılmama gibi, işverende de sendika korkusu oluyor. Başka bi' faydası yok.*

30. işçi: *Sendikaya iplik fabrikasında üye olmuştum. O da işveren sendikası gibiydi. Üyeydik ama hiç sendikayı görmedik. Hangi sendikaydı hatırlamıyorum. Hiç görmedik, faydası da olmadı, aidat kesiliyordu.*

İşçilerin haklarını elde edebilmesinde ve çalışma yaşamındaki olumsuz koşullara tepki gösterebilmesinde önemli araçlardan birisi sendikalardır. İşçilerin dayanışma ve iş birliğini geliştirecek, işçiler arasındaki rekabeti kıracak bir mekanizma olan sendikalar kapitalizm için tehlikelidir (Engels, 1997: 292-293; Marx ve Engels, 2002: 53). Sendikalar ekonomik kazanımlar elde edilmesinden çok örgütlü mücadele alanı olması nedeniyle önemlidir. İşçilerden bazıları ise kendi deneyimleri veya yakınlarının deneyimleri sonucu sendikalı olmayı önemli görmekte ancak şimdiki sendikalara mesafeli durmaktadır:

25. işçi: *Hiç sendikaya üye olmadım. Babam bir kere oldu, 110 kişiyi işten çıkardılar. (Nerede?) Gram A.Ş. (Tekel'in malzemesini satıyor). (Hangi sendika?) onu bilmiyorum [...] İşçilere çok büyük bir gözdağıdır bu. Şimdi misal ben misal bunu babamdan dolayı yaşadım. Şimdi deseler buraya sendika gelecek, sendikanın ne olduğunu çok iyi biliyorum. Tanıdığım insanlar var: adam emekli olmuş 55-56 yaşında emekli maaşı bundan iki sene önce aldığı emekli maaşı 2.200*

lira. Bizim A usta emekli olmuş 1.300 lira maaş alıyor. Ama şimdiki hükümet zamanında sendika kalmadı ki örgütlenme kalmadı örgütlenme [...] 27 senedir OSTİM'deyim sendikanın lafını duymadım.

15. işçi: *Şu andaki sendikalar kendine çalışıyo. Beni ben anlıyom, benim gibi çalışanlar anlıyo, başka da kimse anlamıyo.*

Sendikalar aracılığıyla yapılan grevler ve girişilen mücadeleler işçi sınıfının oluşumuna/bilinçlenmesine katkıda bulunur. Ancak sendikaların her zaman işçi sınıfı bilincinin gelişimine katkıda bulunan kurumlar olduğu yanılgısına da düşmemek gerekir. Marx I. Enternasyonal'de *Ücret, Fiyat ve Kâr* başlıklı konuşma metninde sendikaların işçi sınıfı için yararlarını belirttikten sonra şu uyarıyı yapar: "İşçiler sermayenin sürüp giden gasplarının ya da piyasa değişikliklerinin doğurduğu bu kaçınılmaz gerilla savaşlarına kendilerini tamamıyla kaptırmamalıdırlar" [...] 'Adil bir işgünü karşılığında adil bir ücret!' biçimindeki tutucu slogan yerine, bayrakları üzerine şu devrimci sloganı yazmalıdırlar: Ücret sisteminin kaldırılması!" (Marx, 1979: 153).

Marx'ın yaptığı bu uyarının ne kadar önemli olduğu sendikaların yapısına ve işçilerin sendikadan beklentilerine bakınca anlaşılabilir. Görüştüğüm işçilerin ifadelerinden sendikayı ekonomik kazanımlar ya da iş güvencesi elde etmede bir araç olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Erbaş (1993) ve Berber'in (2003) on yıl arayla yapmış oldukları iki çalışmada da benzer bulgulara rastlanmıştır. Dolayısıyla işçilerin düşüncesinde sendikalar sınıf dayanışmasını geliştiren bir yapı ya da sınıf oluşumunda bir araç olmayıp ücretlerini iyileştiren sosyal haklarını koruyan bir araçtır (Erbaş, 1993: 137-138; Berber, 2003: 95).

İşçilerin sendikalara bakışına paralel bir şekilde sendikalar da sınıf mücadelesini geliştirerek sınıf bilincine katkıda bulunma yönünde bir çaba içinde bulunmamaktadır. Marx ve Engels sendikaların sınıf mücadelesini ekonomik kazanımlar elde etme noktasında tutabileceğini; dolayısıyla mücadeleyi kapitalist sistemin sınırları içine hapsetme eğilimi/potansiyeli taşıdıklarına dikkat çeker. Lenin (1990) ve Gramsci (1971) gibi Marksist düşü-

nürler de sendikaların sistemin içinde kalarak siyasal bilincinin gelişimine engel olabileceklerini özellikle vurgulamışlardır. Hatta günümüzde sendikaların yapısına, yaklaşımlarına ve işçilerin ifadelerine bakınca sendikaların işçilerin ekonomik mücadelesinde bile işçiler yanında yer almadığını, kendilerini düzene uyarladıklarını, yani devletin direktifleri doğrultusunda sermaye sınıfının beklentilerine uygun hareket ettiklerini söylemek yanlış olmayacaktır.

Farklı gerekçelerle sendikalardan uzaklaşan işçilerin yanı sıra tüm eksikliklerine ve eleştirmelerine rağmen sendikalı olmayı önemli gören ve sendikalaşma için mücadele eden işçiler de vardı. Ancak bu işçilerin karşısında hukuki zorlamalar[13] ve işverenlerin sendikasızlaştırma yöntemleri devreye girmektedir:

> 6. işçi: *Ben sendika nedir hiç bilmiyordum da 2-3 aydır burda (Sincan İşçi Birliği'ni kastediyor) Mustafa arkadaşımız var, onun anlattığına göre sendikalı olmak daha iyi bence. Ya işçiler arasında sendikalı olunca bi' tutkunluk oluyor. İşçiler birbirine tutkun oldu mu tuttuğunu koparıyor. Düşüncem keşke olsak ama bizim orda olmuyor, 30 kişinin üzerinde olunca sendikalı olunuyormuş. Bizim işyerinde 13 kişi var.*

Dundon'un (2002: 236) İngiltere'de yaptığı araştırmaya göre; işverenlerin sendikaları bastırma, sendikaları ikame etme, sendikalara ideolojik karşıtlık, sendikaları açıkça reddetme, sendikaları engelleme, ılımlı sendikaları tanıma ve işçilerin kolektif sesi olan sendikaları marjinalize etme / bypass etme gibi sendikasızlaşma politikaları izlediklerini belirtmektedir. Benzer bulgulara Liman-İş sendikası uzmanları Bakır ve Akdoğan'ın (2009) yaptığı araştırmada da ulaşılmıştır. Bakır ve Akdoğan'a

13 Sendikaya üye olmaya engel konulmamakla birlikte, 4857 sayılı İş Kanunu'na göre, iş güvencesine ilişkin koruyucu hükümlerden işçinin yararlanabilmesi için, işyerinde 30 veya daha fazla işçi istihdam edilmesi ve işçinin kıdeminin 6 aydan fazla olması gerekmektedir. (Aynı işverenin aynı işkolunda birden fazla işyerinin bulunması halinde, 30 işçi sayısı, bu aynı işkolundaki işyerlerinde çalışan toplam işçi sayısına göre belirlenecektir.) http://www.haberturk.com/yazarlar/ali-tezel-1016/876687-30dan-az-calisani-olan-isyerine-karsi-ise-iade-davasi-acilamaz Erişim 18.01.2018

(2009: 91-92) göre, Türkiye'de işverenler sendikalaşmayı engellemek için kırk farklı yönteme başvurmaktadır. Çalışmamda bu iki araştırmada ortak olan yöntemlerin işçilerin sendikasızlaştırılmasında nasıl kullanıldığını kendi ifadeleriyle aktaracağım. Kullanılan yöntemlerin sayısı ve modeli işletmelere göre farklılık göstermekle birlikte işçilerin anlattıklarından bu politikaların hepsinin işverenler tarafından uygulandığı anlaşılmaktadır.

Sendikayı bastırmak için mevcut ve olası sendikalaşmaya karşı korkutma ve gözdağı verme işverenlerin sıklıkla başvurduğu yöntemlerden birisidir. Bu bağlamda Türkiye'de işçilerin sendikaya üye olmamasında en önemli tehdit işsiz kalma korkusudur (Buğra, Adaman ve İnsel, 2005: 14).

> 29. işçi: *Daha önce 97'de Sarayköy'de tarım ilaçlarında çalışıyodum. Yazın 100 kişi kışın 35 kişi oluyoduk. Orda 6-7 kişi toplandık. Patrona duyurmayalım her gün 1 kişi sendikaya gitsin kaydolsun dedik. 2 kişi gitti ondan sonra patron duydu. Bizim 15 günlük maaşımızı vermediler. Sendikaya başvurmuşsunuz dediler. Bahane de bulamıyolar sudan sebeplerle işten çıkardılar. O zamandan beri sendikaya bulaşmıyorum.*

İşverenlerin sendikaları ikame etme politikası ise genellikle işçilere daha iyi ücret ve çalışma koşulları sağlayacağı vaadinde bulunmak ve sendikaları gereksiz örgütler olarak göstemektir. "Türkiye'de ise işçileri sendikalaşmadan vazgeçirebilmek için işçilere maaş dışı maddi yardım ve ödemeler teklif edilmesi, işçilere sendika üye olmamaları durumunda yüksek maaş artışı sağlanacağını vaat etme veya bu artışın gerçekleştirilmesi bu yaklaşıma örnek olarak verilebilir" (Yıldırım ve Uçkan, 2010: 175). İşçilerden birisi işverenlerinin bu politikayı nasıl uyguladığını şu şekilde anlatmıştır:

> 4. işçi: *Onlar (sendika üyesi olmayan bir grup işçi) ilk sendikaya girecekleri zaman (patron) onların (sendikalı olan işçilerin) aldığı zammı, harçlığı siz de alacaksınız, siz sendikaya üye olmayın demiş, tabii bunlar ilk zamanlar kabul etmişler.*

Görüştüğüm işverenler sendikaların işverene ve işçilere zarar vereceği konusunda ortak bir kanıya sahiptir:

Sendikalar siyasetçilerle aynıdır. Hizmet verme değil rant elde etme yeri. Bu işletmede çalışanların sendika üyesi olması zarar verir. Hem işyerine hem işçiye. Ben işçilerimle dialog kurabiliyorum. Ama araya bu işi bilmeyen içimizi yaşamayan biri girdiği zaman iş kâğıt üstünde zıtlaşmaya kalacak, sendikasının ve kendisinin çıkarını düşünecek tamamen. İşçiye de bi' faydası olmayacak. (1. işveren)

Sendikaları gereksiz görüyorum. Çünkü sendikayı kuruyo çalışanın hakkından da kendine pay alıyo. İşçinin hakkını savunmuyo. Ondan sonra tatillerde şurda burada lüks içinde yaşıyolar görüyoruyoruz yani. (İşçilerimin) sendikalı olması bayağı etkiler işçinin sendikaya gidip orda bi' toplantıya katılıp geldiğinde tavırları değişir, işe, çalışmaya bakışları değişir. Çünkü şöyle iş güvenliğine kaydettirdim ben bunları [...] seminere katılacak diyolar götürüyolar bunları; şu hakkınız var, bu hakkınız var, şu kadar saat çalışacaksınız. Adamlar geliyo bi' hafta değişik çalışıyolar, çelişkili davranıyolar, işi tam normalde yaptıkları gibi yapmıyolar, suratları biraz daha ekşiyor, işi biraz daha ucundan tutuyorlar. Bir haftada ancak kendilerine geliyolar. (3. işveren)

Sendikasızlaştırma politikalarından bir diğeri ideolojik karşıtlıktır. Sendikaların sol örgütler olduğu ve işletmenin performansını olumsuz yönde etkileyeceği yönündeki ideolojik söylemlerin bazı işçiler üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır:

5. işçi: *Valla ben şu anki sendikadan memnunum ama daha önce böyle konularla hiç karşılaşmadığım için bilmediğim için sendikayı daha önce ben hep böyle aşırı solcu sağcı gibi düşünürdüm, şimdi değilmiş, daha her kesime hitap eden içli dışlı olabilen.*

Devletin sendikalara karşı uyguladığı baskıcı politikaların yanı sıra işverenler de çoğu zaman işyerlerinde sendikal örgütlenmenin önünü kesmektedir. Bir başka deyişle işverenler sendikasızlaştırma için sendikaları açıkça reddetme ve sendikaları engelleme yoluna da gitmektedir:

2. işçi: *(Eski çalıştığım yerde) Nakliyat-İş sendikasının üyesiz yürütümünü yaptım. Çünkü üye olduğumuz takdirde işvereni-*

miz işyerindeki diğer arkadaşlarımız da bir kişi bile olsa onlar da işten çıkartılıyordu. Onun için üye olmadım. (İşverenin) Genel prensibi sendika istemiyorum. [...] Ben sendikalı olduğum zaman şubeyi kapatacak, şubeyi kapatınca tekrar açıyor, bir iki ay sonra yeni elemanlarla. Diğer elemanlara da tehdit olarak gösteriyo bunu yaparsan bunu yaparız.

1980 sonrası tüm dünyada sendikaların güç kaybına uğraması işçilerin mücadele araçlarından birisinden yoksun kalmalarına neden olmuş ve emek mücadelesini olumsuz yönde etkilemiştir. Türk-İş tarafından 2006 yılında yayınlanan rapora göre, 2003-2005 yılları arasında Türk-İş'e bağlı sendikalara üye oldukları gerekçesiyle toplam 15 bin 531, 2003-2008 yılları arasında da DİSK'e bağlı sendikalara üye olan yaklaşık 30 bin işçi işten çıkarılmıştır (Bakır ve Akdoğan, 2009: 92-93). Sendikaya üye olduğu için işten çıkarılan ya da sendikalı olmanın işten çıkarılma nedeni olduğu bilgisine sahip olan işçiler sendikalardan uzak durmaya çalışmaktadır.

Ilımlı sendikaları tanıma ve işçilerin kolektif sesi olan sendikaları marjinalize etme yöntemi Türkiye'de sadece devletin değil işverenlerin de politikaları arasında yer almaktadır. İşçilerin anlattıklarından işverenlerin ılımlı sendikalara üye olan işçilere bir yaptırımı olmadığı gibi bu sendikalarla iş birliği içinde oldukları anlaşılmaktadır. Ancak bu tutumları emekçinin yanında olan sendikalara üye olan ya da olmaya çalışan işçilere gelince değişmekte ve işçiyi işten atmanın dışında sendikal faaliyetleri/örgütlenmeleri engellemek ve işçileri karşı karşıya getirmek için tüm çalışanların işine son verme gibi yöntemlere de başvurmaktadırlar:

1. işçi: *İlk sendikal örgütlenme sürecinde ilk etapta beni işten çıkardılar. Arkadaşlar komple işi bıraktığı için beni almak zorunda kaldı.*

7. işçi: *Mustafa diye bir arkadaşımız vardı, onu çıkarmışlardı. İşçileri biraz niye maaşlarınız az, biraz örgütleme şeyi vardı. Bilgi verdiği için işte. Bir de gazete falan dağıtıyordu. Bir de fabrikayla ilgili bir yazı yazdı eleştiren, işte ismini belirtmeden*

gazeteye kendi ağzıyla şey yazdı. Onu da işçiler bayağı bi' okudu, herkeste bir şey oldu. Ondan sonra araştırmışlar o şekilde işte. Onun yazdığını öğrenince.

Türkiye'de işçilerin işe alındıktan hemen sonra işverenin onayladığı sendikaya üye yapılması, işçilerin işveren güdümünde olan ılımlı sendikalara geçirilmesi gibi stratejiler bu yöntemin uygulamaları arasındadır (Yıldırım ve Uçkan, 2010: 179-180). İşçilerin örgütlü olmama nedenlerini anlayabilmek için "İşe girerken sendika üyesi olmayacağınız yönünde bir söz verdiniz mi" veya "sendikalı olmayacağınıza dair bir şey imzaladınız mı" sorusuna bütün işçiler hayır yanıtını vermiştir. İlginç olan bir işçinin kendi tercihiyle değil, baskı sonucu bir sendikaya üye olmasıdır. İşçinin ifadesi aynı zamanda işverenin ılımlı sendika yaklaşımına örnektir:

27. işçi: *Çalıştığım yerde işçilerin hepsi Türk Metal Sendikası'na üye. İşe girerken sendikalı olunması için baskı yapıyor.*

Sincan Organize Sanayi Bölgesi'nde çalışan bu işçinin söyledikleri Nichols ve Suğur'un (2012) araştırmasındaki bulgularla örtüşmektedir. İşçilerin işe girerken standart bir işlem olarak Türk Metal'e üye olmayı kabul etmesinin nedenini metal iş kolundaki bir yönetici şöyle açıklamaktadır: "Çok işsizlik var. Bunlar iyi işçiler. İşçiler elbette katılırlar. Reddetmeye cesaret edemezler" (Nichols ve Suğur, 2012: 221).

Bu bağlamda işveren ve iktidara yakın sendikalar, işçiler üzerindeki hegemonyanın sürdürülmesini kolaylaştırmaktadır. Bir başka deyişle, söz konusu ılımlı/sarı sendikaların sağladığı örgütlülük işçilerin neoliberal hegemonyaya karşı çıkmasını engelleme işlevi görmektedir. Çünkü sendikalar işçi sınıfına ve onun tarihsel çıkarlarına yabancılaşmış bir durumda olmalarından dolayı "ezilen-sömürülen sınıfın değil, egemen sınıfın hizmetindedirler" (Başkaya, 2015: 301). Türk Metal sendikasına üye bir işçinin anlattıkları sendikanın bu işlevi nasıl yerine getirdiğini çok açık bir şekilde göstermektedir:

27. işçi: *Bence sendikalar gereksiz. Eğer sendika olmasaydı emin olun bugün bizim maaşımız daha yüksekti. Çünkü onlar patronla bi' dengeleri tutturuyolar, kendi kalıplarına uyduruyolar. (Nasıl daha yüksek olabilirdi?) İşçinin örgütlülüğü olurdu. İşçiler birbirine daha çok sahip çıkardı. Şimdi bizi sadece patron tehdit etmiyor sendika da tehdit ediyo. Sendika da istediği gibi at oynatabiliyor. (Nasıl tehdit ediyor?) Şimdi mesela sendikaya karşı çıktığın zaman üyelikten ayrıldığın zaman seni çiziyo. Yarın bir gün yanlış bir şey yaptığında işten çıkartıyo. (Sendika) işverenle iş birliği içinde.*

Dolayısıyla bu yaklaşımda işveren, tüm sendikalara karşı değildir; sendikaların arasında kendisine en "uygun" olanını seçme eğilimindedir. Burada "uygunluk"tan kastedilen sendikanın geleneksel pazarlıktan kaçınarak tavizli pazarlık yoluna gitmesi ve "sosyal ortaklık" anlayışına sahip olmasıdır (Gall, 2004: 44-45 akt, Yıldırım ve Uçkan, 2010: 179). Ayrıca işçinin söz konusu sendikanın üye sayısıyla ilgili söylediklerini dikkate alırsak Türkiye'deki sendikalaşma oranına ilişkin verilerin gerçeği ne kadar yansıttığı üzerinde de düşünmek gerekir:

27. işçi: *(Türk Metal Sendikası) üye sayısını artırmak için İş-Kur işçilerini 6 ay sonra işten çıkacaklarını bile bile sendikalı yapıyor. İşten çıksa bile üyeliği duruyor. Televizyona çıkıp bizim 50 bin tane üyemiz var diyor. Halbuki 50 bin üyesi yok. Çünkü yarısından çoğu çıkmış.*

Farklı sendikalara da üye olsalar işçilerin ortak düşüncesi sendikaların patron ile bir denge tutturmaya çalıştığı yönündedir. Sendikalı işçilerin anlattıklarından bazı sendikaların sadece işçileri üye yaptığı ve aralarında hiçbir iletişimin olmadığı, bazı sendikaların ise işçilerin direniş gösterebilmelerine olanak sağladığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla işçilerin tepki/direniş gösterebilmesinde sendikalı olmaktan ziyade hangi sendikaya üye oldukları önem taşımaktadır.

Özetle, işçilerin sendikaya üye olmamalarında veya örgütlü olmamalarında işten atılma korkusu, işyerinde çoğunluk sağlayamamaları, sendikaların kendileriyle ilgilenmemesi, işe tanıdık

aracılığıyla girme, sendikaları beğenmeme, sendikaya güven duymama, sendikalı olma gereği duymama, sendika veya işçi örgütlerini politik/ideolojik olarak kendisine yakın bulmama ve sendikaya aidat ödemek istememe gibi nedenler etkili olmaktadır. Yukarıda açıklamaya çalıştığım, sendikasızlaştırma politikalarıyla işçileri sendikalardan uzaklaştırarak sendikalaşma eğilimini azaltmayı amaçlayan işverenler, işçilerin sendikalara bakışındaki olumsuzlukların da etkisiyle amaçlarına ulaşmakta zorlanmamaktadır.

Kolektif Eylem(sizlik)

Neoliberalizmin emek karşıtı politikalarına emek mücadelesiyle karşı konulabilir. İşçilerin çalışma yaşamındaki olumsuzluklara topluca bir tepki göstermemeleri ve sendikaları eleştirmeleri bu koşullara razı olmalarından ziyade razı olmaya zorlandıkları anlamına gelmektedir. Şöyle ki işçilerin hepsi işçilerin birleşmesi ve hakları için mücadele etmesi gerektiğini söylerken, büyük bir kısmı da grev yoluyla hak elde edileceğini düşünmektedir. İşçilerin nasıl birleşebileceğine ve mücadele edeceğine dair fikirler farklılaşmakla birlikte üç yöntem öne çıkmaktadır: Sendikalar aracılığıyla birleşmek, işçilerin kendilerinin çabasıyla birleşmek ve işyerinde birleşip patronla görüşmek.[14] Ancak görüşmeciler arasında pratikte özellikle de bugünkü ortamda işçilerin birleşemeyeceği kanaati yaygın. İşçilerin birçoğunun kolektif bir eyleme katılmamasını ve/veya katılmak istememesini bunun göstergesi olarak değerlendirebiliriz. Bu düşünce ve davranışları üç nedene bağlıdır: Birinci neden *işçilerin dayanışma içinde olmaması ve birbirine güvenmemesidir.*

Esnek birikim rejiminde küçük ve orta ölçekli fabrikaların artması işçilerin dayanışmasının nesnel temellerini zayıflatırken, işçilerin birbirlerine güvenmemesi de birleşme ve mücadele olanaklarını azaltmaktadır. Esneklik uygulamaları, işsizlik teh-

14 Geniş (2006: 128)'in OSTİM'de yaptığı araştırma bulgularına göre, işçiler çalışma koşulları, ücretler gibi sorunlarını ve taleplerini işverene yöneltme imkânı dahi bulamamaktadır.

didi işçilerin dayanışmasını zayıflatmakta ve işçiler arasında güvensizlik duygusunu artırmaktadır. İşçilerin birbirine güven duymaması da dayanışma içinde olmamalarına, dolayısıyla tepki göstermemelerine yol açmaktadır. Bu bağlamda çalışma koşullarından memnun olmadığını söyleyen işçiler koşulların düzeltilmesi için bir çaba içine girmemelerini şu şekilde açıklamaktadır:

> 6. işçi: *13 kişiden 3 kişiyiz biz birbirimize bağlı olan. 10 kişi diğerleri bilmiyom ya herkes artık para esiri mi olmuş, öyle mi olmak zorundalar, mecburlar mı onlarda çözemedim yani. Bilmiyorum yaaa. (Şikâyetçi olsalar da onu yukarıya mı iletmiyolar? Yoksa hiç mi şikâyetçi olmuyorlar?) Yok, şikâyetçi oluyolar aralarında birbirlerine şöyle yapıyolar böyle yapıyolar ama şöyle patronun karşısında bi' dikilen yok, lafını açıkça söyleyen yok. Patron geldi mi kızdı mı hemen patronun afedersin elini öpmeye çalışıyolar sen daha iyisin abi.*
>
> 26. işçi: *Mesela yemek konusu oldu burada. Bu yemekçinin yemeklerinin bana dokunduğunu öncekinin dokunmadığını söyledim. Benimle birlikte 4 arkadaşım da söyledi ama patron sorduğunda diğerleri bizde bişey yok dedi. (O zaman kendi içinizde birlik sağlayamadığınız için mi tepki gösteremiyorsunuz?) Kesinlikle.*
>
> 20. işçi: *Çalışma koşullarından memnun olmadığım şey yok. Arkadaşların belki oluyodur ama ben karışmıyorum.*

İşçilerin diğer işçilerle kurduğu ilişkiler işçilerin dayanışmasında önemli bir faktördür. İşçilerin dayanışma içinde olabilmesinde gerek çalışma ortamında gerekse işyeri dışındaki yaşamlarında bir araya gelmeleri büyük önem arz etmektedir. Birleşik Metal-İş sendikasına üye olan işçilerin dışında işçilerin hiçbiri işçi arkadaşlarıyla işyeri dışında görüşmemektedir. İşyerinde kısa süreli mola ve öğlen yemek arasının da işçilerin yakın ilişki kurması için yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bazı işçiler işçi arkadaşlarıyla bir araya geldiklerinde Türkiye'nin ekonomik ve siyasal sorunlarını tartışmak istemediklerini çünkü bunun kavgaya dönüştüğünü belirtmişlerdir. Dolayısıyla işçiler arasındaki kutuplaşma ve işçilerin birbirine güvenmemesi, molaların

kısa süreli olmasının yanı sıra işe genellikle servisle gelip gitmeleri de iş çıkışı diyalog kurmalarını engellemektedir:

> 27. işçi: *İşçilerin öncelikle birbirine güvenmesi lazım ama çok zor. İnsanların borcu var korkuyorlar. Mesela bizim fabrikada işçiler işini bitirip koşa koşa evine gider. Bir araya gelme imkânımız olmuyor. 10 dakika molalarımız var yarım saat de yemek molası, onda da zaten yemeğimizi yiyip sigaramızı içip işe dönüyoruz. Çok konuşma imkânımız olmuyor.*

Dolayısıyla işçilerin dayanışma kültürünün gelişmesini engelleyen bu koşullar işçilerin direniş olanaklarını da zayıflatmaktadır.

İkinci ve daha önemli neden ise *korku*dur. Korkuya yol açan işverenin baskı, devletin baskı ve zor aygıtlarıdır. OSTİM'de işçilerin sendikalı olduğu tek bir işletmenin olması[15] bu korkunun yaygınlığının bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Sendikalı olan bir işçi, işverenlerin işçilerde yarattığı işten atılma korkusunun birlikte hareket etmelerini nasıl engellediğini şu sözlerle ifade etmektedir:

> 3. işçi: *İşçilerin bi' araya gelmesi çok zor. (Siz bir araya geldiniz) Biz bi' araya geldik ama öteki gelmiyor. (Öteki dediğiniz?) Bu sokakta mesela aynı sokaktayız bak bu iyileşmiş gelip de soran bile yok. Nasıl oldu ya siz bunu nasıl yaptınız. (Sendikalı olduğunuzu biliyorlar mı?) Bilmez olur mu hepsi biliyo biz OSTİM'de tekiz şu sokaktaki hepsi biliyo. Cumartesi, Pazarı çalışıyo şartları bizden çok kötü gelip de siz nasıl yaptınız böyle bir şey iyiymiş bize yardımcı olun diyen yok. (Niye sizce?) Ya burdan beni götürürse (işten atarsa) evime ekmek götüremem aç kalırım, işsiz kalırım.*

Harvey (1993: 85), sendikal mücadelenin zayıflamasında devletin emeği daha fazla disipline olmaya zorlamasının da önemli rol oynadığını vurgular. Devlet egemen sınıfın çıkarlarını korumak için emeği feda etmekte, sermaye lehine onu disipline etmenin yollarını aramaktadır. Çıkardığı yasalarla sendikaların kontrolünü sağlayarak, işçilerin hareket alanını daraltan

15 Geniş (2006: 127) OSTİM'de çalışan ücretli işçilerle ilgili çalışma yaptığı yıl OSTİM'de sendikal örgütlenmenin bulunmadığına dikkat çekmektedir.

devletin, fiziki şiddet uygulayarak da korkuyu beslediği ve işçilerin birlikte hareket etmesini engellediği görülmektedir:

> 9. işçi: *10 senelerdir kimse işçi haklarıyla ilgili korkusundan bir şey yapamıyo ki. (Neden korkuyor insanlar?) Neden korkacak iktidara ters düşmekten korkuyo bence. Korkmasa işçi sınıfının şu anda yaşadığı olağanüstü yani hadi bizi boşver [...] arkadaşlarımız Termikel'de rezil oluyo. Yarım aylığını alamıyo. (Onlar bir eylem yapmıyorlar mı?) Hiçbir şey yapamazlar. Eylem yaptığın an bitirirler abla. Eskisi gibi değil sendika da arkanda durmaz, kimse durmaz. (Sendika ne zaman arkanızda duruyordu?) Hani o Kazancı yokuşları bilmem neler sendikacılık odur yani.*
>
> 21. işçi: *Kolektif bir eyleme katılmak (istemem). Yok. (Neden?) Haklı da olsak haksız çıkacağız. Şurda bi' arkadaşımız iş kazası geçirse, yürüsek ya jop yiyecez ya su yiyecez.*
>
> 26. işçi: *Kolektif bir eyleme katılmadım. Böyle giderse herhalde katılacaz. Hükümet karşıtıyız biz, yapmış olduğu adaletsizlikler yüzünden ama gidemiyoz. Bize her türlü baskıyı uyguluyo, Allah razı olsun.*

İşçiler fiziki şiddetin dışında devlet tarafından fişlenmekten ve ailelerinin bundan zarar görmesinden korktukları için de toplu bir eylemde yer almak istemediklerini belirtmişlerdir:

> 8. işçi: *Toplu bi' eyleme katılmadım. Katılmak istemiyorum, niye çünkü benim kızım okulda öğretmen olduğu için onun dosyasına herhangi bir şey gelmesin diye hiçbir şeye katılmak istemiyorum.*
>
> 9. işçi: *İşçilerin birleşmesi ve hakları için mücadele etmesi bu süreçte olacak bir şey değil, OHAL var hiçbir şey yapamazsın.*

Dolayısıyla ekonomik alanda düzenlemeler yapılırken, üstyapı bu değişikliklere göre kendiliğinden değişmez. Üstyapısal etkenler devlet tarafından egemen sınıfın çıkarlarına göre düzenlenirken hukukun bu süreçte önemli bir rolü bulunmaktadır:

> [...] ekonomik üretim aygıtı geliştirilip yeniden düzenleniyor ve yeni bir yapı ortaya çıkarılıyor dive. bundan üstya-

pısal etkenlerin düzensiz ve gelişigüzel bir filizlenme biçiminde kendiliğinden gelişmek üzere kendi başlarına bırakılmaları sonucu çıkartılmamalıdır. Devlet, bu alanda da "ussallaştırma" aracı, Taylorizasyon ve hızlandırma aracıdır. Bir plana göre çalışır, zorlar, teşvik eder, üsteler ve "cezalandırır" [...] Hukuk, devletin üstlendiği bütün olumlu, uygarlaştırıcı etkinliklerin baskıcı ve olumsuz yönüdür (Gramsci, 1971: 247).

Yasalarla kolektif eylemleri yasaklamanın yeterli olmadığı durumlarda bireysel karşı çıkışların engellenmesi için de hukuk devreye girmektedir. Bir başka deyişle, devlet yasalarla sadece çalışma yaşamında hegemonyanın kuruluşuna destek sağlamamakta, insanların işyeri dışındaki yaşamlarında da hegemonyanın kurulmasında hukukun baskıcı yönünü devreye koymaktadır:

> 31. işçi: *Sosyal medyada bir şey paylaşmıştım. Ben de paylaşmadım. Misal orda Ahmet paylaşmış ben de onu paylaştım. Paylaşmış olduğum konu da şuydu: RTE İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı iken yüksüğünü çıkartıp; "Bilin ki Tayyip Erdoğan'ın serveti bu yüksüktür" demişti. "Eğer bir gün zengin olmuşsa çalmıştır" kelimesini kullandıydı ben de oraya belli oldu diye altına küçük bir not yazdım. Küçük bir notuma istinaden sabah saatın 5'inde terörle mücadele gelip siber suçlar diye beni evimden alıp götürdüler 2 sene önce. Mahkemeye çıktık. Mahkeme bana 1 sene 8 ay hapis, 2 gün para cezası verdi. Ama ilk suçum olduğu için sadece 2 günlük para cezası; 37 lira ödedim. Hapis cezası duruyor. 5 sene içerisinde yine suç işlersem. Suçumu hakaret olarak tanımladılar. Ben doğru söylüyom; ama doğruyu söylettirmiyolar baskıyla. Ben şimdi sosyal medyada bir şey paylaşacam diye yalan da olsa doğru da olsa korkuyorum. İşte bu nedir, bu hükümetin işçilere olsun vatandaşına olsun bir baskısıdır.*

Günümüzde korku o kadar yaygın ve egemen bir duygu ki kolektif hareket edildiğinde hakların elde edilebileceği bilgisine sahip olmak, işlerin hakları için mücadele etmesine yeterli olmamaktadır. Babası sendikalı olan bir işçi *"sendikanın iyiliklerini*

biliyorum ama toplu bir eyleme katılmak istemem" derken gerekçesini şu sözlerle ifade etmiştir:

> 7. işçi: *100 bin 200 bin kişilik bi' kalabalık olursa derim ki benim hakkımı savunuyo ben de giderim, onların içinde bi' tanıdığım arkadaşım da varsa giderim. (Ama sayının çok olması lazım katılman için öyle mi?) Ya sayıdan ziyade son günlerde son yıllarda patlamalar olduğu için insanlar biraz daha geri duruyo yani yalan değil ondan dolayı da [...] Bu son olaylardan dolayı onlar da (ailem) biraz tepki gösterir yani. (Onlar da senin için korktuklarından dolayı mı?) Aynen yoksa o sıkıntı değil çünkü zamanında babamgil falan da belediyede oldukları için bu grev şeylerine falan katılmış insanlar.*

İşçilerin yukarıdaki ifadeleri, Scott'ın (2014: 140) "Bağımlı sınıfların itaat ve sessizliği, yani gösterdiği bu rıza; [...] direnişi bir çılgınlık olarak düşünmeleri, gündelik geçim mücadelesi ve bu nedenle gözetim altında olmaları ve geçmişte direnişleri sonucunda ortaya çıkan başarısızlıkları gibi nedenlerden kaynaklanabilir" yorumuyla örtüşmektedir.

Formel direniş olanaklarının gittikçe azaldığı bu koşullarda enformel direniş biçimleri yaygınlaşmıştır.[16] Bir başka deyişle işçiler sendikanın olduğu çalışma alanlarında bazen örgütlü bir direniş gösterirken, sendikal örgütlenmenin olmadığı işyerlerinde görev yerinde bulunmama, sabotaj, işten kaçınma gibi enformel direniş biçimleri sergilemektedir (Roscigno ve Hodson, 2004: 30-33). Görüşmelerden elde edilen bilgilere göre yalnızca Birleşik Metal-İş sendikasına üye işçilerin formel direniş sergilediklerini[17] ve sendikalı olmayan işçilerin bazılarının enformel direniş gösterdiklerini söyleyebilirim. Özuğurlu'nun (2008a: 217) Denizli'de yapmış olduğu çalışmada da benzer direniş biçimlerinin gösterildiği, formel direniş biçimlerinin yaygın ve sürekli olmadığı, 1990-2000 yılları arasında Denizli ilinde yapı-

16 Parlak (2009), Yücesan-Özdemir (2000) ve Geniş'in (2006) çalışmaları Türkiye'de enformel direniş biçimlerinin yaygınlık kazandığını ortaya koyan önemli çalışmalardır.

17 Görüşme sonrasında da Birleşik Metal-İş sendikasına üye işçiler direniş göstererek taleplerini elde etmişlerdir.

lan toplu işçi eylemlerinin tamamının 1-2 günlük işi bırakma eylemleri olduğu ve direnişin fazla mesai ve düşük ücretlere karşı yapıldığı belirtilmektedir.[18]

Scott'ın (2014) dikkat çektiği gibi tabi gruplar her zaman – tarihte birçok örneği olan– gizli bir direniş olanağına sahiptir. İşçilerin enformel bir biçimde de olsa direniş göstermesi neoliberal politikalar karşısında pasif bir konumda olmadıklarını, içinde bulundukları durumu kabullenmediklerini göstermektedir. Bir başka deyişle kolektif direniş örneklerinin azalması işçilerin mevcut durumlarını kabullenip içselleştirdiği anlamına gelmez. Ayrıca enformel direniş biçimlerinin formel bir biçime dönüşme potansiyeli bulunmaktadır. Enformel sektörün büyüdüğü, taşeronlaşmanın arttığı ve geçmişin deneyimlerinin aktarılamadığı bu koşullarda kolektif direnişin zayıflaması, enformel direniş biçimlerini artırmanın yanı sıra bireysel çözüm yollarına başvurma şeklinde bir eğilim ortaya çıkarmıştır. İşçilerin bireysel tutumlarında nesnel koşulların yanı sıra 1980 sonrası toplumsal yaşamda bireyciliğin ön plana çıkması da belirleyici olmuştur.

Bu çerçevede işçilerin kolektif mücadeleden uzaklaşması veya kolektif bir eylem içinde yer almak istememesinin üçüncü nedeni ise *kolektif kimliklerin zayıflaması ve kurtuluşun bireysel olarak sağlanabileceğine inanmalarıdır.* İşçilerin kolektivitesinin çözülmesinde yukarıda açıklanmaya çalışıldığı üzere esnek üretim rejiminde üretimin parçalara ayrılması, enformelleşme, emeğin esnekleştirilmesi, güvencesizlik gibi faktörlerin önemli bir etkisi vardır. Neoliberal emek rejiminde sınıf bileşenleri değişmiş, işçi sınıfı daha çok parçalanmış ve kutuplaşma derinleşmiştir. Dolayısıyla sınıfsal dayanışmanın azaldığı ve sendikal hareketlerin zayıfladığı bu dönemde işçiler bireysel ve dağınık bir şekilde direniş göster(ebil)mekte ve eylemlerden beklenen sonuç elde edilememektedir:

18 Eylemlerin sonucunda bir işletme hariç diğerlerinde işçilerin istekleri kabul edilmemiş ve eyleme katılan işçilerin yaklaşık yarısı işten atılmıştır (Özuğurlu, 2008a: 217).

22. işçi: *Kolektif eyleme katılanlara bakıyoruz hiçbir sonuç alamıyolar katıldıklarıyla kalıyolar. Katılmak istemem.*

Kolektif direniş olanaklarının ve eyleme katılanların sınırlı olduğu bu koşullar altında işçiler "bir yandan emek piyasasının koşullarına diğer yandan da işyeri düzeyindeki baskıcı ya da paternalist emek ilişkileri rejimine mahkûm olmakta" (Geniş, 2006: 128), bireysel çıkış yolları aramaktadırlar. Formel ya da enformel olsun direniş, işçilerin tepkiselliğini ve çıkar çatışmasını gösterirken; bireysel çözüm yolları çatışma yerine uzlaşmayı veya rıza göstermeyi gerektirir. Bireysel olarak bir çıkış yolu arayan işçi kendi sınıfından ve sınıfsal mücadeleden uzaklaşarak bireysel çıkarlarının peşinden koşar. Dolayısıyla bireysel çıkarlara ulaşmak için mevcut durumunu kabullenip içselleştirebilir. Eskiden sendika temsilcisi olan bir işçi kurtuluşun tek başına gerçekleştirebileceğinden emin bir şekilde şunu söylemiştir:

28. işçi: *Bireysel olarak düşüneceksin. Topluluktan bir şey çıkmaz. Bireysel olarak elinden geleni yapacaksın, hakkını üçüncü gün değilse de dördüncü gün zaten alırsın.*

Örgütlü ve sendikal bir mücadele olanağının olmadığını düşünen, güvensizlik ve iletişimsizlik nedeniyle dayanışma olanaklarını geliştiremeyen işçiler, bireysel çıkarlarını düşünerek hareket etmeye zorlanmaktadır. Ancak, görüştüğüm işçiler arasında az sayıda işçinin bireysel davranarak çıkarların elde edilebileceğini söylemesi işçilerin baskı ve zorlamalara rağmen kolektif hareketi önemli gördükleri, direniş potansiyelleri olduğunu göstermektedir. Keza bu koşullar böyle devam ederse kolektif eylemlere katılacağını söyleyen işçi (26. işçi) örneği de mutlak bir hegemonya kurulamadığının ve hegemonyanın kırılganlığının bir göstergesidir. İşçilerin birlikte hareket edebilme olanağının azalması kolektif kimlikleri zayıflatırken; sosyoekonomik yapıdaki dönüşümler, işçilerin yalnızlaşmasına ve bireyselleşmesine yol açmıştır. Diğer taraftan gelip geçiciliğin yarattığı istikrarsızlık ve güvensizlik ortamı din, aile ve cemaat gibi kurumlara yeniden dönüşe yol açmıştır. Günümüz Türkiyesi'nde özellikle din ve cemaatler bireysel çıkarlara ulaşmanın aracı

olmuştur. Din ve cemaatlerin iş yaşamında hegemonyanın kurulmasında etkisi olup olmadığını anlamak için işçilere işyeri sahiplerinin bazı özellikler taşımasının ve siyasi görüşünün kendileri için önemli olup olmadığını, işyerinde ibadet edip etmediklerini, ibadet edenlerin patronlarıyla aynı yerde mi ibadet ettiğini, ibadet eden ve etmeyen işçilerin birbirleri hakkında düşüncelerini ve iş bulmada ve işyeri ortamında cemaatlerin bir etkisi olup olmadığını sordum. İşçiler Müslüman ya da dindar olmanın kul hakkı yememekle bir ilgisi olmadığı gibi aksine dini kimlik kullanılarak haklarının yenildiğini düşündüklerini belirtti. Ayrıca işçilerin biçimsel ya da sözde Müslümanlık değil özde Müslümanlık arayışı ve kendilerine göre bir din yorumu olduğunu fark ettim.[19] Bir işçi hariç işçiler dinin çıkarlara ulaşmadaki araçsallığına sınıfsal değil, ahlaki bir tepki gösterdi:

> 25. işçi: *Sen işini yaptığın sürece patronun gavur olmuş, Müslüman olmuş fark etmez ki gavur olmasını isterim. Onlar Müslümanlardan daha iyiler, hakkı hukuku biliyorlar. İslam kesimi bilmiyo. Hani güzel bi' yazı vardı bi' yerde okudum her zamanda söylerim bunu: her Cuma cumaya gidip cumayı kaçırmayan ama işçinin vergisini asgariden yatırıp vergi kaçıran bütün Müslümanların cuması mübarek olsun diye. Yani hiçbir cumayı kaçırmazlar ağızlarında Allah kelamı eksik olmaz. Mesela bizim Türkler Çin'e gitmişler misal bu kalemi orijinali ne Amerikan diyo, bana bu kalemin birebir aynısını yap ben bunu 1 liraya mal ettim getirip 150 liraya satacam. Hadi yemeğe gidelim yok sizin yemekleriniz sevap mı haram mı hani onlarda şey var ya domuz eti günah. Halbuki senin yaptığın günah, en büyük haramı yiyosun.*
>
> 5. işçi: *Müslümandan korkacan, gavurdan korkmayacan algısı var benim gözümde, ben öyle düşünüyom yani. Hani ben*

19 Türkiyede resmî İslam anlayışı ve geleneksel İslam anlayışında farklılıklar olduğu gibi din anlayışı da bireylere göre farklılık göstermektedir. Benzer şekilde Gramsci, sadece bir ortak duyu olmadığı gibi dinin de çoğul bir isim olduğunu ileri sürerek (1971: 325) her dinin kendi içinde farklı çatışan dinler olduğunu katolisizm örneği üzerinden verir: köylü katolisizmi, aydınların katolisizmi, küçük burjuvaların ve kasabalı işçilerin katolisizmi olduğunu ve tüm bunların kendi içinde farklı ve kopuk olduğunu söyler (1971: 419-420).

Müslümanım diyo ya öyle düşünüyo millet insanlar biraz daha o Müslümanım diyo ben yapmam şeyinde ama tam tersi o yapar algısı var yani. Müslümanlığı öne sürerek aynı şey AK Parti gibi işte yani AK partinin de yaptığı o değil mi dini öne sürerek, sağ görüşlülüğü öne sürerek ön plana çıkmaya çalışıyo. Bunlar da ben Müslümanım sağ görüşlüyüm Türkiye'de sağ görüşlü insan daha çok olduğu için o yöne yöneliyor. Adamın Müslümanlıkla belki hiç alakası yok, Müslümanlığı yaşamıyo ama o tarz yaşıyomuş gibi görünüp şey yapabiliyor yani. (İşveren bunu ne için kullanıyor mesela Müslümanım diyerek?) Bi' güven oluşsun diye, hakkımı verir diye, düşünürler diye.

15. işçi: *Müslümanım diyenden korkuyorum hep sakallarının içinde şeytan gezdiriyolar.*

24. işçi: *Demek ki onlar Müslüman biz Yahudiyiz, biz gavur. Keşke gavurdaki insanlık olsa.*

27. işçi: *Hiçbirine itimat etmiyorum, inanmıyorum para için namaz kılıyolar. 1 Mayıs eylemlerinde nedense sarıklı cübbeli göremiyoruz ama sermayenin yanında beş vakit namaz kılıyolar.*

İktidarı destekleyen ve/veya sağ görüşlü olan işçilerin genelde cemaatlerle ilgili düşüncelerini açıklama konusunda çekimser davrandığını gözlemledim. İşçilerin bu konuda hassas olmasının 15 Temmuz olayıyla bağlantılı olduğunu söylemek mümkün. Bu işçiler arasında düşüncelerini paylaşanlar cemaatle ilgileri olmadığını söylerken bazıları da bu izlenimi vermeye çalıştı. İşçilerden birisi "*Valla öyle bi' geçmişim olmadığı için duyumlarıma göre cemaatin işe girmede ve işyeri ortamında etkisi oluyor*" (5. işçi) şeklinde düşüncelerini ifade etti. Daha sonra görüştüğüm bir işçinin ise bu işçi hakkında "*Eskiden biraz daha Fettullahçıydı sonradan Nakşibendiler mi yok yok Süleymancılara yaklaştı.*" (1. işçi) demesi bu izlenimimi doğruladı. Bazı işçiler ise kendilerini dışında tutarak genellikle iş bulmada cemaatlerin etkisi olduğunu belirttiler ve bu görüşlerini üçüncü şahıslar ve duyumları üzerinden açıkladılar:

12. işçi: *Türkiye genelinde öyle olmuş. Bizim öyle olmadı. Allah nasip etti girdik.*

23. işçi: *Ben cemaat işlerine girmedim. Etraftan duyduğum oluyor.*

Sol görüşlü ya da Alevi olan işçiler ise cemaatler konusunda düşüncelerini açıkça ifade etti:

25. işçi: *Benim görüşüm cemaat hacı hocayla zıt ben bunlardan dolayı birkaç tane işyeri bıraktım. Adamın bana sorduğu soru günlerden Cuma usta bugün ne yapacan dedi. Evime gidecem dedim. Ya işte gelsen ilahiyatçı profösörümüz var akşam gelsen hem kıymalımızı yesek ayranımızı içsek hem söz sohbet etsek falan. 1, 2, 3 hafta oldu, o gün kandildi, bugün ne yapacan dedi, ben de afedersiniz puştluğuna akşam gidecem bi' kasa bira alacam, halbuki öyle bir şey yok, Ulus'a gitsem barlar pavyonlar kapalı, Kızılay'a gitsem barlar kapalı, bi' kasa bira alacam içecem dedim. İçeceğimden değil. Sonra ordan ayrıldım.*

8. işçi: *İnsanları cemaate yönlendiriyolar zoraki yani şimdi örnek olarak söyleyeyim bi' bankaya gidiyosunuz normal sıra alıyosunuz, sıra gelmiyor. Adam geliyor banka kartını takıp alıyo sizden bi' saat sonra gelmiş alıp gidiyo. Bunu aynı kart almaya zorlar gibi sizi cemaate zorluyolar. Belli bi' cemaatte değilseniz belli toplantılara gitmiyosanız orda barınmanız çok zor. (Bu İvedik Organize için mi geçerli) Orda da geçerli Siteler'de de geçerli bu, sanayi kısmında genel olarak geçerli. Bu su yüzeyine çıkmamış alttan alta hani mahalle baskısı diyorlar ya aynen o.*

İşçiler cemaatlerle ilgili gerçek düşüncelerini paylaşmaktan çekindiği gibi, ibadet etmeyenler hakkında da asıl düşüncelerini paylaşmadıkları izlenimini edindim.

Görüştüğüm işçiler üzerinden bir genelleme yapmam gerekirse; işçilerin işyerlerindeki bütün olumsuzluklara rağmen çalışmaya devam etmesi ve bu durum karşısında tepki göstermemesini ancak *zorun gölgesinde rıza* veya *pasif rıza* olarak tanımlayabilirim. Hegemonya aktif rızadan çok pasif rıza sağlanarak kurulduğu için ses çıkarmayarak hegemonyayı kabul etmiş görünen işçiler aynı zamanda karşı hegemonyanın özneleridir. Bu öznelerin harekete geçmesi her zaman mümkündür.

İşyeri Dışı Yaşamda Hegemonya

İşçilerin işyeri dışındaki toplumsal ilişkileri nesnel konumlarından bağımsız olarak düşünülemez. Dolayısıyla işçilerin işyeri dışındaki yaşamları sınıfsal konumlarından etkilenerek biçimlenir. Gündelik yaşamda hegemonyanın nasıl kurulduğu, hegemonya kavramına yaklaşımın değişmesiyle birlikte, Marksist düşünürlerin üzerinde durduğu bir konu olmuştur. Hegemonya kavramına yaklaşım dünyada ekonomik ve siyasal alandaki dönüşümlerle birlikte değişime uğramıştır. İşçi sınıfının Avrupa'da devrimci yönelimlerinden uzaklaşması, Sovyetler Birliği'nde devrimin başarısız olması ve post-Fordist dönemde üretim ilişkilerindeki değişiklik, hegemonya, karşı-hegemonya, baskı-rıza olgularının yeniden sorgulanmasına neden olmuştur. Gramsci ve Lukács gibi düşünürler devrimin neden başarısız olduğunu sorgulayarak devrimci bir strateji geliştirmeye çalıştı. Gramsci (1971), İtalya'da fabrika konseyleri gibi kolektif örgütlenmeler ve direnişlere rağmen burjuvazinin hegemonyasını nasıl kurduğunu anlamaya çalışırken karşı hegemonyanın nasıl geliştirilebileceği sorusuna yanıt aradı. Bu bağlamda hegemonyanın kurulduğu ve karşı hegemonyanın kurulabileceği alan olan sivil toplum üzerinde yoğunlaştı. Gramsci'ye göre hegemonya moral ve entelektüel bir içeriğe de sahiptir. Hegemonyanın kurulabilmesi için kitlelerin bilincinin hatta duygularının dönüştürülmesi gerekir ki bu da "ortalama bir insan tipinin içinde geliştiği çeşitli toplumsal ve kültürel çevrelerce eleştirilmeden benimsenen dünya görüşü"nün (Gramsci, 1971: 419) yani, ortak duyu[20] alanının dönüştürülmesi anlamına gelir. Bir başka deyişle, ortak duyu insanların gündelik hayat pratiklerinde kültürel/

20 Gramsci, *Hapishane Defterleri*'nde ortak duyu kavramını birçok yerde farklı şekillerde açıklar. Örneğin, "Ortak duyu 'taş devri ögelerini ve ileri bilimin ilkelerini, yerel düzeyde tarihin tüm geçmiş aşamalarından önyargıları ve dünyayı birleştirecek bir insan ırkının gelecek felsefesinin sezgilerini içinde barındırır" (Gramsci, 1971: 324). "Ortak duyu'nun temel özelliği bölük pörçük, tutarsız, ilkeleriyle sonuçlarının birbirini tutmaması ve böyle bir felsefeyi benimsemiş kalabalığın toplum ve kültür seviyesiyle tamamen uyum içinde olmasıdır" (Gramsci, 1971: 419).

ideolojik boyutta kendini gösterdiğinden hegemonyayı ekonomik ve siyasal alanda kurmak yeterli olmayacaktır; yani ortak duyu alanında da hegemonyanın kurulması gerekir.

Lukács (2006) ise gündelik yaşam pratiklerinin sonucu ortaya çıkan durumu şeyleşme olarak kavramsallaştırdı. Marx'ın yabancılaşma, Lukács'ın şeyleşme dediği durum; emeğin üreticiden bağımsız, nesnel bir karakter kazanması ve insanlar arasındaki ilişkilerin şeyler arasındaki ilişkilere dönüşmesidir. Lukács'a göre şeyleşme, nesnel ve öznel yanları olan bir süreçtir. Kapitalist sistemde piyasanın yasaları bu sürecin nesnel yönünü oluşturur. İnsanın kendi emeğine yabancılaşmasıyla şeyleşmenin öznel boyutu ortaya çıkar. Sermaye ve ücret sisteminin kölesi haline gelen işçi, emeğine yabancılaşır. Aynı zamanda işçi sermayedar ile görünüşte özgür ve eşit bir sözleşme yaptığından bu şeyleşme sömürünün doğasını anlaşılmaz kılar (Perry, 2002: 80). Şeyleşme toplumsal bilinci parçaladığından bütünsel bakış olanaksızlaşır. Lukács'a göre burjuva ideolojisi hem kendi propagandasını yaparak hem de bütünleştirilmiş veya tüm yönleriyle çelişkili öz düzeyindeki asıl gerçeklik yerine gerçekliği kısmi ya da parçalanmış haliyle kullanarak kendi ideolojisini işçi sınıfı bilincine bulaştırır, dolayısıyla işçi sınıfının bilinci, burjuva ideolojisinden etkilenme eğilimi gösterir (Ransome, 2011: 166). Yapılması gereken burjuva ideolojisinin sadece bir kısmını sunduğu bütünün yeniden inşa edilmesidir.

Gramsci ve Lukács ideolojik, kültürel, toplumsal ve ekonomik süreçlerin iç içeliğine vurgu yaparak gündelik yaşam biçimlerinin toplumsal dönüşüm olanaklarını zorlayıcı etkisine dikkat çekmişlerdir (Şahin ve Balta, 2001: 195). Bu iki düşünürün açtığı yoldan ilerleyen Lefebvre gibi kuramcılar gündelik yaşam pratiklerini eleştirel bir çözümlemeye tabi tutmuşlardır.

Lefebvre (2013: 54) gündelik hayatı, "insanın dış doğaya ve kendi doğasına sahiplenme bölgesi olarak; yaşamın tahakküm altında olmayan kesimi ile tahakküm altındaki kesimi arasındaki ayrım ve kesişim bölgesi olarak; malların az çok arzuya dönüşmüş ihtiyaçlarla karşılaştığı bölge olarak" tanımlayarak, gündelik

hayatın içindeki somut diyalektik hareketlerin gözlemlenip çözümlenmesi gerektiğini ileri sürer. Lefebvre'nin tanımından da anlaşılacağı gibi fabrika yaşamını da kapsayan gündelik hayatta insanlar maddi koşullara yeniden şekil verirken bu üretim ve yeniden üretim sürecinde maddi koşullar insanların doğasını da belirler ve yaşamları tümüyle hegemon sınıfların tahakkümü altında değildir. Bu anlamda gündelik hayatın sıradan, tekrarlanan ve iktidar ilişkilerini meşrulaştırarak yeniden üreten yapısı içinde yaratıcı ve dönüştürücü olanaklar da bulunmaktadır. Bir başka deyişle gündelik hayatta çatışmalı dolayısıyla diyalektik bir birlik ve hareket vardır. "Gündelik hayat, bir yandan var olan düzenin yarattığı yabancılaşma koşullarına ait kültürün (popüler/tüketim kültürü) toplumsal ilişkilerdeki hâkimiyetini simgelediği için eleştirel yaklaşılması, kapılıp gidilmemesi gereken, diğer yandan da bu hâkimiyetin kırılmaya uğratılması için gereken yaratıcı etkinliği bağrında taşıyan bir olgudur" (Doğan, 2007b: 96).

Bu üç düşünür, dönüştürücü özne olarak gördükleri işçi sınıfının dünyayı dönüştürebilmesi için gündelik hayatın da dönüştürülmesi konusunda ortak bir görüşe sahiptir. Bu dönüşümün nasıl gerçekleştirilebileceğini açıklarken öncelikli olarak işçilerin içinde yer aldıkları ekonomik, siyasal, ideolojik ve kültürel yapıların ilişkiselliğini dikkate alarak faklı toplumsal formasyonlarda[21] gündelik hayat üzerinde hegemonyanın nasıl kurulduğunu açıklamaya çalışmışlardır.

Çalışmada yukarıda görüşleri açıklanan düşünürlerden yararlanarak işçilerin işyeri dışındaki yaşamlarında neoliberal hegemonyanın nasıl kurulduğu ve işçilerin bu hegemonya karşısında bir direniş geliştirip geliştirmedikleri açıklanacaktır. Bir başka deyişle, işçilerin gündelik hayatının sıradanlığı içinde iktidar ilişkilerinin nasıl meşrulaştırılıp yeniden üretildiği; bu anlamda gündelik hayatın işçilere hegemon sınıfın çıkarlarına uygun bir

21 Gramsci, 1920 İtalyası'nda, işçi sınıfının devrimci yönelimlerinden neden uzaklaştığı, Lefebvre, İkinci Dünya Savaşı'ndan başarıyla çıkan Fransa'da bu toplumsal direnişin toplumda neden bir özgürleşmeye yol açmadığı, Lukács, Sovyetler Birliği'nde siyasal alanda gerçekleşen devrimin gündelik yaşamda neden gerçekleşmediği sorusuna yanıt aramıştır.

hayat tarzını nasıl benimsettiği ve bu hayat biçimine karşı işçilerin tepki(sizlik)leri gösterilecektir.

İnsanların gündelik hayatlarında hegemonya, direniş ve tabiiyet birbirleriyle iç içe geçmiştir (Scott, 2014: 16). Maduniyet ve iktidar ilişkisi, itaat ve isyan, kabullenme ve ret etme gibi ikiliklerin ötesinde ne biri ne diğeri veya hem o hem o denebilecek üçüncü alanı, ortadaki, aradaki, eşikteki, karışık, muğlak pratikleri kapsar (Erdoğan, 2011: 77). Bu çalışma kapsamındaki işçilerin gündelik hayatları ve ifadeleri bu muğlaklık içindedir. İşçiler neoliberal hegemonyaya sadece aktif/pasif rıza ya da tepki göstermeyip hem işyerinde hem de işyeri dışındaki yaşamlarında boyun eğme ve başkaldırıyı bir arada yaşamaktadır. Bir anlamda, tarihte birbirini takip etmiş olan tüm dünya ve hayat görüşlerinin parçalarının karışımı olan ortak duyu, bu anlamda eski hayat görüşünün kalıntılarını egemen ideolojinin etkilerini ve geleceğin sezgilerini içinde barındırır (Gramsci, 1985: 189). İşçilerin tutumlarındaki bu değişkenlik, belirsizlik ve çelişkili durum ortak duyu olarak adlandırılabilir.

Bu çelişkili durum, görüşme yaptığım işçilerin gündelik hayattaki pratiklerine ilişkin ifadelerinde görülmektedir. Daha açık söylemek gerekirse; işçilerin işten çıktıktan sonra vakitlerini nasıl geçirdikleri, maddi ve manevi olarak nelerin eksikliğini hissettikleri ve bu eksiklerini nasıl karşıladıkları sorularına verdikleri yanıtlar bu durumun göstergesidir. Ayrıca cemaatlerle olan ilişki ve düşünceleri ve iktidarın gündelik yaşamlarında ne gibi değişikliklere yol açtığına ilişkin ifadeleri de çelişkilidir.

İşçilerin Sosyal Yaşamları ve Boş Zaman Faaliyetleri

İşçilerin işyeri dışındaki yaşamları nesnel konumlarıyla bağlantılı olarak biçimlenir ve boş zaman çalışmadan ayrılamaz. İşçilerin boş zamanı, bu boş zamanın içeriği ve ondan yararlanma olanakları toplumun örgütlenme biçimine göre belirlenir. Emekçilerin "iş bölümündeki ve toplumsal bütün içindeki yerleri, boş zamanlara ya da en azından boş vakitlerle ilgili gerekli-

liklere yansır" (Lefebvre, 2012: 35). Görüşülen işçilerin her zaman mesai bitiminde işten çıkamaması işçilerin boş zamanlarının üretim ilişkileri içindeki konumlarıyla ne ölçüde bağlantılı olduğunun bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Erbaş'ın (2013:170) altını çizdiği gibi "İnsanlar belli bir gelir seviyesine sahip olabilir. Ancak onların hangi mekanizmalarla gelir seviyesini devam ettirebildiklerini ve yaşamlarını nasıl kazandıklarını göz önünde bulundurmak gerekir [...] Gelir düzeyinin sürdürülebilirliği alışkanlıklar ve yaşam tarzının değiştirilmesi ve boş zaman pahasına sağlanabilmektedir."

İşçilerin boş zamanları gibi boş zamanlarının içeriğinin de nesnel sınıf konumlarına bağlı olarak biçimlenip biçimlenmediğini anlamak için işçilere işten çıkınca vakitlerini nasıl değerlendirdiklerini sordum. Verilen yanıtlardan eve yorgun, tükenmiş ve emeğine yabancılaşmış bir halde dönen sanayi işçilerinin kendilerini gerçekleştirecek bir faaliyette veya sosyal bir aktivitede bulunmalarının mümkün olmadığı anlaşılmaktadır:

> 19. işçi: *Şaftım kaymış oluyo eve gidince.*
>
> 6. işçi: *[...] Sabah ben 7'de evden çıkarım, 7 buçukta eve gelirim. Yemek yeriz. Yazın çocuklar durmaz evde parka gidelim baba diye, biraz parka çıkarsak çıkıyoz. Başka da hiçbir sosyal faaliyetimiz yok.*
>
> 1. işçi: *O çok sıkıntı. Bir şey yapmıyoz işin aslı. Hani zaten burda mesela mesaiye kaldığımızda 9'da çıkyoz, eve gidene kadar 10.*

Bir başka deyişle, emek piyasası işverene; istediğimi alırım, istediğimi atarım özgürlüğünü sağladığından yani işçiyi bir nesne konumuna indirgediğinden, işçi kendi yaşamı hakkında kararları kendisi verememektedir. İşçiler sadece zamansal değil maddi sınırlılıklar nedeniyle de sosyal bir faaliyette bulunamamaktadır:

> 6. işçi: *En çok istediğim şey sosyal faaliyetim yok, çocuklarımı alıp da şöyle bi' pikniğe gideyim diyorum ya maddi konuda gidemiyorum ya da ne bileyim olmuyor işte yaa [...] Bu eksiklerin en başı para diyim size. Para olmayınca maddi de bir şey yapılamıyor manevi de.*

1. işçi: *Sosyal ihtiyaçlarımızı karşılayamıyoruz. Maaşlar yetmiyor. Sürekli bir borç ödeme halindeyiz. Bi' dışarı çıkayım yemek yiyeyim dışarda bir şeyler yapayım hali olamıyor çünkü hesabını yapıyorsun. Bi' dışarı çıksam 100-150 lira ben bu parayı şu kadar günde kazanıyorum deniyor. Doğal olarak bu işler bitiyor. Her şeyi evde yapmaya başlıyorsun.*

Mekân da tıpkı zaman gibi temel olan şeye ayrılmıştır. "Her gün, her hafta, aynı yerler, aynı hedefler, aynı güzergâhlar. Bu mekânın dışında çok az 'ilişki' ya da 'tanıdık' vardır" (Lefebvre, 2013: 63).

15. işçi: *Ben sabah gelip akşam gidiyom hiçbir aktivitem yok. Ha taş ocağında çalışmışsın hiç medeniyetin ulaşmadığı yerde ya da başkentin göbeğinde benim için değişen bir şey yok. Ben çocukları evden dışarıya bi' yere götüremiyom ki; dışarı çıkmak 100 TL ayda 4 kere izinli günüm yapsan 400 TL. 2.100 lira ile bunu yapmak çok zor.*

Boş vakitlerini evde geçirmek görüştüğüm işçilere özgü bir durum olmayıp işçiler arasında yaygın bir tutumdur. Eskişehir'de 2005 yılında yapılan İşçi Profili Araştırması'na göre işçilerin yarıya yakını boş zamanlarını evde geçirmektedir. Evde geçirilen zamanda genellikle televizyon izlenmektedir. Görüştüğüm işçilerin birçoğu kitap okumadıklarını, üçte ikisi gazete okuduğunu, diğer işçiler genelde internet üzerinden gazetelerin başlıklarına baktıklarını, boş zaman faaliyeti olarak en çok televizyon izlediklerini ancak haberleri artık izlemek istemediklerini söylemiştir:

14. işçi: *Eve gidiyorum kanepeye uzanıp kumandayı elime alıyom benim için hayat bitiyo.*

20. işçi: *Eve varıyorum TV başına geçiyom. Karım yemeği çayı hazırlıyo.*

Gazete okuduğunu söyleyen işçilerin politik duruşlarını anlayabilmek için hangi gazeteleri okuduklarını sorduğumda işçilerin genelde Hürriyet, Sabah, Sözcü ve Posta gibi popüler/liberal gazeteler ve magazin gazetelerini okuduklarını öğrendim. İşçilerin izlemeyi tercih ettikleri televizyon kanalları da ideolo-

jik eğilimlerini ve egemen sınıfın ideolojisinin sosyal yaşamlarına televizyon aracılığıyla ne kadar etki ettiğini görme bakımından önemlidir. İşçilerin televizyon kanal tercihleri de gazete tercihinde olduğu gibi ağırlıklı olarak popüler/liberal televizyon kanalları olarak nitelendirilebilecek ATV, Kanal D, Show TV, Star TV'dir. Ancak işçilerin bir kısmı Kanal A ve Kanal 7 gibi İslamcı/muhafazakâr televizyon kanallarını tercih ederken bir kısmı da Halk TV, Fox gibi muhalif sayılabilecek kanalları izlemektedir. Ayrıca işçilerin kamusal televizyon kanallarını (TRT 1, TRT 2 gibi) tercih etmemesi dikkat çekmektedir.

İşçilerin okuduğu gazete ve kanal tercihleriyle destekledikleri siyasi parti arasında bir ilişki kurmak gerekirse; AKP'yi destekleyen işçilerin çoğunun İslamcı/muhafazakâr kanalları izlediği söylenebilir. Ancak Cumhuriyet Halk Partisi'ni (CHP) destekleyen işçiler arasında sol görüşlü olan işçiler hariç diğerleri liberal kanalları ve gazeteleri tercih etmektedir. Bu durum CHP'nin ideolojik olarak nerede durduğu sorusunun bir yanıtı olabilir mi? Bu konu aşağıda "Politik Toplumda Neoliberal Popülizm" başlığı altında tartışılacaktır. Ayrıca aşağıda üzerinde durulacak bir konu da işçilerin yaşamında siyasal partilerin bir mücadele alanı olmadığıdır. Bir başka deyişle, sağ ya da sol gürüşlü olsun işçiler siyasi partiler içinde yer almamaktadır. Hatta işçilerin çoğu kendi nesnel çıkarlarının savunuculuğunu yapan partiler olduğu bilgisine sahip değil. İşçilerin ideolojilerinin oluşumunda veya yeniden üretiminde örgütlerle (sendika, parti gibi) girilen ilişkilerden ziyade okudukları gazetelerin ve izledikleri televizyon kanallarının önemli bir etken olduğu görülmektedir. Boş zaman faaliyeti olarak genellikle televizyon izledikleri için televizyonun işçiler üzerindeki etkisine biraz daha değinmek gerekir. Gramsci'ye göre kapitalist toplumlarda çoğunluğun rızasını sağlamaya yardımcı olan üstyapı kurumlarının başında medya gelir. Gramsci'nin sivil toplum kavramını oluşturan aracı kurumlar arasında sayılabilecek olan televizyon bireyleri egemen iktidara baskıdan çok rızayla bağlayan hegemonik aygıtlardan birisidir (Eagleton, 1991: 165).

İç dünyalarını zenginleştirme olanağı bulamayan işçiler kendi yaşamlarını ve dünyayı sorgulamaktan uzaklaşmakta veya bu sorgulamayı sınıfsal bir perspektifle yapmamaktadır. Bu yabancılaşmada nesnel koşulların yanı sıra televizyonun önemli bir işlevi olduğu söylenebilir. Televizyon hayata başkasının gözüyle bakmaktır. Dolayısıyla insanı kendinden uzaklaştırıp özüne yabancılaştırırken iktidarı yeniden üretmektedir. Bu bağlamda televizyon, kapitalist sistemin devamını sağlamada başvurduğu en etkili aygıtlardan biridir. Aslında çalışırken insanları yöneten mekanizma ile boş zamanlarında işçileri yöneten mekanizma aynıdır. Egemen sınıf, işçilerin boş zamanının süresine karar verirken bu süreçte kullanacağı eğlence araçlarını da belirler. Dolayısıyla çalışma yaşamında zor yoluyla teslim alınan işçi, boş zamanında televizyon aracılığıyla gönüllü bir teslimiyet gösterir.

Hegemonya medya aracılığıyla gündelik yaşamın her alanına nüfuz etmektedir. Egemen sınıfın değerlerinin, yerleşik düzenin ahlak ve kültürünün bağımlı sınıflar tarafından benimsenmesinde medya ve medyanın etkili bir aracı olan televizyon önemli bir rol üstlenmektedir. Althussher (1994: 34) ve Gramsci'nin devletin ideolojik araçları arasında saydığı sinema ve televizyon aracılığıyla sermayenin ürettiği popüler kültür mevcut yaşam alanlarını kuşatmıştır. Popüler kültür ürünleri bağımlı sınıfların gündelik hayatın sıkıntılarından uzaklaşmalarını sağlarken aynı zamanda ve asıl olarak iktidarın devamlılığını sağlar. Televizyon aracılığıyla maruz kaldığı popüler kültür işçiyi şeyleştirmekte, dolayısıyla hem kendine hem de topluma yabancılaştırmaktadır. Egemen sınıf gündelik hayatın her alanına bu kültürü yayarak öznenin kendi bilincini geliştirmesini engellemeye çalışır. Bu nedenle Gramsci modern toplumda gündelik hayattaki bu kültüre karşı mücadele verilmesi gerektiğini savunur. "Modern toplumlarda fabrikaları işgal etmek veya devlete karşı çıkmak yeterli olmayacaktır. Aynı zamanda, en geniş ve en gündelik tanımı içinde 'kültür' alanının tamamında da mücadele verilmelidir. Yönetici sınıfın iktidarı maddi olduğu kadar manevidir" ve bu karşı hegemonya siyasi, dinsel ve ritüel pratikler alanına taşınmak zorundadır (Egealton, 1991: 165).

İşçilerden bazıları artık televizyonda haberleri izlemek istemediklerini söylemişlerdir. Bu anlamda bağımlı sınıflar yaşadıkları toplumsal gerçekliklerden kaçış olanağı sunan programlara yönelmektedir:

> 5. işçi: *Ooo TV benim işim. Evde DJ Türk var, D Smart var, köyde deciver var her yerde (gülüyor) genelde şeyim benim daha çok futbol, spor meraklısı olduğum için futbol, basketbol. Yani sinema türü, belgesel, sinema ve spor.*

Ayrıca, yapılan programlarda insanlara, kim oldukları ne istedikleri ne hissetmeleri gerektiği telkin edilir. Oluşturulmaya çalışılan kişilik bireyin gerçek kişiliğine uymasa bile bireyin rahatlamasına yarayan bir kaçış olur (Mills, 1956: 314).

> 1. işçi: *Kitap okumayı çok istiyorum da okuyamıyorum. TV yarım saat de olsa izliyorum. Niye izliyorum biraz şeyden kaynaklı kafa boşalsın, stres atalım diye.*

Bir başka deyişle, televizyon işçinin çalışma yaşamındaki kaygı ve korkusuna, güvensizlik ve çaresizliğine geçici bir rahatlama sağlarken iktidarı yeniden üretmektedir. "Televizyon imajlarını tüketim nesneleri olarak sunar" ve insanların siyasi toplantıların yapıldığı yerlere gitmesini dolayısıyla işçi sınıfının siyasi bir harekete kalkışmasını engeleyen bir işleve sahiptir (Foucault, 2005: 126-127). Bu çerçevede Türkiye'de 1980'de uygulamaya konulan neoliberal politikalarla yaratılan tüketim toplumuna işçilerin dahil edilmesinde medya önemli bir rol oynamaktadır. İşçilerin işyeri dışında sendika vb. yerlerde bulunmayı tercih etmemesi de bu süreçte zaten güçlü olmayan sınıf kimliğinden uzaklaşmalarına ve orta sınıfın tüketim kalıplarına özenmelerine yol açmıştır:

> 28. işçi: *Millet çok şeye sahip oluyo ama borcu da bitmiyor. Millet çok kredi alıyo, bence bu iyi bir şey değil, cebindeki paraya göre alacaksın, borca girmeyeceksin. Gidiyo 5 yıllık bi' kredi alıyo ama bi' işyerinde 5 yıl çalışacağının garantisi yok. Tökezliyosun, kişilerin hatası değil gelirine göre kredi versin. Geçinmek için değil adam lüks tüketim için kredi alıyo. Bugün 2.500 liralık telefonu herkes kullanıyor; 1.500-2.000 maaş alan herkes bunu alıyo.*

İşçilere gündelik hayatlarıyla ilgili sorulan bir soru da işyeri dışında iş arkadaşlarıyla görüşüp görüşmedikleriydi. İşyeri dışında vakitlerini genellikle aileleriyle birlikte ve televizyon karşısında geçiren işçiler, iş arkadaşlarıyla fabrika dışında görüşmemekte veya herhangi bir sosyal faaliyette bulunmamaktadır. Bu durum işçilerin dayanışmasını zayıflatırken gittikçe bireysel ve özel alanlara hapsolmuş bir yaşam sürmelerine yol açmaktadır. Dolayısıyla kapitalist sistem işçileri işyerinde bir yıkıma sürüklerken işçilerin sosyal ilişkilerini de bozmakta ve kendilerine ve birbirlerine yabancılaştırmaktadır. İşçiler arasında, az sayıda da olsa, Birleşik Metal-İş sendikasına üye olan işçiler ve aynı fabrikada çalışmaya başlamadan önce aralarında bir bağ olan işçiler fabrikadaki arkadaşlarıyla dışarıda buluşmaktadır.

Kısacası, gündelik hayatın sıradanlığı içinde işçiler genellikle işe gidip eve gelme şeklinde bir kısırdöngü içinde yaşarken, işyerindeki kalabalık ortamda bile giderek yalnızlaşıp yabancılaşmakta, hayatları işten ibaret olan işçiler makinenin bir parçası haline gelmektedir. Düşük ücretler ve ağır iş yükü, uzayan iş saatleri ya da fazla mesaiye kalma, bütün bu olumsuzluklara işini kaybetme korkusu da eklenince yabancılaşma artmaktadır. Televizyon karşısına geçerek başka hayatlara dahil olan işçi, kendi yaşamının kolonileştiğinin farkına varmamakta, realiteden uzaklaşıp rahatlamaya çalışırken aslında farkında olmadan iktidarı yeniden üretmiş olmaktadır.

İhtiyaçlar, Yaralar ve Stratejiler

> *"Benim eşim daha denizi görmedi, kimisi denizden çıkmıyor."* (3. işçi)
>
> *"Zamanında Cumhurbaşkanı ben buraya Hazreti Ömer'in adaletini dağıtmaya geldim. Taa Van'da Ahmet'in koyunu kaybolsa cenabı rabbim benden soracak diyodu. Oysaki şimdi Van'daki Ahmet amcanın sürüsü gitmiş."* (31. işçi)

Görüştüğüm işçilerin hemen hemen hepsinin ücretlerinden başka bir geliri bulunmamakta ve işçiler memleketlerinden ayni

ya da maddi bir destek almamaktadırlar. Türkiye'de 2000'li yıllarda işçilerin kırsal alanla bağlarının giderek zayıfladığı ve geleneksel dayanışmanın gittikçe azaldığı Bora (2011), Coşkun (2013) ve Şentürk'ün (2008) çalışmalarında da ortaya konulmuştur. Araştırma kapsamındaki erkek işçilerin üçte birinin eşinin çalışıyor olması ve eşi çalışmayanların hepsinin eşlerinin çocuklara baktığı için çalışmadığını söylemesi geleneksel dayanışma bağları zayıflamakla birlikte ataerkil ilişkilerin önemini koruduğunu göstermektedir. Yaşamlarını bu çerçevede sürdüren işçilere yaşamlarında maddi ve manevi olarak nelerin eksik olduğunu sorduğumda; işçiler çoğunlukla ücretlerinin yetersizliği nedeniyle maddi sıkıntı yaşadıklarını, bazı işçiler ise maneviyatın da maddiyatla mümkün olabildiğini ifade etmişlerdir:

> 23. işçi: *Sosyal hayatım olmuyor. Bu büyük bir problem bu aileyi de etkileyen bi' problem (Neden olmuyor?) nasıl olsun ki aldığım maaşım (2.500), 1.000 TL ev kredisi veriyorum. 500 mutfak, çocukların masrafı. Bu sosyal dengeyi de etkiliyo açıkçası bana 3.000-3.500 maaş verse en azından vergilerimi kesmese oy vermeme rağmen. Ben gidip her sene tatilimi yapacağım.*
>
> 22. işçi: *2 milyar maaş alıyorum, aybaşını getiremiyorum. Çoluğumla çocuğumla gezmek isterim.*
>
> 25. işçi: *Maddiyat olarak param olsa araba alırım. Araba demek özgürlük demek. Hafta sonu gider çoluk çocuğumla piknik yaparım.*
>
> 26. işçi: *Valla param yetmiyo bu yüzden (maddi ve manevi) her şeyim eksik.*

İşçilerin emeklerinin karşılığını almaması işyeri dışındaki yaşamlarını biçimlendirirken aynı zamanda moral olarak bir çöküntüye de neden olmakta, aile içi ilişkilerde soruna yol açmaktadır. İşçiler maddi ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırken diğer insanlarla ilişkileri zayıflamakta, küçük yaşta çalışmaya başlayan işçiler dışarıda arkadaşlık ilişkisi kuramamaktan sıkıntı duymaktadır. Dolayısıyla maddi yetersizlikler işçilerde farklı şekillerde yaralar açmaktadır:

27. işçi: *Maddi yönden çok eksiklerim oluyo. İhtiyaçlarım oluyo. Bir yere gidemiyosun. Bazen bi' çay bile içemediğim oluyor. Bi' yerde oturup yemek yiyememek ağırıma gidiyo. Bakıyosun çalışıyorum, mesai yapıyorum aldığım hep borca gidiyor.*

31. işçi: *Ben de isterdim emekli olup yaşım gelmiş çoluğumla çocuğumla memleketime gidip memleketimde eş dostla gün geçirmeyi.*

12. işçi: *Maddi sıkıntı olduğu için aile içinde huzursuzluk oluyo.*

2. işçi: *Manevi olarak çocuk yaştan beri çalıştığımız için arkadaş çevresi, ilişki durumu onun gibi eksikler oluyor.*

1. işçi: *İnsani değerlerden uzaklaştığımızı düşünüyorum. Nasıl hani bu para kazanma durumu ya da hayat mücadelesi insanları birbirlerinden uzaklaştırıyor.*

Maddi sıkıntıları kendi özellerinde dert etmeyip genel olarak insanların refah içinde olmasını isteyen işçiler olduğu gibi sorunu sınıfsal bir perspektifle dile getiren işçiler de bulunmaktadır:

3. işçi: *Sadece benim değil hepimizin sadece ben rahat etmişim öbür komşum rahat değilse sen rahat değilsen ne ifade eder yani. Hep rahat olacaz ki hep iyi olacağız ki huzurlu bi' toplum olacak yani. Bi' taraf ağlarken bi' taraf güler mi?*

16. işçi: *Bizim gibi ülkelerde işçi sınıfının maddi olarak mutluluğu azdır.*

Ücretleri geçinmelerini karşılamayan, geleneksel dayanışma ağları zayıflayan ve gündelik hayatı yoksunluk ve tatminsizlikler içinde yaşayan işçiler hayatlarını sürdürebilmek için çeşitli stratejiler geliştirmektedir. Bu stratejiler uygun yerlerden alışveriş yapma, borçlanma, cemaatlerle yakınlaşma ve sosyal yardımlardan yaralanmaya çalışma şeklinde ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla işçiler yaşadıkları hayatı dönüştürmekten ziyade hayatta kalmak için geliştirdikleri stratejiler ile iktidar ilişkilerini yeniden üretmekte ve sistem içinde kalarak veya mevcut düzeni kabul etmiş görünerek hegemonyanın devamlılığına katkı sağlamaktadır.

İşçilerin hepsinin başvurduğu hayatta kalma stratejileriden birincisi, uygun yerlerden alışveriş yapmak ve fiyatı düşük olan ürünleri tercih etmektir:

> 6. işçi: *Alışveriş yaparken tercih ettiğim bir yer var. Şöyle var başka açıdan değil de fiyat konusunda var. Bazı marketler fiyatlar çok yüksek geliyor hiç girmem oraya bazı marketler de uygun geliyor.*
>
> 19. işçi: *Alışveriş yaparken tercih ettiğim bir yer yok nere hesaplı gelirse.*
>
> 32. işçi: *Alışveriş yaparken tercih ettiğim yer var ama siyasi görüşünü falan düşünerek değil de kalite, ucuzluk, temizlik. Mesela Gimsa daha hesaplı.*

İşçilerin ücretlerinin geçinmelerine yetmemesi ve genel olarak memleketlerinden ayni ya da maddi bir destek alamamaları borçlanmalarına neden olmaktadır. Eskişehir İşçi Profili Araştırması'nın (Altan vd., 2005: 108) sonuçlarına göre de işçilerin yarıdan fazlası borçlanma yoluyla ihtiyaçlarını karşılamaktadır. İşçiler Foucault'nun (2005: 126) dediği gibi, "gün boyu çalışmaya, fazla mesai yapmaya, işe bağlı kalmaya zorlayan (bir ev, mobilya [...] satın almışlarsa) bir borç sistemi içine sürekli kapatılmışlardır". Genelde ev almak ve ihtiyaçlarını karşılamak için borçlanan işçiler fazla mesaiye kalma ve patrona borçlanma gibi yolları tüketiktikten sonra çoğunlukla bankaya başvurmaktadır:

> 12. işçi: *Evi krediyle aldık 30 bin çektim, 4 senelik, 870 aylık ödemem yeni çektim. [...] Bankadan iyi dost yok.*
>
> 17. işçi: *Ev kredisi aylık 600 ve ihtiyaçlar için aylık 350 (ödüyorum). 2 yıl kadar kaldı.*
>
> 26. işçi: *Bankaya 20 milyardı, 10 milyarını ödedim. Maaş haczim devam ediyor... Bankalar ciklet verir gibi kart veriyor. Baktım on tane kart olmuş, borç arttı.*

"Taksitli alışveriş öngörü gerektirir ve bu, rasyonel ve soyut bir süreye, paranın ve taksitin süresine yerleşmeye mecbur çoğu kişi için bunaltıcı bir şeydir. Uyuyamazlar. Taksitin bir an önce bitmesinden başka bir şey talep etmezler"

(Lefebvre, 2013: 62). İşçilerden birisi taksit ödemenin yarattığı bu sıkıntıyı *"Yaş 47 bi' arabam oldu. Çok zorlanıyom. 20 bin çektim. (Ayda) 700 ödüyorum. 6 ay kaldı"* (29. işçi) şeklinde ifade etmiştir.

Borç almak için yakın akrabalar ya da tanıdıklara başvuran işçiler olmakla birlikte bu işçilerin sayıca az olduğu ve talep edilen miktar arttıkça işçilerin bankayı tercih ettikleri anlaşılmaktadır. İşçilerin bir kısmı tanıdık ve akrabalarından borç istememelerini onların maddi durumunun yetersizliğiyle açıklamıştır:

> 3. işçi: *Borcu olmadık kimse yok şimdi şu zamanda. Akrabana gidiyon yok diyo, babana gidiyon yok diyo, en iyisi banka oluyor. Bankaya TC'ni verdiğin zaman sana anında paranı veriyor.*
>
> 6. işçi: *Ev için kredi çektim bin TL ödüyorum. Oturduğum evin. Bankadan borç almayı tercih ederim. (Tanıdıktan almama sebebi?) Maddi olarak karşılayamamaları, biliyosunuz herkesin kendi sorunu var. Yetiştiremiyor ay sonunu herkes zor getiriyor. İsteyemiyorum bile.*
>
> 9. işçi: *Herkesin (borcu) var. Türkiye borçlu, bizim de var. Kredi borcum benim az 20 bin. [...] Şimdi kimse kimseye bir milyon vermiyo abla bankaya gidiyosun.*
>
> 11. işçi: *Ev aldım bankadan 50 bin borçlandım. Onun dışında 10 bin borçlanıyorum. Akrabalarda yok, bankadan.*

The Hidden İnjuries of Class (Sınıfın Gizli Yaraları) başlıklı çalışmada Sennett ve Cobb (1972) işçilerin işyeri dışındaki yaşamlarında girdikleri toplumsal ilişkilerin işçilerde ne gibi izler bıraktığını işçilerinin kaygı, korku ve beklentileri üzerinden açıklarken gerçek kendilik ve oynayan kendilik ayrımı yaparak gerçek "ben"in zarar görmemesi, yara almaması için dışarıya gösterilmediğini, gizlendiğini ileri sürmektedirler. Çünkü gerçek "ben duyarlıdır, hassastır zira bu hassas noktalar dünyaya açılmaları halinde zedelenecek veya yara alacaktır" (Sennett ve Cobb, 1972: 216-217). Bu nedenle bu gerçek kendilik yerine oynayan kendiliktir gösterilen. "Gerçek kendiliği ve onun gizli

yaralarını ifşa etmeme" (Erdoğan, 2011: 73) tavrı, işçilerin bir kısmının tanıdıklarından borç almak istememelerinin ardında yatan nedenlerden biridir:

> 24. işçi: *Bankalara 5-6 bin (borcum var). Akrabalara kesinlikle sırrımı vermem.*
>
> 2. işçi: *Borcum var. Esnaf kalmadı gerçi bitirdim de bankalara var. Özel bir şeydi sonra geçim için oldu ikiye katladı. Çok fazla değil aslında 6-7 maaşlık. Bankayı tercih ederim. Arkadaşa ödeyemediğim zaman mahcup olurum. Banka en çok haciz gönderir.*
>
> 28. işçi: *(Borcum) vardı bitti. 23 bin ihtiyaç kredisi almıştım 6 bin kaldı. Banka en güzeli kimseye ağız eğmeyeceksin kimseye ihtiyacın olduğunu belli etmeyeceksin.*

Anlaşılan o ki işçiler maddi eksikliklerin açtığı yaralara katlanmaya çalışırken arkadaş ve akrabalarından bu durumu gizleyerek kendilerini manevi olarak yaralanmaktan korumaya, öz saygılarını yitirmemeye çalışmaktadır.

Görüşmelerde dikkat çeken bir nokta, borca bu bağımlılık halinin çok az işçi tarafından sorgulanması ve işçilerin çoğunun mevcut iktidarın bankalardan borç alabilmelerini kolaylaştırmasını iktidarın hanesine artı olarak kaydetmeleridir. AKP iktidarının oya tahvil ettiği asıl kaynak ise işçilerin belli dönemlerde geçinme stratejilerinden biri olan sosyal yardımlardır. Balat ve Koca Mustafa Paşa'daki göçmen aileler üzerine yapmış olduğu çalışmasında Şentürk (2008: 103-112), kırsal alanda olumsuz yöndeki dönüşümler nedeniyle kırsalda kalanların kentte yaşayan yakınlarına destek sağlamak bir yana kentten yardım bekler durumda olduğuna dikkat çekmekte ve geleneksel dayanışmanın yerini muhtar, belediye ve siyasi partiler aracılığıyla elde edilen sosyal yardımların aldığını belirtmektedir. Bora (2011: 106-108), kent yoksulları üzerine yaptıkları araştırmaya göre dayanışma ağlarının zayıflamasının geçim stratejisi olarak sosyal yardım ilişkisini artırdığını belirtmektedir. Bu çalışmada da benzer bulgular elde edilmiş olup konuyu aşağıda "Neoliberal Popülizm" başlığı altında tartışacağız.

Güvencesizliğin ve belirsizliğin arttığı, geleneksel bağların zayıfladığı günümüzde işçilerin bir kısmı dayanışma ağları için cemaatlere yönelmektedir. Ayrıca borç içine hapsolan, sosyalleşme olanağı bulamayan, yabancılaşan ve yalnızlaşan işçiler tutunacak bir dal arayışı içinde cemaatlere yönelmektedirler. Türkiye'de yaşanan hızlı sosyoekonomik değişim ve buna bağlı olarak güvensiz ortam da insanların sosyal güvenlik mekanizması gibi işlev gören cemaatlere yönelmesine yol açmaktadır (Atacan, 1990: 88). Dolayısıyla cemaatlere yönelmeyi yalnızca sosyalleşme ihtiyacı ya da psikolojik bir ihtiyaç olarak değerlendirmemek gerekir. Cemaatler üyelerine iş imkânı sağlama, maddi yardımda bulunma ve üyeler arasında borç alıp verme gibi çeşitli dayanışma/yardımlaşma olanakları da sağlamaktadır (Atacan, 1993: 54).

Türkiye'de cemaatlerin insanların gerek çalışma yaşamında gerekse işyeri dışındaki yaşamlarında önemli etkileri olduğu bilinmektedir. "Her toplumsal tabakanın kendi ortak duyusu ve sağduyusu[22] vardır" (Gramsci, 1971: 326) ve sürekli dönüşen "ortak duyunun temel ögeleri dinden kaynaklanmaktadır" (Gramsci, 1971: 420). Türkiye'de ortak duyunun önemli bir bileşeni olan Sünni İslamcı değerler gündelik hayatta cemaatler aracılığıyla yeniden üretilmektedir. Durak (2011a) Konya Organize Sanayi Bölgesi'nde yapmış olduğu araştırmasında neoliberal hegemonyanın kurulmasında dinin önemli bir rol oynadığını ortaya koymuştur: Özellikle işverenin dindar olduğu işletmelerde işveren ve işçilerin ortak paydası olan din; işverenin rıza üretim aracı olup işçilerin rıza göstermesinde en temel faktördür. Ben ise araştırmamda işyeri dışındaki yaşamı sarmalayan kültürel hegemonyanın emeğin kontrolünde çok işlevsel olmadığını gözlemledim. Bir başka deyişle, din faktörü işçi-işve-

22 Literatürde birbirinin yerine kullanıldığı görülen ortak duyu ve sağduyu Gramsci'de farklı bir şekilde ele alınmaktadır. Gramsci, sağduyuyu ortak duyunun bir bileşeni olarak ele almakta ve ortakduyu içinde sağduyu çekirdeğini ayrı tutarak ortak duyunun radikal sosyal bir değişim için karşı çıkılması gereken bir şey olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Gramsci (1971: 326-420) ve Crehan (2006: 162-168).

ren arası ilişkilerin temel belirleyeni konumunda değildir; emekçilerin ağır çalışma koşullarına razı olmasında ve işverenlere itaat etmesinde nesnel koşulların zorlayıcılığı ön plandadır. Ancak benim yaptığım saptamalar, Durak'ın (2011b: 26-27) emeğin denetiminde, hegemonyanın kurulmasında hemşerilik gibi ilişki ağlarının etkili olduğu ve cemaatlerin "hegemonyanın yenilenme ünitelerinden biri olarak işlev gördüğü" savını desteklemektedir.

Kültürel, ekonomik ve siyasal alanda önemli bir güce ve etkiye sahip olan cemaatler bağımlı sınıfları mevcut koşullara razı etmede, devletin sosyal devlet olma özelliğini taşımadığı koşullarda yardımlarla insanları kendine bağlamada ve siyasal iktidarın devamlılığında etkin bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla işçilerin hegemonyaya rıza göstermesinde cemaatlerin etkisini anlayabilmek için görüşme yapılan dönemde ülkenin içinde bulunduğu koşulların etkisi de dikkate alınarak soru; "Sivil Toplum Örgütlerinin maddi yardımlarından yararlanıyor musunuz? Yararlanan tanıdıklarınız var mı? Bu kuruluşlar isteyen herkese yardım ediyor mu? Bu yardımlardan yararlanmanın belli koşulları var mı?" şeklinde formüle edilerek soruldu. (Sivil toplum örgütlerinin açılımı dernekler, vakıflar ve cemaatler şeklinde yapıldı.)

İşçilerin anlattıklarından cemaatlerin insanların sadece aidiyet ihtiyaçlarını karşılamadığını, itaatkâr bir insan tipi yaratmaya çalıştığını ve yardımların da tek taraflı olmadığını söyleyebilirim.

> 5. işçi: *(Cemaatlerin beklentisi cemaate gelen) geldiği zaman hizmet etsin işte yapılacak şey varsa o işi halletsin. Yoksa ben karşılıksız cemaatlerinde zannetmiyorum öyle şey olacağını. (Buralardan yardım alan tanıdığınız birileri var mı?) Yani yardım aldıklarını duymadım da bu tarz yerlerde hizmet ettiklerini biliyorum yani. Belki yardım alıyolardır gizliden. (Ne tür hizmetler bunlar?) Ne bileyim bu dergâhına gittikleri bu toplanma yerlerine gittikleri zaman oranın iyi kötü ihtiyaçlarını dışarıda yapılacak bi' iş olduğunda hani oranın adamı olmadığı için gidip yapıp gelenleri biliyorum yani.*

Üçüncü şahıslar üzerinden konuşarak cemaatle olan ilişkisini açıklamak istemediğini bir işçi şu şekilde ifade etmiştir:

> 6. işçi: *Yok ben hiç kimseden yardımdan faydalanmadım. Valla cemaatlere giden tanıdıklarım var da öyle hiç yardım görmedim. Bana da dediler şu cemaate gidelim şuraya gidelim diye de ben çok sevmiyom ya. [...] Yardım falan almıyolar o gidenler, cemaat onlardan yardım istiyor. [...] Cemaate gidiyolar sohbet yapıyorlar [...] Kutuyu koyuyolar oraya giden 1 lira da 50 kuruş da olsa, 5 lira 10 lira da olsa içine atıp çıkıyor. (Hangi sıklıkta yapıyorlar bunu?) ya söylemiyim ben bi' denk geldim gitmek zorunda kaldım. (Bunlar bilgi benim için) ya söylemiyeyim gerçekten.*

Cemaatle ilişkisi olmadığı izlenimi edilen işçiler ise bu konuda düşüncelerini daha açık bir şekilde ifade etmiştir:

> 1. işçi: *OSTİM genel itibarıyla çok yoğun cemaatçi değişik tarikatlarla falan. Yardım şu şekilde oluyor bak: İşten çıkan arkadaşlar var, kendi işlerini kurdular. Hepsi bir şekilde bi' tarika yanaştı. İş alabilelim anlamında. Tarikata girince toplantılara katılıyorlar kendileri anlatıyor. O iş yapılacaksa sana yönlendiriliyor. İş alma gibi.*
>
> 25. işçi: *Ben buna bizzat şahit oldum. İsmini de vereyim. Şurda ... usta var. ... sokakta. Arkadaşın önüne şöyle bi' dosyayı getirdiler dediler ki; buradan istediğin resmi seç al. Yani şu resimdeki iş 3 bin lira hiç önemli değil, yaz altına önemli değil. Şu resimdeki iş 20 lira ama sen altına 300 lira yaz hiç önemli değil, sen resimleri seç al. Ama işte falanca cemaate de [...] Arkadaş 'eee' dedi, ama dedi felanca cemaate de yakınlığınız olacak. Eeee. Bi' yere bağışta bulunacaksınız. Eee. Burada devlet dairesinde hangi işi istiyorsanız verelim dediler. O da dosyayı kapattı çık kardeşim dedi. Ben ne cemaatinize girerim ne de işinizi alırım dedi.*

Kendilerini dışarıda tutarak arkadaş, akraba ve tanıdıklarının cemaatlerle ilişkisi olduğunu söyleyen işçilerin cemaatlerle ilgili algısı da genelde çıkarlara dayalı bir ilişki olduğu yönündedir:

9. işçi: *Ben yararlanmadım. Yararlanan tanıdıklarım var. [...] Valla güzel hastane kantinleri bağlıyolar cemaatler duyuyoruz; 15-20 senelik emektarlarına, daha bi' ton şeyler var duyuyoruz. (Genelde maddi şeyler mi?) Zaten maddi olmasa cemaat nedir şimdi.*

13. işçi: *Amcaoğlu var Amerika'da emin değilim bağlantısı var mı. Üyesi olanlara yakın olanlara (yardım ediyorlar).*

17. işçi: *Cemaatlere giden arkadaşlar var. Oraya gitmeyenin yardım alacağını sanmıyorum.*

18. işçi: *Cemaatler ondan fayda sağlayacaksa ona yardım ediyo.*

Eşi ilahiyat fakültesinden mezun, Alevi kökenli ve Muhsin Yazıcıoğlu hayranı bir işçi, şirket-cemaat ilişkisini ve cemaatlere bakışını deneyimi üzerinden şu şekilde aktarmıştır:

31. işçi: *Niğde'deki meyve suyu cemaatçilerin elindeydi, adamlar bana abdest alıp namaz kılmıyon diye tutanak alıp istifamı istediler. Ben bunların toplantısına da gittim. Ben sigara içiyordum. Hoca efendi Hacı çoban diye bi' hoca bana dedi ki; 'Sigara içen bizden değil'. Ben dedim ki sen kimsin, ben kimim bu ne demek sen Müslümansın ben gavur muyum (hangi cemaat?) Nurcular. Ondan sonra da gitmedim.*

İşçiler cemaatlerle kurulan bağın aynı zamanda iktidarla da bağ kurmak olduğunu belirtmiştir. Bu bağların karşılıklı çıkar ilişkisine dayalı olduğunu ve bunun nedenini işçilerden birisi şu şekilde açıklamıştır:

3. işçi: *Maddi destek alan tanıdığım var tabii mesela çocuğunun öyle kurslar var adam dışarda okutamıyor 2 milyara bi' seneliğine okutuyo çocuğunu. (Desteği verenler) şimdilik bir şey beklemiyolar sonra bir şeyler bekliyolar şu zamandaki gibi (Fettullah Gülen cemaatini kastediyor). Vakti gelince bu kişiler belediyeyi de belirliyo hükümeti de belirliyo. [...] (İktidarın bundan bi' kazancı oluyor mu?) Tabii ki canım belediyeye gidiyo yardım ediyo senin kömürün yakacağın. Ya bu bize yardım etti bu bize sessiz kaldı oyu buna vereceğiz. Tabii etki-*

ler ya cemaat değil bi' köy muhtarı bile etkiler; bu zamanında şunu şunu verdi bunu getirirsek daha iyi yapacak. (Maddi beklentiler mi ön planda?) Maddi, adam 1 ton kömürünü alamıyo fakirse. Sonuç hep fakirliğe dayanıyo.

Bu çerçevede çıkara dayalı bu ilişki biçiminde oyunu kurallarına göre oynayanlar kazanmaktadır. Çalışmanın bir sonraki kısmında bu oyunun nasıl hazırlandığı, insanların bu ağların içine nasıl itildiği ve bu yolla iktidarın nasıl üretildiğine muhtar, belediye, cemaat vb. kuruluşların yardımlar konusundaki işlevinden hareketle açıklama getireceğim.

Hegemonya iki boyutlu bir stratejiyle gerek duyar (Jessop, 1990:181). Birinci boyutu rıza üretimi, ikinci boyutu zorun farklı görünümleridir. Bu ikili stratejiyi *taraf yaratma-bertaraf etme* kavram çiftinin karşıladığını düşünüyorum. Bu bağlamda işçilerin gündelik yaşamında AKP iktidarının nasıl bir etki yarattığını anlamak için sorulan sorulara verdikleri yanıtlara göre işçiler iki gruba ayırabilir. Birinci grupta yer alanlar mevcut iktidarın gündelik yaşamlarına olumlu bir etkisi bulunduğunu söyleyen yani hegemonya stratejisinin birinci boyutu kapsamındakilerdir. Jessop'ın (1990:181) ifadesiyle hegemonya stratejisinde birinci boyut, toplumsal ve siyasal güçlerin, ideolojik aygıtlar eliyle ve aynı zamanda maddi ödünler verilmesi yoluyla hegemonik projenin birer parçası haline getirilmesidir. Bu bağlamda AKP'nin taraftarları diyebileceğimiz bu gruptakiler AKP hegemonyasına rızalarını türbanın kamuda serbest olması, ürün çeşitliliğinin ve tüketimin artması ve kendilerinin ya da yakınlarının durumunun maddi olarak iyileşmesi üzerinden vurgulamaktadır:

> 5. işçi: *Genel olarak çevrem hep bu parti olduğu için değişen pek bir şey yok yani benim için. Bazı akrabalarım bu belediyelere daha yakın olduğu için bu büfe, market tarzı şeylerde onlar kendilerini biraz daha geliştirdiler.*
>
> 10. işçi: *[...] Siyasetten olsun şeyden olsun abim olsun ağabeylerim olsun güzel yerlere geldiler. Gittiğim zaman işlerimi hallediyorlar. Mesela bi' abim özel kalem müdürü gittiğim zaman işimi hallediyolar. Kırıkkale'de başkanın korumaları*

var tanıdığım bi' abilerim. Kırıkkale'de belediye de yönetimde yüksek yerlere geldiler. Sağ olsunlar çayımızı çorbamızı içiyoz, işimizi hallediyoz.

32. işçi: *2006 da Ankara'ya geldim. Ondan önce köydeyken hayvancılık hiç para yapmıyodu. Köyde bağkurunu yatıramayan kaç amca vardı ben de yatıramıyodum o yüzden geldim. Şimdi köydekilerin durumu benden kat kat iyi. Hayvancılığa destek verdi. Çok güzel şeyler yaptı. Ailemin tanıdıklarımın gelir düzeyinde artış oldu, azalan olmadı. Abim imamlık yapıyo önce maaşları düşüktü maaşları bayağı arttı.*

Bu işçilerin %33'ü iyileşmenin banka kredisi kullanarak olduğunu belirtmekle birlikte, borçlanmanın bir lütuf olduğunu düşündüklerinden iktidardan övgüyle bahsetmektedir:

14. işçi: *Bu iktidar döneminde ekonomik olarak durumum (iyileşti). Alım gücüm ben evi bu iktidar zamanında aldım. [...] Önceden bankadan kredi çekip ev alamıyodunuz. Tanıdıklarımın gelirinde artma oldu.*

17. işçi*: 3 erkek kardeşiz hepimiz bu iktidar döneminde borçlandık ev aldık. Kredinin yolunu açtı.*

20. işçi: *İyileşti. Bi' evim oldu. Önce kredi imkânı yoktu, zenginlere veriyolardı. Borçlanmak iyi bir şey tabii ki.*

İşçilerin de belirttiği gibi AKP döneminde insanlar konut sahibi olmak ve temel ihtiyaçları karşılamak için bankalardan borçlanma olanağı bulmuşlar ve "2004 yılı ortalarında konut kredisi faiz oranları aylık ortalama %2,57 iken bu oran 2005 yılı sonunda aylık %0,99'a gerilemiş" ve "konut kredilerinin gayrisafi milli hasılaya oranı 2003 yılında %1,3'ten 2014 yılında %7,1'e çıkmıştır" (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2015: 169, 171, 172). İşçilerin borçlanmasında, tüketici olmaya özendirilmeleri, gelirlerinde büyük düşüşler olması ve bunu engelleyebilecek örgütlerin etkisizleştirilmesi gibi çeşitli faktörlerin etkisi vardır. 1990-2012 arası ücretlerin milli gelir içindeki payı %15'ten fazla azalırken AKP döneminde hanehalkı borcu ciddi bir artış göstermiş; yurtiçi gayrisafi hasılaya oranla 2002'de %1,8 iken 2013'te %19,6 ya yükselmiştir (Akçay, 2018: 13). 1997-2003 yılları ara-

sında toplam konut kredisinin 2,1 milyar TL; 2004-2012 aralığında ise bu değerin 350,3 milyar TL (Altınok, 2016: 71) olması AKP iktidarında bağımlı sınıfların borçlandırılarak sisteme dahil edildiğini, neoliberalizmin ve iktidarın sürdürülebilirliğinde borçlandırmanın boyutlarını göstermektedir.

Her zaman hegemonyanın bir parçası olmayan kesimlerin olması ikinci stratejiyi gerekli kılar; karşı-hegemonik güç pozisyonunda olan kesimler kademeli olarak etkisizleştirilir ya da gerektiğinde zor kullanılarak bertaraf edilir (Jessop, 1990: 181). Bu bağlamda hegemonyanın ikinci stratejisine maruz kalan işçilerden oluşan grup bertaraf edilenlerdendir. AKP iktidarının gündelik yaşamlarını olumsuz etkilediğini söyleyen bu işçiler ise genellikle insanlar arasında kutuplaşmanın artmasından, hükümetin ekonomi politikalarından baskı ve zorlamalarından şikâyetçi olmakta, Türkiye'de adalet ve insanlar arasında eşitlik olmadığını ileri sürmektedirler. Çoğu Alevi ve/veya sol görüşlü olan bu işçiler karşı hegemonya geliştirme kapasitesine sahiptir. Bu işçilerin yanı sıra sağ görüşlü olan işçilerin ve AKP'ye oy veren bazı işçilerin iktidara yönelik eleştirileri mutlak bir hegemonyanın kurulamadığını göstermektedir.

De Certeau (2008: 52-55) iktidar ilişkilerinden bireylerin farklı derecelerde etkilendiğini belirterek göçmen bir işçi ile sıradan bir Fransızın eleştirilerinin birbirinden farklı olduğunu, güvencesi ve finansal kaynakları zayıf olanın sistem içinde varlığını sürdürebilmek için daha çok çabalaması gerektiğini söyler. Benzer şekilde görüşmelerde Alevi işçilerin iktidarın uygulamalarından farklı bir şekilde etkilendiği ve çoğunun sorunlara yaklaşımları ve tepkilerini ortaya koyma biçimlerinin Sünni işçilerinkinden farklılık gösterdiği gözlenmiştir. Bu farklılık üzerinde kısaca durmak gerekir. İşçilerin sorunlara yaklaşımlarında ve davranışlarındaki farklılığı çözümlemede Bourdieu'nun alan teorisi ve habitus kavramının işlevsel olduğu söylenebilir. İşgücü piyasasını bir alan olarak kabul edersek bu alanın bir parçası olan işyeri ve işyerindeki üretim ilişkilerini Bourdieu'nun oyun teorisi bağlamında ele alabiliriz. Fabrikadaki üretim sürecinde oyun, oyuncuların beklentileri çerçevesinde ve belli kurallara

göre oynanır. Oyuncuların etkinlikleri ve beklentilerini elde edebilmeleri sahip oldukları sermayeye bağlıdır (Bourdieu ve Wacquant, 2012: 82-83). İşçiler oyunun/alanının dışına atılmamak için çalıştıkları yerlerin kuralları içinde kalarak stratejiler geliştirebilirler. Ancak bu stratejilerin çerçevesini çizen ya da sınırlarını belirleyen yalnızca oyunun kuralları değildir. Burada işçilerin sahip olduğu Bourdieu'nun kavramsallaştırmasıyla ekonomik, kültürel, sosyal sermaye stratejilerinin/direnebilmelerinin sınırlarını belirlemede önemli bir rol oynar. İşçilerin yaklaşımlarını/düşüncelerini ve davranışlarını yönlendiren ise Bourdieu'nun habitus olarak adlandırdığı sosyal olarak inşa edilmiş yatkınlıklardır. Bourdieu, sınıfsal ya da bireysel olsun eylemde bulunanların eylemlerinde, davranışlarında çeşitli sosyal, ekonomik ve kültürel koşullanmaların etkisi olduğunu ileri sürer. Dolayısıyla eylemler koşullardan bağımsız olarak aktörün bilinçli tercihlerine bağlı olarak ortaya çıkmazlar. İşte tam da bu noktada Bourdieu'nun habitus kavramını açıklarsak düşüncelerini daha net anlayabiliriz. Habitus; "sosyal eyleyicilerin, tam anlamıyla akılcı olmadan, yani davranışlarını sahip oldukları araçların verimliliğini azamiye çıkartacak şekilde düzenlemeden ya da daha basiti; hesap yapmadan, hedeflerini açıkça ortaya koymadan, bunlara ulaşmak için sahip oldukları araçları açıkça birleştirmeden, kısacası; planlar, tasarılar yapmadıklarını açıklamak için varsaymak gereken şeydir" (Bourdieu ve Wacquant, 2012: 121). "Aynı sınıfa ait habitusların yapısal yakınlığı, her tür ortak niyetin, her tür ortak bilincin dışında nesnel olarak düzenlenen ve aynı noktada birleşen pratikler üretebilir" (Bourdieu ve Wacquant, 2012: 115). Çünkü "Habitustan söz etmek, bireysel olanın, hatta kişisel, öznel olanın dahi toplumsal, kolektif olduğunu ortaya koymak demektir. Habitus, toplumsallaşmış öznelliktir" (Bourdieu ve Wacquant, 2012: 116).

Bu bağlamda farklı işyerlerinde çalışmakla birlikte işçilerin sorunlar karşısında benzer yaklaşımlar ve davranışlar göstermesini veya benzer koşullar altında çalışan işçilerin farklı tutumlar geliştirmesini anlayabilmek için Bourdieu'nun sermaye ve habitus kavramları önemlidir. İşçiler benzer nesnel

koşullar içinde olmalarına ve yakın ekonomik sermayelere sahip olmalarına rağmen sahip oldukları kültürel sermaye (bu noktada Alevi ve Sünni kültürü kastedilmektedir) ve sosyal sermayelere bağlı olarak farklı düşünce ve davranışlara yatkın olacaklardır. Dolayısıyla aynı habitusa sahip olan işçilerin benzer düşünce ve davranışlar gösterdiklerini söylemek mümkündür. Ancak habitus yapıların taşıyıcısı olmayıp öznelerin pratikleri sonucunda yeniden inşa edildiği için aynı kültürel sermayeye sahip olup aynı sosyal yapılardan gelen işçilerin her zaman aynı pratikleri sergiledikleri ya da aynı davranışlar içinde oldukları söylenemez.[23]

Sünni İslam anlayışında biat kültürü olduğu şeklinde yaygın bir kanı vardır. Bunu Bourdieu'nun habitus kavramını kullanarak kavramsallaştırırsak; Sünni İslam habitusundan söz edebiliriz. Bu çıkarımı doğrulayan şey, bir toplumsal olgu diyebileceğimiz İslam dininin Sünni mezhebinin tarihsel süreçteki pratiğidir. Türkiye'de Alevilerin ise muhalif bir kimliği vardır; iktidara boyun eğen değil başkaldıran bir kültüre sahiptirler. Bunda süreç içinde iktidarlara karşı verdikleri mücadele ya da iktidarların hegemonya kurma sürecinde baskı aygıtlarına yoğun olarak ve sıkça başvurmalarının önemli bir etkisi olduğunu düşünüyorum. Bir başka deyişle, Türkiye'de kökleri geçmişe dayanan ve günümüzde de egemen olan Sünni İslam geleneğinin bu süreçte dışladığı, siyasi otoritelerin kontrol ve baskı altına almaya çalıştığı Alevi kesimin kültürel, sosyal ve ekonomik sermayesi de bu koşullar altında biçimlenmiştir. Alevi ve Sünnilerin yaşam deneyimleri, mensuplarında isyan ya da boyun eğme pratiklerine yol açmaktadır. Bu bağlamda, Alevi kesimin sınıfsal olmayan mücadele ve taleplerinin sınıfsal olana daha kolay evrildiğini/yöneldiğini, Türkiye'deki mevcut iktidarın Sünni İslam geleneğinden gelen kitle tarafından çok fazla sorgulanmamasında da çeşitli faktörlerin yanı sıra biat kültürü-habitus etkisi olduğunu söylemek mümkün.

23 Alevi olduğunu söyleyen ancak diğer Alevi işçilerle benzer davranışları göstermeyen işçilerin olması bunun bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

İşçi Sınıfı Bilinci ve Hegemonya

İşçilerin neoliberal hegemonyaya rıza göstermelerinde en önemli değişkenlerden birisi de sınıf bilincine sahip olup olmadıklarıdır. Bu çalışmada ele alınacak olan sınıf bilinci kavramı en basit ifadeyle işçilerin kendi sınıfsal çıkarlarının, onları elde etme koşullarının farkındalığını ve kolektif eylemlere katılma süreçlerini içerir (Wright, 2005: 21; Ollman, 1972). Nesnel sınıf konumlarını belirleyen, insanların varlıkların toplumsal üretiminde kendi iradeleriyle belirlemedikleri zorunlu olarak kurdukları ilişkilerdir (Marx, 2011: 39). İşçilerin bilincinin oluşumu üretim ilişkilerindeki konumlarıyla bağlantılıdır. Ancak "toplumsal bir gücün siyasal bir varoluşa sahip olması kaçınılmaz değildir" (Sassoon, 1987:185). Bir başka deyişle, nesnel sınıf konumları, çıkar çatışması ve uzlaşmaz karşıtlıklar içerir ancak siyasal bilince sınıf mücadelesinin sonucunda ulaşılır (Özuğurlu, 2008a: 29). Bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi sınıf tartışmalarının merkezinde nesnel koşullar/yapı ve sınıf bilinci/özne arasındaki bağlantının nasıl kurulacağı sorusu yer almaktadır. *Felsefenin Sefaleti* adlı yapıtında Marx (2011: 171-172) bu soruna *kendinde sınıf ve kendisi için sınıf* kavramları üzerinden şu açıklamayı getirmiştir:

> Ekonomik koşullar ülkenin halk yığınlarını ilkin işçi haline getirir. Sermayenin dayanışması, bu yığın için ortak bir durum, ortak çıkarlar yaratmıştır. Bu yığın, böylece, daha şimdiden sermaye karşısında bir sınıftır ama henüz kendisi için değil. Ancak birkaç evresini belirtmiş olduğumuz bu savaşım içinde bu yığın birleşir ve kendisini kendisi için bir sınıf olarak oluşturur. Savunduğu çıkarlar sınıf çıkarları olur. Ama sınıfın sınıfa karşı savaşımı, politik bir savaşımdır.

İki önemli Marksist düşünür Lenin (1990) ve Lukács (2006) da sınıf bilinci kavramını *kendinde sınıf-kendisi için sınıf* ayrımına benzer şekilde ikilikler üzerinden açıklar. Bu noktada vurgulanması gereken k*endinde sınıf-kendisi için sınıf* ayrımında işçilerin nesnel sınıf konumları ile öznel tutumlarının (nesne- özne ikiliği) birbiriyle dışsal ve mekanik bir biçimde ilişkiye giren şeyler ola-

rak ele alınmaması gerektiğidir (Özuğurlu, 2008a: 32). Çünkü işçilerin sınıf bilincinin *kendinde sınıftan kendisi için sınıf*a doğru yükselmesi, birinci aşamadan ikinci aşamaya bir sıçramayı ima etmemektedir. Sınıf bilincinin oluşumu bu aşamaları aynı anda içerebilir. Sınıflar çelişkili bir bilince *(contradictory conciousness)* sahiptir: Biri kendi faaliyetlerine içkin kendi gerçekliklerini, sınıfının çıkar ve isteklerini yansıtan, diğeri ise geçmişten miras aldıkları ve eleştirmeden kabul ettikleridir (Gramsci, 1971: 333). Ayrıca sınıf bilinci çalışmalarını ikilikler üzerinden yapmak, sınıf mücadelesinin ve sınıf deneyiminin sınıf bilincinin oluşumundaki etkilerini anlamamıza yardımcı olmaz.

Çalışmada bu perspektifle alandan elde edilen veriler ışığında sosyolojik bir analiz yapılacaktır. Bu bağlamda sosyolojik bir tasnif yapmaya olanak sağladığı için sınıf bilincini analiz ederken Gramsci ve Mann'ın kavramsallaştırmalarından yararlanacağım.[24] Farklı şekillerde ifade edilmekle birlikte iki düşünürün sınıf bilinci düzeylerine ilişkin kavramsallaştırmalarını[25] üç ana çözümleme düzleminde ele alırsak; ilk düzleme

24 Ancak, sınıf bilinci, (yanlış bilinçten doğru/devrimci bilince, kendinde sınıftan kendisi için sınıfa) aşamalar olarak ele alınmamaktadır. Coşkun (2013: 51) ve Özuğurlu'nun (2008: 82) analizlerinde bu iki düşünürün sınıf bilinci tasnifini/kavramlaştırmalarını kullanırken vurguladıkları gibi; sınıf bilincinin aşamaları değil, sınıf bilincinin (farklı) tonlarından bahsedilebilir.

25 Gramsci (1971: 181) ekonomik-korparatif düzey, ekonomik belirlenimli sınıf bilinci ve hegemonik/devrimci evre olmak üzere sınıf bilincinin ideoloji düzeyindeki gelişimiyle bağlantılı olarak üç evresi olduğunu ileri sürer. İşçi sınıfı kendi içinde seksiyonlardan oluşur. Bu seksiyonlar içinde bir "meslek grubunun üyeleri kendi birliklerinin ve türdeşliklerinin ve bunu örgütleme gereğinin bilincindedir fakat geniş toplumsal grup örneğinde durum henüz bu değildir" (Gramsci, 1971: 181). Bir başka deyişle, bu farklılaşmalar içinde meslek temelli bilinç ortaya çıkıyorsa bu ekonomik-korporatif düzeydeki bilinçtir. İkinci uğrak, bir sosyal sınıfın bütün üyelerinin çıkar dayanışmasının bilincine ulaştıkları uğraktır fakat bu dayanışma hâlâ iktisadi alanda gerçekleşir (Gramsci, 1971: 181). Bu düzlemde işçiler kendilerini ülke çapında bir toplumsal kategori olarak gördükleri için ekonomik nitelikli olmakla birlikte farklı bir sınıf bilincine ulaşmışlardır. Üçüncü evre, "kişinin kendi korporatif çıkarlarının, mevcut ve gelecekteki gelişimleriyle, salt ekonomik grubun sınırlarını aştığının ve diğer bağımlı grupların çıkarları haline gelebileceğinin ve gelmesi gerektiğinin farkına vardığı uğraktır" (Gramsci,

Gramsci'nin ekonomik-korporatif evre ve Mann'ın sınıf kimliği adını verdiği evrelerin senteziyle ulaşabiliriz. Gramsci'nin ekonomik belirlenimli sınıf bilinci ve Mann'ın karşıtlık, sınıf bütünlüğü aşamaları ikinci düzlemi oluşturacaktır. Üçüncü düzlem ise Gramsci'nin hegemonik evre Mann'ın alternatif toplum düşüncesi dediği siyasal/devrimci bilincin ortaya çıktığı uğraktır.

Çalışmada soruları daha kolay oluşturmaya olanak sağladığından Mann'ın sınıflandırmasından yararlandım. Bu sınıflandırmaya göre ilk aşamada, işçi olmayı nasıl tanımladıkları, neden işçi oldukları ve kendilerini hangi insanlara ve kurumlara yakın hissettiklerini sorarak sınıf bilincinin ilk unsuru olan sınıf kimliğine sahip olup olmadıklarını; ikinci aşamada, patronun kendileri için ne anlama geldiği, işin zorluğu, kazanç ve çıkarlar açısından kendilerini patronla kıyaslamaları, nasıl zengin olunduğu ve zengini nasıl tanımladıkları gibi ölçütlerle sınıf karşıtlığına ilişkin eğilimlerini; üçüncü aşamada, Türkiye'de gördükleri/yaşadıkları en önemli sorun ve eşitlik-zenginlik-fakirlik bağlantısı üzerine söylediklerinden sorunlara sınıf temelli yaklaşıp yaklaşmadıklarını anlamaya çalıştım. Sınıf bilincine ilişkin son olarak; işçilerin gelecekten beklentileri ve mevcut sorunların çözümüne ilişkin önerilerinde Mann'ın sınıf bilincinin son aşaması olarak adlandırdığı "alternatif bir toplum düşüncesi"nin izlerini aradım.

Sınıf kimliği

İşçi olmak şu an mevut düzende paralı kölelik. (4. işçi)

Sınıf kimliği kişinin kendisini işçi sınıfından biri olarak görmesiyle oluşur (Mann, 1973: 13). Dolayısıyla işçinin kendini nasıl tanımladığına bakarak, kendi sınıfının dolayısıyla toplum-

1971: 181). Gramsci'nin hegemonik/devrimci bilinç olarak adlandırdığı bu evrede işçi sınıfı, toplumun diğer kesimlerine ilişkin bir ideoloji geliştirir ve sınıf çıkarını bütün toplumun çıkarı olarak tanımlar. Mann (1973: 13) sınıf kimliği, sınıf karşıtlığı, sınıf bütünlüğü ve alternatif toplum düşüncesini sınıf bilincinin oluşumundaki aşamalar olarak belirtir.

daki sınıf farklılıklarının bilincinde olup olmadığını anlayabiliriz. Görüştüğüm işçilerin yaklaşık yarısı işçi olmayı kölelik, ezilen ve emek olarak tanımladı:

> 4. işçi:. *Şu an iyiyiz gerçi (sendikalı olduğum için) belli haklarımız var ama ben 10 yıldır çalışıyorum daha önce de OSTİM'deydim. Hiçbir hakkın yok, yani yaşam için gerekli olan hiçbir şey yok sende.*
>
> 25. işçi: *İşçi olmak bu ülkede köle olmak demek.*

Daha önce aktardığım verilere dayanarak; işçi olmayı kölelik olarak görmelerinde çok çalışmaları, fazla mesaiye zorlanmaları, emeklerinin karşılığını alamamaları, çalışma koşullarının kötü olması ve bütün bunlar karşısında tepki gösterememeleri, yani yaşamları hakkında söz sahibi olamamaları etkili olmuştur demek yanlış olmaz.

Şahin'in (2012: 179) Denizli ilinde yapmış olduğu çalışmada işçiler kendilerini tanımlarken sınıfla ilişkili olan kavramlardan neredeyse hiçbirini kullanmazken, Coşkun (2013: 151) araştırmasında maden ve tekstil işçilerine işçi sınıfı denildiğinde ne anladıklarını sorduğunda işçilerin yaklaşık %40'ı emekçi, baskı altında çalışan, sömürülen gibi sınıf karşıtlığını ifade eden kavramlar kullanmıştır. İşçilerin üçte birinin sendika üyesi olduğu Eskişehir İşçi Profili araştırmasında işçilerin çoğu kendilerini sosyal bir sınıf olarak tanımlamışlardır (Altan ve ark, 2005: 81). Bizim araştırmamızda ise işçilerin yaklaşık üçte biri sendika üyesi olup işçi olmayı sınıfsal terimlerle ifade eden işçilerin oranın yüksekliği dikkat çekmektedir. İşçilerin kendilerini sınıfla ilişkili olan kavramlarla tanımlamalarında sendikalı olmanın etkisi olduğu söylenebilir. Ancak işçilerin kendilerini bu sözcüklerle tanımlaması toplumdaki sınıf ayrımlarının farkında olduklarını göstermekle birlikte onlarda sınıf bilincinin olduğunu ve sendikaların sınıf bilincinin oluşumunda etkili olduğunu söylemek için yeterli olmaz. Bununla birlikte bu yanıtı veren üç işçinin karşıtıyla mücadele ederek alternatif bir topluma ulaşma arzusu içinde olduğunu (Mann, 1973: 13), Gramsciyen anlamda hegemonik bilince sahip olduğunu da belirtmek gerekir. Bu işçi-

lerden özellikle birisi düşüncelerini çok net ve tutarlı bir şekilde ifade etmektedir:

> 1. işçi: *Çalışmakla işçi olmak biraz farklı şeyler. Şu anda ben mecburiyetten işçiyim. Emeğimden başka satacak hiçbir şeyim olmadığı için, bir sermaye birikimim falan olmadığı için mecburen işçilik yapmak zorundayım.*

İşçiler emeğinin karşılığını alamamanın yanı sıra toplumda bir saygınlığı olmadığı için de işçi olmaktan memnun olmadıklarını belirtmektedir. Bu işçiler işçi olmayı genellikle perişanlık, değer verilmeyen insan ve hamallık gibi olumsuz anlamlar yükleyerek tanımlamaktadırlar.

> 8. işçi: *İşçi bu ülkede hep fedakâr demek, önemini anlamayan, çalıştığını kimsenin görmediği.*
>
> 12. işçi: *Emeğinin karşılığını alan alamayan. İşçi işveren açısından makine, bence en alt kesim, emekçi, daha alta inelim amale.*

İşçi olmayı hayvanla kıyaslayarak tanımlayan işçinin söyledikleri meselenin maddi boyutunun ötesinde daha derin bir yarayı işaret etmektedir:

> 16. işçi: *İşçi olmak çok zor bir şey demek. Zincirin en son halkası ilk etapta gözden çıkarılan, ezilen, emekçi sizsiniz, maaşınızı almadan devlete tıkır tıkır vergi veren yine sizsiniz. İşçilik kötü bir şey ya! Kapıdaki köpeğin bile geçerken herkes başını okşar ama işine gelmediği zaman sevilmez işçi.*

Çalışmak işçilerin kendilerini tanımladıkları bir diğer kavram olmuştur. Sınıfsal konumlarını, kimliklerini çalışmaya indirgeyerek açıklayan işçiler işçi olmaktan memnun olmamakla birlikte bunu doğal görmekte dolayısıyla kaderci bir bakış açısıyla kabullenmektedir:

> 24. işçi: *İşçi olmak iyi bir şey değil de nasıl tarif edeyim. Herkes patron olacak diye bir şey de yok. Ben de isterdim ama bu iş biraz da nasip işi. Allah yürü ya kulum dediğinde kimse tutamaz. İşçi olmak belli bi' ücret karşılığı çalışmak.*
>
> 15. işçi*: İşçi olmak günümüzde açık cezaevinde gün tamamlamak demek. (Neden işçi oldunuz?) Kader mi desek onun cevabını ben de bilemedim.*

İşçi olmayı onurlu bir şey, iyi bir şey, güzel bir şey olarak tanımlayan işçiler de vardı. İşçi olmak nedir sorusunu bu şekilde cevaplayan işçilerden birisi kendisini işçi değil zanaatkâr olarak görürken, bir diğer işçi "üretmek güzel bir şey" demektedir. Bazı işçiler ise Türkiye'de işçi olmanın zor olduğunun altını çizmektedir:

> 26. işçi: *İşçi olmak kölelik demek. Başka bir açıklaması yok zannedersem. Türkiye'de kölelik bu. Mesela aynı koşullardaki vasıftaki bir tornacı veya aynı firma mesela ben burada çalışıyorum Azerbaycan'da şantiyesi var burada 2 bin 500 maaş alırken patron orda 5 bin lira maaş verebiliyor. Neden burada vermiyorsun, aynı koşullarda çalışıyorum.*

İşçilerin çoğu işçi olma nedenlerini "mecburiyetten işçi olduk" şeklinde ifade etmiş ve işçi olmaktan memnun olmadıklarını belirtmişlerdir. Bu mecburiyeti bazı işçiler içinde bulundukları koşullara bağlı olarak açıklamıştır:

> 6. işçi: *İşçi olmak kısacası kölelik demek. Mecbur hayat şartları ne bileyim ben böyle olacağını hiç düşünmemiştim ben, köyümde daha güzel geçinirim diyordum olmadı köyümüzde. Köyün halini biliyorsun abla inekle ilgileniyo babamgil ineğin sütü para etmedi. Daha da kötüye gitti babamgil, yani durumları iyi olmadı. İnekleri satmak zorunda kaldılar. Tarla vardı, tarlaya buğday arpa ekiyorduk o para etmedi, yani mecbur kaldık buraya gelmeye.*
>
> 25. işçi: *Mecburiyetten işçi oldum. Babam patron olsaydı.*
>
> 27. işçi: *İşçi olmak emek gücü. Mecburen işçi olduk. Biz de isterdik hani avukat olalım, doktor olalım. Hayat koşulları, okumamanın da şeyi var.*

Toplumdaki eşitsizlikleri, maddi koşulların etkisini gizlemek için liberal ideoloji başarı ve başarısızlığı bireye bağlar. Zira, işçilerin çoğu işçi olmalarından kendilerini sorumlu görmektedirler çünkü okumamışlardır. Dolayısıyla okumayanların işçi olmalarını doğal ve kaçınılmaz olarak görmektedirler:

> 7. işçi: *İşçi olmak genelde çalışmak, emek. İşçi niye olduk yalan değil okumadık. Biraz şans işte bilmiyorum.*

14. işçi: *İşçi olmak hayatın yükünü taşımak. Okumadım (onun için işçi oldum).*

30. işçi: *İşçi olmak emek, alınteri. Kapasite oraya kadardı daha yukarıya çıkamadık.*

Yukarıdaki alıntılar bu işçilerin nesnel yapısal koşulların etkisini değerlendirmeye dahil etmediğini, işçi olmayı kendi öznel durumlarıyla ilişkilendirdiklerini ve hayat şartlarını sorgulamadan kabullendiklerini göstermektedir. İşçilerin bu ifadeleri toplumsal ilişkileri ve kendilerini egemen sınıfın fikirleri etkisi altında kalarak değerlendirdiklerini göstermesi açısından önemlidir. Bu aynı zamanda işçilerin üretim ilişkileri içindeki konumunun tarihsel devrimci özne konumunun gerçekleşmesini olanaklı kılmakla (Lukács, 2006)[26] birlikte yeterli olmadığını göstermektedir.

İşçiler genellikle memur olmaya özenmektedir. Ancak bazı işçiler memur olmaya özenirken aynı zamanda memurları da eleştirmiştir. Memurlara bakışları çelişkili bir durum göstermektedir; kendilerini memurlarla kıyaslayan işçiler genelde memurların aldığı parayı hak etmediğini düşünmekte ancak memur olmayı şanslı olmak, saygın olmak gibi pozitif anlamlarla tanımlamaktadır:

20. işçi: *Okusaydım belki memur olurdum senin gibi. (Olmak ister miydiniz?) İsterdim. Oğlum okulu bıraktı. Oğlum oku da masa başına otur dedim. Masa başı tertemiz.*

Günümüzde eğitim derecesinin yetenekli olduğunuzun bir belgesi olması ve daha değerli görülen işler yapabileceğiniz anlamına gelmesi ve toplumda buna gösterilen saygı hayatın kendisi olmuştur. Yeteneğin nasıl ve ne düzeyde olması gerektiğine, kimin kül-

26 Lukács'a (2006) göre işçi sınıfı nesnel konumu nedeniyle kendini kolektif olarak örgütleyebilme potansiyeline sahiptir. Bir başka deyişle, Lukács (2006) işçi sınıfının tarihsel devrimci özne konumunun gerçekleşmesini üretim ilişkileri içindeki konumunun olanaklı kıldığını ileri sürer. Sınıf bilincini, *yanlış/sahte bilinç ve doğru bilinç* ayrımları üzerinden ele alan ve *şeyleşme* ve nesnel konumlarla ilişkili olarak açıklayan Lukács (2006), yalnızca işçi sınıfının toplumsal ilişkilerin gerçek bilgisine sahip olabileceğini ve doğru/devrimci bilince ulaşabileceğini ileri sürer.

türlü kimin kültürsüz olduğuna yönetici sınıf karar verir (Sennett ve Cobb, 1972: 269). Bu bağlamda eğitimlerine devam etmemelerinin ya da kendi ifadeleriyle okumamış olmalarının işçilerin gizli bir yarası olduğu söylenebilir. Bu nedenle çocuklarının okuması kendilerinin arzuladıkları bir yaşam standardına kavuşmaları açısından önemli olmasının yanı sıra daha iyi koşullarda çalışacakları ve toplumda bir saygınlık elde edebilecekleri düşüncesinden dolayı önemli görülmektedir.

İşinden ve işçi olmaktan memnun olmamanın sınıf bilincini artıran bir etken olduğunu gösteren çalışmalar[27] bulunmaktadır. Ancak Ankara Organize Sanayi Bölgeleri'nde görüştüğüm işçilerin önemli bir kısmı işinden memnun olmamakla birlikte bu durumun işçilerin sınıf bilinçlerini artırdığını söyleyemem.

Sınıf kimliğinin oluşumunda önemli bir etken de işçilerin çalışma arkadaşlarıyla işyeri içinde bir dayanışma içinde olmaları ve işyeri dışında görüşmeleridir. İşçi sınıfı bilinci hem işyerinde hem de işyeri dışında girilen ilişkiler, deneyimler ve kültürel değerlere göre şekillenir. Dolayısıyla işçilerin kendilerini tanımlama biçimleri üretim sürecindeki hiyerarşik ilişkiler, yerel statü yapıları ve gündelik yaşam pratikleri tarafından belirlenir (Lockwood, 1975: 21). Birleşik Metal-İş sendikasına üye olan işçiler işyeri dışındaki görüşmeleri birebir ilişkiden ziyade işyeri genelini kapsayan ve düzenlilik arz eden bir şekilde yaptıklarını belirtmişlerdir. Bu aktivitelerin sendikalı olduktan sonra başladığını belirten sendika temsilcisinin anlattığına göre pikniğe, kamp yapmaya gitmelerindeki temel amaç birbirlerini sosyal yaşamlarında da tanımak, dayanışmayı geliştirmek ve örgütlülüğü sürdürebilmektir. İçinde farklı siyasi görüşte olan ve AKP'ye oy veren işçilerin de olduğu bu grup, haklarını alabilmek için işyerinde greve gitmiş ve bu mücadeleleri başarıyla sonuçlanmıştır. Mücadeleleri ve bunun sonucunda elde ettikleri kazanımlar, bu işçilerin gündelik yaşamda görüşmelerinde olduğu gibi çalışma koşulları, gündelik yaşam ve siyasi konularda eleştirel bir tavır içinde olmalarında önemli bir etkendir.

27 Bkz. Buttel ve Flinn (1979), Vallas (1987), Zingraff ve Schulman (1984).

1. işçi: *İşi kendi haline bıraksak az sayıda çeşitli gruplar oluşur, daha iyi anlaşanlar arasında onlar birbiriyle görüşür. Biz en az ayda iki sefer bir sefer toplu organizasyonlar yapıp bir yerlere gidiyoruz. Sosyal olarak da birbirimizi anlayalım tanıyalım diye. Katılım %80 oluyor, sıklıkla pikniğe gidiyoruz. Kampa gittik.*

İşçilerin sınıflarıyla bağları ve yapılara bakışlarını anlamanın bir yolu da kendilerini kimlere ve hangi kurumlara daha yakın hissettiklerini öğrenmektir. Anlattıklarından işçilerin üçte birinin kendilerini işçi arkadaşlarına, emekçilere ve ezilen kesime yakın hissettiklerini, ikinci sırayı, aileye duyulan yakınlık alırken üçüncü olarak, düşüncelerinin uyuştuğu kişileri ve işyeri dışındaki arkadaşlarını kendilerine yakın bulduklarını söyleyebilirim. Kendilerini işçi arkadaşlarına yakın hissettiğini belirten işçiler bunu genellikle uzun süre birlikte olmalarına bağlarken, bazı işçiler sınıfsal bir yakınlıktan söz etti:

27. işçi: *Yoksul kesime, ezilmiş insanlara yakın hissediyorum.*

25. işçi: *Ben işçi haklarından yanayım. Kendim de işçi olduğum için işçilerden yanayım.*

9. işçi: *Ezgin insanlara, yani arkadaş çevremiz, fazla burnu büyük olmayan bizim gibi emekçi. Doğru dürüst yoldan kazanan.*

Görüşülen işçilerin çoğunluğu kendilerini hiçbir kuruma yakın hissetmediklerini söylerken, işçilerden %15'i mevcut siyasi partilerin adlarını söylemiş, iki işçi orduya, bir işçi ise işçi sınıfının partisine yakınlık duyduğunu belirtmiştir.

Sınıf Karşıtlığı

"Patron deyince bir asalak, sırtımızdaki bir kene aklıma geliyor." (1. işçi)

"Patron sömüren insan, patron istemese de sömürüyor." (27. işçi)

Sınıf karşıtlığından söz edebilmek için işçinin kapitalisti ve onun temsilcilerini kendine karşıt olarak algılaması gerekir

(Mann, 1973: 13). Sınıf kimliği ve sınıf karşıtlığı diyalektik olarak etkileşim içinde olduğundan birbirlerini karşılıklı olarak güçlendirirler. Dolayısıyla işçi karşıtını tanımlarken kendisini de tanımlamış olur (Mann, 1973: 13). Bu nedenle işçilere "Patron sizin için ne anlama geliyor/ ne ifade etmektedir" sorusu soruldu. Bu soruya "*Güzel bir soru, düşünmedim gerçekten,*" diyen ve soruyu kendi kendine tekrarlayarak soran işçi "*patron olmak belki zor biraz. (Neden?) Yani o kadar işçiyle binlerce işçi çalıştıran yerler var*" (6. işçi) yorumunu getirmiştir. Soruya bazı işçiler; "asalak", "kene", "sömürgeci" ve "emek hırsızı" yanıtlarını verirken işçilerin çoğunluğu patronu "işveren", "ekmek kapısı", "karnımızı doyuran", "işçinin babası" gibi terimlerle ifade etmiştir.

Patronun kendileri için işveren anlamına geldiğini söyleyen işçilerin patronun kendileri için ne anlama geldiğini ifade etmekten ziyade patronu sözcük anlamıyla tanımlamaya çalıştıklarını fark ettim. Patronu pozitif ve olumlu sözcüklerle tanımlayan işçiler arasında işçi olmayı, kölelik, ezilen, emek, emekçi ve alınteri gibi kavramlarla açıklayan işçilerin de bulunması dikkat çekmektedir. Bu durumu Mann'ın yaklaşımıyla açıklamak gerekirse; bu işçilerde sınıf karşıtlığı bilinci yoktur, Gramsci'nin kavramsallaştırmasıyla çelişkili bir bilince sahiptirler. Ancak bazı işçilerin işvereni nötr ya da olumlu sözcüklerle tanımlamasında söylediklerinin işveren tarafından duyulabileceği kaygısını taşıyor olmalarının etkisini de göz ardı etmemek gerekir.

Araştırmada dikkat çeken bir konu da işçilerin hepsinin çalışma koşullarından memnun olmadıklarını, emeklerinin karşılığını almadıklarını ifade etmelerine ve patronu zengin, yaşamı kolaylaştıran olanaklara sahip, güç sahibi kişi vb. görmelerine rağmen %53'nün patron olmanın zor olduğunu, %22'sinin işçi olmanın da patron olmanın da zor olduğunu söylemeleridir. Patron olmanın işçi olmaktan daha zor olduğunu düşünen işçiler bunun nedenini işçi çalıştırmanın zorluğu ve bütün gün işi düşünmek olarak açıkladılar:

3. işçi: *Patron olmak zor. Her şeyin bi' zorluğu var. Kolay değil burda; 30 kişiyle, 40 kişiyle, 20 kişiyle uğraşmak. Kolay değil yani.*

11. işçi: *Patron olmak zor. Benim evim dört kişilik bayağı hesap kitap yapıyorum. İki çocuğumla baş edemiyorum. Patron olunca işçileri memnun etmek zorundasın. Hem işin büyümesi.*

22. işçi: *Patron olmak zor. İşçi sabah 8 buçuk akşam 6 işini yapar gider. Patron hep düşünce içinde.*

Yukarıda değindiğim gibi kendilerini patronla kıyasladıklarında işçilerin yarısı patron olmanın daha zor olduğunu belirtmiş ve memur olmayı daha rahat ve kolay olarak nitelendirmiştir. Bu, işçi olmanın zorluğunu sınıfsal bir değerlendirmeye tabi tutmadıkları gibi bağımlı sınıflar arasında mukayese yaparak; daha çok memurlara karşı bir tepki duyduklarını göstermektedir. Bu düşünce ve tutumlarında patronlara kıyasla memurların yaşam tarzını görmelerinin ve orta sınıf yaşam tarzına özenmenin etkisi olduğunu söylemek mümkün.

İşçilerin %59'u işçi ve patronun çıkarlarının ortak olduğu düşüncesindedir. Bu ortaklık genelde ikisinin de para kazanma isteğiyle açıklanmış, bazı işçiler bir tarafın varlığının diğeriyle mümkün olduğunu ifade etmiştir:

18. işçi: *Çıkarları ortaktır. Ben çalışırsam o kâr kazanır; ben kazanırım. Ben çalışmazsam ona da zarar.*

19. işçi: *Patron işçiyi doyurursa, işçi de patronu doyurur.*

12. işçi: *Tabii ki ikisi de birbirine bağlı.*

Ancak bu düşünceleriyle kapitalist üretim ilişkilerindeki nesnel bir gerçekliği olağan olduğu kabulüyle dile getirmektedirler. Bir başka deyişle, bu gerçekliğin olağanlaştırılması ve içselleştirilmesi mülkiyet ve sömürü ilişkilerinin farkında olunmadığının bir ifadesidir. Patron kazanınca işçilerin de kazanacağını düşünen işçilerin oranı ise %71 seviyesindedir:

26. işçi: *Patron kazanınca işçi de kesinlikle kazanır. Mesela patron bugün Amarika'ya fuara gitti. Patron iş alacak ki; biz*

de o işi istediği sürede istediği kalite de yapacağız ki; maaş olarak bize geri dönsün.

20. işçi: *Patron kazanınca işçi de kazanır: fazla mesai yaparak.*

Patron kazanınca işçi kazanmaz diyen bazı işçiler bunu patronun kişisel bir özelliği olarak yorumlamaktadır:

3. işçi: *Patron kazandıkça işçi kazanması lazım ama patron kazandıkça daha çok kazanacak. Patron kazandıkça bu bana yeter şunu da işçiye vereyim demeyecek ki hep bunu doldurmaya çalışacak. Atıyorum bu sene 100 trilyon cirosu varsa ya ben bu sene 100 trilyon kazandım size şunu vereyim mi diyecek? Yok.*

8. işçi: *Öyle diyolar ama yok değil. Diyolar ki biz çalışırız hep beraber çalışcaz, hep beraber yiyeceğiz. Değil. Çünkü insanlar çok para kazanınca değişiyo.*

Emeklerinin karşılığını almaları ve yaşamlarını devam ettirebilmelerinin işverenlerinin kazanmasına bağlı olduğunu düşünmeleri sınıf bilinci gelişimini olumsuz yönde etkilemektedir. Patronla işçinin çıkarları ortak değildir diyen işçilerin bazılarının patron kazanınca işçinin de kazanacağını düşünmelerini çelişkili bir bilincin göstergesi olarak yorumlamak yanlış olmayacaktır:

25. işçi: *Patron ile işçilerin çıkarları ortak değildir. (Neden?) Konuşurlar kendi aralarında işçi daha rahat işçi şunu yapıyo işçi bunu yapıyo ama işçi gidip bi' Audiye binemez Mercedese binemez. İşçi villa da oturamaz. Şurda bin tane işçiye sorulsa bi' tanesi tiyatroya gitmiş mi gidemez. Bin tane işçiye sorun bakalım kaç sefer sinemaya gitmiş, gidemez. Bin tane işçiye sorun bakalım haftasonu kaç lira para harcamışlar, hangisi tatile gitmiş gidemez. Yaz gelince işçi sınıfı köyüne gider onu da kışın karnını rahatça doyurmak için köyüne gider. Patron kazanınca işçi de kazanır ama patron kadar değil.*

Genellikle sendikalar ve işçi sınıfı bilincinin birbirini pozitif yönde etkilediği düşünülmektedir. Ancak bu çalışmada sendikalı işçilerin %67'sinin işveren kazanınca kendilerinin de kazanacağını düşünmesi vurgulanması gereken bir noktadır. Sendikalı

olmak sınıf bilinci düzeyinde neden bir etki yaratmamaktadır? Bu soruya işçilerin anlattıklarına ve sendikaların yapısına bakarak yanıt vermem gerekirse; işçilerin üye olduğu sendikaların işçilerle kurduğu ilişki sadece ücretleri nedeniyle olup sendika ücretlere zam talebinde bulunan bir aracı konumundadır. Ayrıca sınıf bilincinin oluşumunda etkili olabilmesi için sendikaların üretim sürecindeki ilişkilerin yanı sıra işçilerin işyeri dışındaki yaşamında yer alması da gereklidir. Çünkü sınıfın oluşumu işyeri ve işyeri dışındaki yaşamda gerçekleşir. Üretim mekânları işçilerin nesnel sınıf konumlarını oluştururken sınıf bilincinin oluşumunda gündelik hayatta bulunulan mekân, kültürel yapılar, dinsel kurumlar vb. etkili olmaktadır. Dolayısıyla işyeri ve işyeri dışındaki yaşamın nasıl örgütlendiği, işçilerin toplumsal ilişkilerinin biçimi bilincin oluşmasında önemlidir. Zira Katznelson'ın (1992: 250-256) İngiliz ve Amerikan sendikaları arasında yaptığı karşılaştırmada Amerikan sendikalarının aksine İngiltere'de sendikaların işçilerin işyeri dışındaki yaşamlarına hem mekânsal olarak hem de gündelik hayat pratiklerinde dahil olmasının sınıf bilincinin gelişimi üzerinde olumlu bir etki yaptığını göstermektedir. Yaptığım bu çalışmada, sendikaların bırakın işçilerin işyeri dışındaki gündelik hayatlarına dahil olmayı, ne yazık ki işçilere sınıf çıkarları konusunda bir bilgilendirme dahi yapmadığı gerçeği bir kez daha ortaya çıktı.

"İnsanlar ortak deneyimleri [28] sonucu olarak aralarındaki çıkarların özdeşliğini, çıkarları kendininkilerden başka (ve genellikle karşı) olanlara göre duyumsar ve ifade ederlerse o zaman sınıf oluşur" (Thompson, 2006: 40). Deneyimin sınıf bilincinin oluşumundaki önemini bazı işçiler şu şekilde anlatmıştır:

> 4. işçi: *O (sağ görüşlü ve sendikaya karşı olduğu söylenen işçi) biraz anlamış mesela nasıl anlamış birleşmemiz gerekti-*

28 Thompson'ın kavrayışında deneyim toplumsal varlık ile toplumsal bilinç arasındaki gerekli bir ara terimdir (Wood, 2001: 109). Üretim ilişkileri ile sınıf oluşumu arasındaki ilişki deneyimle kurulur. Üretim ilişkilerinin canlı deneyimi aracılığıyla toplumsal bilinç belirlenir ve işçiler bir sınıf olarak davranma eğilimi gösterirler. [...] Deneyim sosyal varoluşun bilinci belirlemesine aracılık eder (Özuğurlu, 2002: 44).

ğini anlamış. Mesela şimdi yıllık izne gideceğin zaman izin paran var 250 TL mi 300 mü öyle bir şey bu gitmiş izin parasını almaya (patron) siz o zaman sendikalı değildiniz, böyle bi' hakkınız yok demiş. Şimdi o sendikayı biraz savunuyo. İnsanlar zaten başına gelmediği zaman bir şey anlayamazlar. Ne kadar anlatırsan anlat o adama bi' senedir anlatılıyor o zaman fark edince aklı başına gelmiş.

1. işçi: *Ben hiçbir işçiye devlet burjuvazinin zenginlerin devleti diyerek onun öyle olduğuna ikna edemem. Burada bir grev yapıp devlet polisini buraya diktiğinde işte o adam (işçi) o zaman anlar; devlet patronları koruyor, işte devlet kimin yanında. Yani söylemler pratikte hayat bulabiliyor ancak. Onu yaşamadan olmuyor.*

Kısacası sınıf ve sınıf bilinci "[...] toplumsal ilişkilerin *birliği* içerisinde, miras aldıkları kültür ve beklentilerle, kadın ve erkekler üretim ilişkilerini *yaşadıklarında*, belirli durumları *deneyimlediklerinde* ve bu deneyimleri kültürel biçimlerde ele aldıklarında ortaya çıkar" (Thompson, 1978: 150). Bu bağlamda bütün görüşmecilerin ifadelerini değerlendirildiğimde; işçilerin çoğunda sınıf karşıtlığının zayıf olduğunu söyleyebilirim.

Sınıf Bütünlüğü

"Bizim için adalet de yok, mülk de; her şey zenginler için."
(29. işçi)

Sınıf bütünlüğü; sınıf kimliği ve sınıf karşıtlığını bütün toplumun ve kendisinin sosyal konumunun belirleyicisi olarak görmesidir (Mann, 1973: 13). Bu bağlamda işçilerin kendi sınıf konumları ve bu konumlara uygun sınıfsal çıkarların farkında olup olmadığını –sınıf bütünlüğüne sahip olup olmadıklarını– anlamak için işçilere kime zengin dediklerini sorduğumda işçilerin yarısı evi, arabası olan, istediği yaşamı süren insanları zengin olarak adlandırdı:

5. işçi: *Valla benim gözümde bi' insanın evi, arabası, düzgün bi' maaşı varsa o insan zengindir.*

32. işçi: *Bizim gibi değil de bence 5-10 bin üstünde aylık geliri olanlara zengin denir.*

İşçilerin evi, arabası olanı zengin olarak tanımlaması Türkiye'de kent yoksulluğunun kültürel ve siyasal formasyonunu çözümlemeyi amaçlayan araştırmada (Bora vd., 2011) görüşülen kişilerin verdiği yanıtlarla örtüşmektedir. Bu araştırmadaki bulgulara göre Erdoğan'ın (2011: 51) "kimin zengin olarak düşünüldüğü konusunda da toplumsal hayat pratiklerinin sınırlılığı, amprizm ve sembolik evrenin kapanımı kendini gösteriyor" yorumuna katılmamak mümkün değil.

Bu araştırmada işçilerin yaklaşık yarısı ise gönlü zengin olana zengin demiştir:

8. işçi: *Bi' defa insanın gönlü zengin olması lazım. Güler yüzlü, gidip seni rahat karşılıyosa bence en zengin insan odur. Parasal değil.*

11. işçi: *Gönlü zengin insanlara (zengin derim). Lüks arabaya biner, evi olur ama huzuru yoktur. Ben onlara zengin demiyorum.*

14. işçi: *Gönlü zengin olanlara (zengin diyorum). Parası olanlara demiyorum.*

Maddi sıkıntı çekerken ve emeklerinin karşılığını alamadıklarını söylerken aynı zamanda zenginliği gönül zenginliği gibi manevi içerikli kavramlarla ifade etmeleri bir bakıma para ve mülk sahibi olan insanlara yöneltilmiş bir eleştiri ve savunma mekanizmasıdır. "Maddi olarak zengin olanlar nasıl zengin olmuştur" sorusuna bu işçilerin aşağıdaki alıntılarda görüldüğü gibi işçi hakkı yiyerek, çalarak, haram yiyerek şeklinde yanıt vermeleri bu yorumumu desteklemektedir:

32. işçi*: Mesela patronlar çoğu yalan söyleyerek, çalarak: işçiden çalıyor, malzemeden çalıyor, işçinin zamanından çalıyor. Çalıyor da çalıyor çalmanın sınırı yok. Mesela kendi köylüm bir ay bekletti. Kış günü Ocak ayındayız. Yeminle söylüyom ben eve gittiğimde iki yorganla yatıyodum. İnşaatta çalışıyoz, betonlar çıkılı duvarlar örülü değil, ceryanda kalı-*

yoz. O şekil adam bizi her gün yarım saat daha fazla nasıl çalıştırırım onun derdinde.

5. işçi: *O çalıp çırpma olmazsa olmaz zaten. Dediğim gibi işçinin adam orda 4.000 lira maaş alıp çalışıyo, adamı 1.300 liradan gösteriyo sigortasını. Otomatik olarak aylık kasasına 2.000 lira para giriyor.*

14. işçi: *Kara para aklayarak ya da insanın sırtından çok kişi kazanıyo. O kadar zor durumda insanlar var ki: misal bi' işeyrine gidiyo patron bakıyo, bu adamın kesin işe ihtiyacı var diyo, ben buna ne kadar az para versem kabul edecek. Şeklinden biliyo çünkü. Emeğinin karşılığını vermeden o insanları sömüren de çok.*

19. işçi: *Çok lafın çok yalanı, çok paranın çok haramı olur.*

İşçiler genellikle orta sınıf yaşam tarzına sahip olanları parasal anlamda zengin olarak görürken, nasıl zengin olunduğunu çoğunlukla sermaye sınıfının zengin olma yolları ve güç odaklarına (iktidara ve cemaate) yakın olmak üzerinden açıklamışlardır:

24. işçi: *El emeğiyle olacak bir şey değil. Ben düne kadar (...) tanımazdım. Ter akıtmadan zengin olan Türkiye'de maalesef çok. (Ter akıtılarak zengin olunur mu sizce?) Olunmaz.*

25. işçi: *Genelde ihaleye fesat katacaksın, tanıdığın siyasetçiler olacak, bakanlarla ahbaplığın olacak. Bir kere senin 100-150 milyon gibi sermayen olacak. Devlette Unakıtan amcamın kızı 4 bin liraya bi' şirket kurdu, devletin 4 buçuk milyon dolarlık lamba değiştirme ihalesini aldı. Yani bi' işyerinde bu lambayı değiştirecek bi' işçi yok mu [...] Memet amcam veyahut da milyon Ali vardı bi' tane hani ben yaparım olur diyodu. Servetimi 700 milyon dolardan diyodu 8 senede 3,5 milyara dolara çıkarttım diyordu. Ulan benim servetim de Etimesgut'ta bir ev vardı sattım üstüne de para çektim zorla bir ev aldım.*

10. işçi: *Parası olana (zengin) denir. Milletvekili, bakan, onların çocuklarına derim. Başka da kimseye demem [...] İş adamları ikinci sırada.*

Ancak bazı işçiler çalışarak zengin olunacağı düşüncesiyle zenginliği bireysel yetenek ve çabaya bağlamıştır. Ayrıca "miras kaldıysa ve bunu iyi değerlendirdiyse zengin olmuştur" diyen işçiler de bu gruba dahil edilebilir. Bu bağlamda miras yoluyla zengin olunmasını sorgulamadıklarını, sınıfsal eşitsizlikten ziyade bireysel farklılıklar üzerinde durduklarını söylemek doğru olacaktır:

> 17. işçi: *Belki çok çalışmıştır. Parasını çalıştırmıştır. Kimi gider ev alır, ne bileyim dükkân almıştır, onu işletmiştir. Genelde parasını çalıştırarak.*
>
> 18. işçi: *Daha önceye dayanan bir şey. Adamın malı vardır, arsası vardır satmıştır. Şu şartlarda direkt zengin olmanın imkânı yok.*
>
> 11. işçi: *Zengin insanlar %80'i anadan babadan kalma. Bi' döngü yani bi' arsa tarla vardır o değerlenir, akıllı evlatsa üstüne koyar zengin olur.*

İşçilerin %62'si zenginliğin haksızlıkla elde edildiğini söylemiştir. Bazı işçiler ise zenginliğin tek bir yolu olmadığını haksızlıkla, çalışarak ya da miras yoluyla olunabileceğini belirtmiştir. Bu işçilerin yorumları da dikkate alındığında haksızlıkla zengin olunabilir diyen işçilerin oranı %75'e ulaşmaktadır. Kısacası, kimin zengin olduğu ve zenginliğin kaynağı konusunda işçilerin kafası karışıktır ve bu çelişkili bir bilinç durumunun göstergesidir.

Kapitalist sistemde yedek işgücünün durgun parçasının –durgun artık nüfusun– en altında "sefalet alanı"nda ise işçi sınıfının düşkünler tabakası bulunur" [...] "İşçi sınıfının düşkünler tabakası ve yedek sanayi ordusu ne kadar büyükse, resmî yoksulluk da o kadar büyük olur. Bu kapitalist birikimin mutlak genel yasasıdır" (Marx, 2015: 612-613). "Böylece kapitalist birikimin genel yasası: bir uçta zenginliğin büyümesini belirleyen sermayenin birikmesidir –ki kapitalist sınıfın elinde toplanır– bir uçta da işçi sınıfının yanında bulunan ve durmadan büyüyen işsizlik ve yaşamın güvensizliğidir" (Nikitin, 1979: 122). Bu durum kapitalizm için bir zorunluluk olduğundan "kapitalist üretim,

doğal nüfus artışının sağladığı kullanıma hazır emek- gücü miktarıyla asla yetinmez". Rahat bir biçimde faaliyet gösterebilmek için, kapitalist üretim bu doğal sınırlara bağlı olmayan bir yedek sanayi ordusunun varlığına ihtiyaç duyar (Marx, 2015: 605). Yedek işgücü ordusunun ve sermaye birikiminin artışı da yoksullukta göreli bir artışa yol açar. Bu nedenle "fazla nüfusun artması yoksullaşmayla özdeştir" (Marx, 2013: 83). Yoksulluğun artmasında önemli bir etken de esnek birikim rejiminde hukuksal ve kurumsal değişikliklerle desteklenen uygulamalarla, emekçilere yönelik sosyal koruma ağının zayıflatılmasıdır (Mütevellioğlu ve Işık, 2009: 164). Dolayısıyla yedek işgücünün arttığı ve sosyal koruma ağının zayıfladığı günümüz Türkiyesi'nde yoksulluk da artmaktadır. Bu konuda düşüncelerini öğrenmek için işçilere "Sizce Türkiye'de yoksulluk var mı ve bundan kim sorumlu?" dediğimde iki işçi hariç *"var"* yanıtı vermişlerdir. İşçilerin %53'ü yoksulluktan hükümetleri sorumlu tutmaktadır. Hükümetleri sorumlu görenlerin %37'si yoksulluğun mevcut iktidardan kaynaklandığını ileri sürmektedir. İşçilerin %31'iyse yoksul olmasından kişinin kendisinin sorumlu olduğunu düşünmektedir:

> 18. işçi: *Türkiye'de yoksulluk yok aslında. Adam 5 milyar maaşım olsun masa başında çalışayım diyor. Yoksul olanlarda çalışmayanlar. [...] Fakir olup da açlıktan ölen var mı bu ülkede?*
>
> 5. işçi: *Türkiye'de yoksulluk çok. [...] Mesela burda mesai var, ihtiyacı da var adam kalmıyor. Kal ki cebine biraz para girsin durumun biraz daha şey yapsın. Hani insanlar biraz daha gayret edip biraz daha özverili çalışsalar ne bileyim ben biraz daha aşarız diyom bu sorunu. Adam iş arıyo 6 aydır işsizim diyo iş beğenmiyor. Tabii o zaman yoksulluk olur, senin paran pulun olmaz cebinde. [...] (İşleri beğenseler, çalışsalar yoksulluk sorunu ortadan kalkar mı?) Kalkmaz ama insanlar biraz daha şey olur. Geçim sıkıntısı çekmezsin en azından.*
>
> 11. işçi: *Türkiye'de yoksulluk yok. Gariplik ayrı. Benim gibi kişiler yoksulum diye gözüküyo bence değil. Bi' kişi hasta değilse başında erkek varsa bence yoksul değil. Organize*

Sanayi'de vasıfsız elaman bile 1.750'ye iş bulur. (Geçinmesi için yeterli mi?) Yo en az 2.500 olması lazım. [...] Durumu iyi olmaz ama yoksul da olmaz.

Yukarıdaki ifadelere baktığımızda bu işçilerin Türkiye'de yoksulluk olup olmadığı ve yoksulluğun tanımıyla ilgili fikirleri farklı ve kendi içinde çelişkili olmakla birlikte; çalışan birinin yoksul olamayacağı, dolayısıyla kendilerinin yoksul olmadığı ve yoksul olanların bu durumlarından kendilerinin sorumlu olduğu konusunda ortak bir fikre sahip oldukları dikkat çekmektedir.

Tüm işçilerin ifadelerini değerlendirdiğimizde; yoksulluğu toplumsal bir sorun olarak görmekle birlikte çoğu bunun kapitalist sistemle bağlantısını kuramamaktadır.

"Marx, burjuva toplumunun bir gerçekliğini, sermaye birikiminin yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimini, kapitalizmin genel yasası olarak ilan eder. Bu yasanın toplumsal sınıflar acısından *ikili anlamı* zenginliğin yoksullukla birlikte biriktiğidir" (Köse ve Bahçe, 2009: 400). İşçilerin zengin-yoksul ayrımını sınıfsal bir perspektifle değerlendirip değerlendirmedikleri "Birilerinin zenginliği için birilerinin yoksul olması gerekir mi? Sizce bazılarının zengin bazılarının yoksul olması doğal mı, yoksa adaletsiz bir durum mudur?" sorusuna verdikleri yanıtlardan da anlaşılmaktadır. İşçilerin yaklaşık yarısı "birilerinin zengin olması için birilerinin yoksul olması gerekir" derken bu işçilerin %20'si bunu kapitalist sisteme bağlı olarak açıklamaktadır. Bir başka deyişle görüşülen işçilerin sadece %9'u yoksulluğu sınıfsal bir bakış açısıyla sorgulamaktadır. Zengin olmanın birilerinin yoksulluğuyla mümkün olacağını söyleyen işçilerin yaklaşık %36'sının bunu doğal bulması ve aynı zamanda yoksulluğundan kişinin kendisini sorumlu tutması tutarsızlık göstermektedir.

Bütün veriler dikkate alındığında; işçilerin çoğunun yoksulluğun sınıflı bir toplum yapısından kaynaklandığını düşünmedikleri, işçilerin büyük bir kısmının işverenlerin zengin olmasına değil, zengin olma biçimine karşı çıktıkları ve özellikle günümüz Türkiyesi'ndeki zengin olma yollarını eleştirdikleri anlaşılmaktadır:

12. işçi: *Şu dönemde gayrimeşruluğa bulaşmadan zengin olmak çok zor.*

13. işçi: *Günümüzde çalışarak zor. Eskiden çalışarak. Günümüzde birinin yanına geçeceksin güç odaklı, yani güç kimdeyse ekonomi onda.*

9. işçi: *Zengin televizyonda izlediğimiz sanatçılardır. Ben iş adamlarına sanayicilere zengin demiyom. Onlar bi' şekilde emeğinin karşılığını almış. Ticaret yapmış. Onlara zengin demek bana ters. Yoksul da değil. Küçük bi' işyeri açmış onu büyütmüş. Mesela Sabancılar: Bu insanlar işçisine değer vermiş, işçisinin sosyal haklarıyla işçisi de ne yapmış onları kalkındırmış bi' yere getirmiş. Ama dediğim gibi sinema sanatçısı bi' bölüm oynuyo 60 milyar, 70 milyar, 100 milyar duyuyoruz. Bence bunlar zengindir, hem de hiçbir şey yapmadan.*

Sınıf bilincinin oluşumunu anlayabilmek için önemli değişkenlerden birisi de işçilerin eşitsizlik algılarıdır. İşçilerin hepsi Türkiye'de insanlar arasında eşitlik olmadığını söylemiştir. İşçilerin %60'ı en önemli eşitsizliğin zengin-fakir, gelir dağılımı ve işçi-patron arasında olduğunu belirtmiştir. Bu işçilerden birisi en önemli eşitsizliği ve bunun nedenini şu sözlerle ifade etmiştir:

1. İşçi: *Sınıfların olduğu bi' yerde eşitlik diye bir şey olmaz zaten, hiçbir anlamda olmaz. En önemli eşitsizlik sınıfsal eşitsizlik. Dünyada da böyle zaten. Kapitalist sistem egemen olduğu için şu veya bu şekilde bir eşitsizlik göreceli de olsa var. Kadınlar mesela üçüncü olarak kadın oldukları için de ezilebiliyorlar. Mesela bir kadın işçi ne bileyim cinsel taciz, düşük ücretler. Kürtler eziliyor bu ülkede, farklı etnik kimlikte olanlar eziliyor, dinsel kimlikleri olanlar eziliyor.* Bu devletin ve sistemin dayattığı bir şey var; Türk olacaksın, Sünni olacaksın ve erkek olacaksın. *Onun dışındakiler her halükârda eziliyor. Ama ilk ve temel eşitsizlik sınıfsal.*

En önemli eşitsizliğin dinsel-mezhepsel olduğunu belirtenlerin oranı %12, adalet-hukuk düzleminde eşitsizlik diyenlerin oranı ise %10'dur. Ancak en önemli sorun olarak birinci sıraya konulmamakla birlikte adaletsizlik işçilerin çoğunun dile getir-

diği bir problemdir. Bunların dışında işçiler düşük oranlarda da olsa en önemli eşitsizliğin siyasal, cinsiyet ve statüye dayalı olduğunu belirtmişlerdir. İşçilere "Hayatınızda eşitsizlik kaynaklı hangi sorunları yaşadınız?" dediğimde eşitsizlik kaynaklı sorun yaşamadım diyenlerle sınıfsal eşitsizlik yaşadığını söyleyen işçilerin sayısı aynı olup bu grup görüştüğüm işçilerin yarısını oluşturmaktadır. Yaşadıkları eşitsizliği işçiler şu sözlerle ifade etmiştir:

> 6. işçi: *Bu devirde hep zengin kazanıyo parası olan kazanıyo, biz kazanamıyoz. Valla ben onu çok hissettim. Bilmiyom bu destek falan veriyo ya devlet işte ben o zaman ona uğraşıyım dedim, bir şeyler açayım hep bi' sorunla karşılaştım, yani vermediler. Ama başka biri olsa dedim, zengin biri olsa dedim hibe almaya çalışsa kesin şimdi olmuştu dedim. Görmedim de yani olur dedim, kendime dedim.*
>
> 26. işçi: *Maddi olarak eşitsizlik hâlâ devam ediyor: Hem devlet hem hükümet hem işveren bakımından.*

Kapitalizmde mülkiyet, piyasalar aracılığıyla elde edilmektedir. "Locke'un "ahlaki" olarak tanımladığı kendi bedenine sahip olma hakkının başka mülke "özgürce" devredildiği yerdir piyasa (Locke, 1997: 306–307). *Adalet mülkün temelidir(!)*; lakin insan kendi mülküne, yani *yaratıcılığına,* yani *kendi emeğine* yabancılaşmıştır" (Köse ve Bahçe, 2009: 393). Benzer bir yorumla adalet ve mülkün işçiler için olmadığını ifade eden işçiye göre:

> 29. işçi: *Adliyede şöyle yazar: "Adalet mülkün temelidir." Ancak Türkiye'de insanlar arasında eşitlik yok.*

Dinsel-mezhepsel eşitsizlik yaşadım diyen 9 işçiden 7'si Alevi olmalarından dolayı sorun yaşadıklarını dile getirmiştir:

> 7. işçi: *Mezhep konusunda biraz zararımız oldu yani. [...] Babam Murat Karayalçın zamanında işe giren bi' insan. O gittikten sonra daha çok ezilmeye başlayan, [...] Alevi olduğu için. Benim birkaç tane işim olduydu devlet dairesinde araştırmalardan dolayı geri dönüşlerim çok oldu yani.*

4. işçi: *Mesela ben Tuzluçayır mahallesinde oturuyorum. Tuzluçayır Alevi bir mahalle. [...] Salı günü akşamı rutin kontrol vardı. [...] Nüfusu ne kadardır 4 bin 5 bin Tuzluçayır'ın, şimdi bine yakın polis var rutin kontrolde.*

8. işçi: *[...] En büyük eşitsizlik Alevi-Sünni arasında [...] Öyle şu anda da öyle yani. Bu konuda sıkıntı çok yaşadım. Zaten ondan dolayı biz (askeriyeden) istifa ettirildik.*

Bunların dışında işçiler düşük oranlarda kültürel eşitsizlikleri de belirtmiştir.

İşçilerin toplumsal sorunlarla ne kadar ilgili oldukları ve bu sorunları nasıl yorumladıklarını anlamak için yöneltilen bir diğer soruya verdikleri yanıtlar, işçilerin büyük bir kısmının Türkiye'deki en önemli sorunu ekonomi kaynaklı olarak gördüğünü ve ağırlıklı olarak işsizliğe vurgu yaptıklarını göstermektedir. En önemli sorun adaletsizlik, hükümetin ayrıştırıcı politikaları ve yönetim diyen işçilerin oranı %30 gibi önemli bir düzeydedir. İşçilerin %31'iyse Türkiye'de sosyoekonomik ve siyasal birçok konuda sorun olduğunu vurgulamaktadır:

17. işçi: *Türkiye'deki en önemli sorun gelirin eşit dağılmaması, işveren-işçi arası eşitsizlik. Bi' iş yapıyosun adam 300.000 alıyo, senin aldığın 2.500 lira zaten.*

23. işçi: *Türkiye'deki en önemli sorun adaletsizlik. Bi' de insanların hâlâ ve hâlâ Alevi-Sünni, Türk-Kürt diye ayrıştırılmaları ve hâlâ insanların da bunu dile getirmeleri. Halbuki liseye kadar ailem bana bu konudan bahsetmedi. Ben hepsini lisede öğrendim. Liseden sonra arkadadaşlar o Alevi o Sünni niye konuşuyosun demeye başladılar. Halbuki böyle şeyler olmasa ben inanıyorum ki Türkiye çok güçlü ve güzel olur.*

24. işçi: *Türkiye'deki en önemli sorun demokrasi kalmadı. Kürt-Türk sorunu, paranın değer kaybı, ekonomi çöktü. Hiçbir ülkeyle barış bırakmadı ki.*

25. işçi: *Türkiye'deki en önemli sorun yolsuzluk, adaletsizlik, sistem bozukluğu.*

28. işçi: *Türkiye'de o kadar sorun var ki: kriz ortamı, savaşın içindeyiz.*

Türkiye'de en büyük problemin adaletsizlik olduğunu ve hukusal düzlemde eşitliğin kalmadığını söyleyen işçiler genellikle fakirlerin ve işçilerin haklarını arayamadıklarını, zenginin hukuki alanda da gücüyle kazandığını, yardımların adil bir şekilde dağıtılmadığını belirtmektedir.

Şahin'in (2012: 200) çalışmasında, işçiler arasında, terör Türkiye'nin en önemli sorunu olarak görülürken bizim çalışmamızda Türkiye'nin en önemli sorunu terör diyen işçilerin oranının %6 gibi çok düşük bir seviyede olması dikkat çekmektedir. Bunda görüşülen işçilerin öznel değerlendirmelerinin, hukuki ve ekonomik alandaki sorunların son yıllarda artmasının ve işçilerin kendi yaşamlarını direkt etkileyen sorunları öncelikli ve en önemli sorun olarak görmelerinin etkisi olduğunu düşünüyorum.

Erbaş (1993: 182) ve Şahin'in (2012) çalışmasında da yoksulluk ve işsizlik Türkiye'deki önemli sorunlar olarak görülmektedir. Ancak işçilerin çoğunun bu sorunları sınıfsal bir perspektifle değerlendirdiklerini söylemek mümkün görünmemektedir. Bu çalışmada ulaşılan sonuca Şahin'in (2012: 200) çalışmasında da ulaşılmış olup bu tespitler Erbaş'ın (1993) nesnel sınıf konumlarının Türkiye'deki toplumsal sorunları değerlendirme açısından yeterli olmadığı saptamasıyla örtüşmektedir. Bu çerçevede işçiler mevcut toplumsal sisteme ilişkin sınırlı da olsa bir bilgiye sahiptir; ancak bütünsel bir bakıştan yoksundur yorumunu yapabiliriz.

Alternatif Toplum Düşüncesi

> *"Karl Marx'ın bi sözü var ya: işçi sınıfının zincirlerinden başka kaybedecek hiçbir şeyi yok. Zincirlerimizden başka kaybedecek bir şeyimiz yok; ama o zincirleri kırabilmemiz önemli olan"* (27. işçi)

Sınıf bilincinde son aşama ise karşıtıyla mücadele ederek alternatif bir topluma ulaşma arzusu içinde olmasıdır (Mann,

1973: 13). İşçilerin gelecekle ilgili beklentileri, yaşamlarında eksikliğini duydukları şeyler ve bunların nasıl giderilebileceğine ilişkin sorularla mevcut durumlarını değiştirme isteklerinin olup olmadığını anlamaya çalıştım. Ayrıca işçilerin sorunların çözümünü bu sistem içinde arayıp aramadıklarını ve sorunlarını bireysel yollarla ya da mevcut kurumlar aracılığıyla çözmeyi düşünüp düşünmediklerini sorgulayarak işçilerin alternatif bir toplum düşüncesine sahip olup olmadıkları konusunda ipuçları elde etmek istedim. İşçilerin verdikleri yanıtlar, %81'inin iktidar ve devletten beklenti içinde olduklarını göstermektedir. Adalet, daha rahat ve huzurlu bir yaşam isteği öne çıkan beklentilerdir:

> 3. işçi: *İktidar ne bileyim daha düzgün olsun, böyle kardeşçe sıkıntısız yaşamak, ne bileyim yani huzuru sağlasın. Birisinin amcası bu tarafta birisinin kardeşi bu tarafta ikisini birbirine vurduruyolar, iyi bir şey mi ne yapılır bilmiyom ki. Pek de gitmez, pek bitmez. O bitecek başka bi' yerden başka bi' sorun çıkacak. Devletten tabii isterim ne bileyim o yana da yapsın bu tarafa da yapsın. Mesela Kürtler şurayı istiyom derse al sen Kürtsün burayı istiyon. Öbürü Sünni ben burayı istiyom öbürü Alevi ben burayı diyemez herhalde. O zaman bölünmüş oluruz.*
>
> 4. işçi: *Devletten beklentim daha adaletli olsunlar. Şu anki mevcut tutumundan vazgeçmeli. İnsanları ayrıştırmaktan vazgeçsinler böyle insanlar bir kıvılcıma bakar yani.*

İşçilerin beklentilerinin bu konularda yoğunlaşmasını toplumun genelini ilgilendiren konularda bir mutsuzluğun göstergesi olarak yorumlayabiliriz. Bu; AKP aracılığıyla kurulmaya çalışılan sermaye sınıfı hegemonyasının başarısını ve sürdürülebilirliğini tartışmalı kılmaktadır. Düşük oranda olmakla birlikte gelecekten beklentilerini asgari ücretin yükseltilmesi ve halkın lehine politikalar izlenmesi olarak ifade eden işçiler de vardı:

> 6. işçi: *İktidardan işçilerin biraz arkasında olmasını istiyom. Ücretler yani asgari ücret biraz daha iyileştirmelerini, hakları biraz daha geliştirmelerini istiyom.*
>
> 3. işçi: *Devlet benim mazotumu indirsin. Devlet iktidar aynı değil mi bence ikisi de aynı benim mazotumu indirsin, öbür*

adamın okulunu açsın, ne bileyim patrona daha teşvik yapsın o da bana yansısın.

Bazı işçilerin hükümet ve devletin aynı şey olduğunu belirtmelerinin yanı sıra milletvekillerinin gelirlerini ve sahip oldukları imkânları eleştirmeleri de dikkat çekmektedir:

> 26. işçi: *Standart özgürlükçü bir yaşam istiyoruz. İşverenden de maaşımızın daha yüksek olup mesela patron ayda 5 kilo et tüketiyosa ben de 2 kilo tüketeyim. Ben niye bundan mahrum kalayım. Bugün milletvekili 15 bin maaş alıp promasyonu iki sene önce aldıysa, rahat rahat yiyosa, bize de bir şeyler vermesini isteriz. Mesela şu fona biriken paranın maaşlarımıza eklenip verileceği söyleniyo daha onu gündeme getiren yok. Herhalde o fonda biriken paranın işverene verileceğini duydum. Bu haksız bir kazanç, kul hakkına girer. [...] Beklentilerimiz çok ama.*
>
> 31. işçi: *Milletvekilleri 2 yıl 5 yıl çalışıp süper emekli oluyorlar. Oysa biz işçiler 25-30 sene çalışmayla. Beklentim 25 yıl çalıştıysa SSK'sı yattıysa o adamı emekli et. Yaş bekliyosun. 18 yaşındaki genç bi' çocuk ne vatan sevgisi var ne millet sevgisi var ne ana ne baba hiçbir sevgi olmadan milletvekili olacak. Yarın bir gün referandum diyecekler, bir şey diyecekler o milletvekili olduğu için emekli olacak.*

Gorman'ın (2000: 693-717) Amerika'da orta sınıf ve işçi sınıfı aileleri üzerine yapmış olduğu çalışma işçilerin gelecekten umutlu olmadığını göstermektedir. Benzer şekilde görüşülen işçilerin çoğunluğunun iktidar ve devletten beklentileri olmakla birlikte az sayıda işçinin bu kurumların beklentilerini gerçekleştireceğini düşünmesi, karamsar bir tutum içinde olduklarını göstermektedir:

> 16. işçi: *Beklenti çok da ben ülkemizin içeride dışarıda huzurlu olmasını istiyorum. Konya kadar yüzölçümü olmayan Hollanda dünyayı besleyen bi' tarım ülkesi. Biz belki dünyayı beş kere besleyecek tarım ülkesiyken dışarıdan alıyoz. Üretim olsun istiyorum, insanlar mutlu olsun, sağcı solcu gibi ayrım olmasın, birlik beraberlik olsun; ama bu bana hayal gibi geliyo.*

İşçilerin %37'si kendilerini koşullara uyarlayarak ya da çalışarak maddi eksiklikeri giderebileceklerini belirtirken, yaklaşık %12'si bu eksiklerin giderilemeyeceğini düşünmektedir:

> 10. işçi: *Kendimizi kısmamız lazım. [...] Zaten devlet vereceğini veriyo. Devlet 100-200 veriyo, 300 üstüne çıkmıyo. Onun için ne yapacaz halimize şükredip oturacaz.*
>
> 15. işçi: *Çok şükür sağlığımız yerinde. Maddi eksikler için de ayağımızı yorganımıza göre uzatmak için mücadele veriyoruz.*
>
> 21. işçi: *Maddi olarak kendimizi ona göre ayarlıyoz. Çok şükür iki çocuğum var. Eşim de beni seviyo.*
>
> 13. işçi: *Aile olarak giderilebilir. Ailede birkaç kişi çalışırsa kısmen ihtiyaçlar giderilebilir.*
>
> 17. işçi: *Kimse gidermez. Özellikle maddi eksikliği kimse gidermez. Çalışıp gidereceğiz.*
>
> 24. işçi: *Öbür tarafta gidereceğim, bakalım. Bu dünyada umudumu kestim.*

İşçilerin gelecekten beklentileri ve sorunların çözümüne yönelik düşünceleri genel olarak alternatif bir toplum düşüncesinden ziyade sosyal devlet arayışı içinde olduklarını göstermektedir. Erbaş'a (2017: 24) göre, işçilerin haklarını kendi mücadeleleriyle kazanmaktan ziyade devletten bir beklenti içinde olmalarının kökeni eskiye dayanmakta, bunda "imtiyazsız, sınıfsız, kaynaşmış toplum" nosyonunun yerleşmesinin önemli etkisi bulunmaktadır. Görüştüğüm işçiler de devletten haklarını vermesini beklemektedir:

> 7. işçi: *[...]Devletten beklentim insanlara biraz daha kolay geçim şeyi, ekonominin düzelmesi, insanların biraz daha rahatlıkla yaşayabilmeli yani. Yoksul sınırının altında olmaması: en azından atıyorum asgari ücretlilerin maaşı 2 bin lira falan olması gerekiyor.*
>
> 19. işçi: *Devlet sahip çıkacak, düzenli iş verecek sanayiyi geliştirecek. Ha ben yatayım da beni tiyatroya gönder, denize gönder, tatile gönder ben ona da karşıyım. Kur'an'da ne diyo çalan eli kes diyo. Bizimkiler ne yapıyo ha bu çaldı getir bal-*

tayı bu eli kes. Olay o değil, kes derken ona iş verki hırsızlık yapmasın.

Görüştüğüm işçilerde sınıf karşıtlığı ve sınıf bütünlüğü zayıftır. İşçilerin sadece %9'u siyasal devrimci bir bilince sahiptir. Ancak alternatif bir toplum yapısıyla sorunların ortadan kalkabileceğini düşünen bu işçilerin varlığı hegemonyanın kısmi olarak kurulabildiğini göstermesinin yanı sıra karşı hegemonya geliştirilebileceği düşüncesini doğrulamaktadır. Bu işçilerden ikisinin söylediklerini bu tespitlerime örnek verebilirim:

> 4. işçi: *Kendim için bir şey istemiyorum. Bu şeyde zaten kendin için bir şey istemeyeceksin. Sonuçta bi' mücadele içindeysen bu herkesi kapsayan bir şey. [...] Emekçilerden yana, böyle bi' dünya kurulabilir ya insanlar bilinçlendikten sonra her şey olur. Bilinçlenmeyi biraz tecrübe biraz bizden öncekilerin öğretmesiyle [...] Zor bi' ihtimal ama umut fakirin ekmeğidir. [...] Umut etmek bile çok güzel öyle bir şeyin olmasını o açıdan söyledim.*
>
> 1. işçi: *Umudum mutlaka var. Hani bu devrimci bir iyimserlikten falan kaynaklı olan bir şey değil, bu maddi temelleri işin doğası bunu gerektiriyor. (Nasıl yani doğası derken?) Burjuvazi kendi mezar kazıcısı sınıfı kendisi yaratır. Kendisi o yöne yöneltir. Sen benim artı değerimi sömürerek işte beni ezerek yaşaman lazım ki doğal olarak da kendi düşmanını yaratır. Ben olmadan işçi olmadan bu sistem olmaz, bu sermaye de üretilmez, bu işçileri bugün için yönetebiliyor. Kültürel, dini, milli farklı gerekçelerle ama dediğimiz anlamda burada yaptığımız şeyi (örgütlü mücadeleyi) tüm ülkede yapabildiğimiz anda. (Yapabilme potansiyeli var mı?) Burada olduysa her yerde olur.*

Kendiliğindelik-bilinçlilik ikiliği üzerinden tartıştığı sınıf bilinci kavramları arasında diyalektik bir ilişki kuran Lenin'e göre (1990: 89) işçiler kendiliğinden sendikal bilinci geliştirebilir ancak kendiliğindelik işçilerin devrimci/siyasal bilince ulaşmasını sağlayamaz. İşçi sınıfının kendiliğinden devrimci bir bilinç geliştirmesinin olanaklı olmadığını, ekonomik mücadelelerin

doğrudan siyasal mücadeleye yol açmayacağını bu nedenle öncü partinin gerekli olduğunu ileri sürer. OSTİM'deki işyerleri içinde tek sendikal örgütlülüğü olan ve ekonomik sosyal kazanımlar elde edilmek için verdikleri mücadelede başarı elde eden bir fabrikadaki işçilerin temsilcisi olan bu işçiye göre de işçilerin siyasal bilince ulaşması için bilinçlendirme ve sınıf mücadelesi birlikte olmalı:

> 1. işçi: *Lenin diyor ya 'demokrasi mücadelesi yürütmeyen bir sınıf sosyalizmi kuramaz' diye. Orda doğrudan bundan bahsediyor: ekonomik demokratik mücadeleler sonunda siyasal savaşa gelmesi kaçınılmaz. Oraya gider. [...] Bura da (çalıştığı fabrika) çok farklı bir yer değildi: 30 kişiysek bunun 25'i çok gerici değişik ideolojilerle donatılmış insanlardı; ama bi' şey çıkıp doğruyu gösterip dışardan doğru bilinç verildiğinde bu insanları bu noktaya getirebildik. Başka yerde de olmasının önünde bir engel yok.*

"Nesnel konumlar bilincin oluşumuna ve işçilerin mücadelesine zemin hazırlamakla birlikte sınıf bilinci ancak mücadelenin sonucunda oluşur. Tek tek bireyler, ancak başka bir sınıfa karşı ortak bir savaşım yürütmek zorunda oldukça bir sınıf meydana getirirler" (Marx, 2015: 94). Marx'ın bu ifadesi kolektif hareket etmenin ve mücadelenin sınıfların oluşumunda önemini vurgular.

"Sağ görüşlüyüm ama sol görüşün gelmesini istiyorum. (Neden?) İşin açıkçası solcuların insanların haklarını daha iyi savunduklarını, daha özgürlükçü, eğitimli olduğunu, vatandaşa daha ahlaklı yaklaştığını gözlemliyorum" diyen bu işçi aynı zamanda emek ile siyasetin ayrılması gerektiğini düşünüyor. Çelişkili bir bilince sahip olan bu işçi ekonomik çıkarlarının farkındadır. Ancak bu farkındalık hakları için örgütlü mücadeleye katılmasında yeterli olmamaktadır:

> 26. işçi: *OSTİM'de işçi hakları derneği var gittim ama kaydolmadım. (Neden?) Bilmiyorum kişilerin profili bana sıcak gelmedi. Siyasi yaklaştıkları için hoşlaşmadım açıkçası. Alınterinde siyasetin işi yok diye düşünüyorum. Din ve devlet işleri nasıl ayrılıyorsa siyasetle emeğin birbirine girmemesini tercih ederim.*

Bu işçi örneğinde de görüldüğü gibi örgütsüzlük ve kolektif hareket etmemeleri işçilerin sınıf mücadelesini ve devrimci/ hegemonik bilince ulaşmalarını engellemektedir. Ancak tabi gruplar her zaman tahakküme karşı bir direniş gösterebilir (Scott, 2014: 120-164) ve işçi sınıfı hegemonik bilinç düzeyine ulaşmadan önce nesnel çıkarları için mücadele verir (Gramsci, 1975: 178).[29] Bu bağlamda işçiler Gramsci'nin kavramsallaştırmasıyla *ekonomik-korporatif ya da ekonomik belirlenimli sınıf bilinci* ile hareket etmektedir. Dolayısıyla, sınıf mücadelesinin ve sınıf bilincinin oluşmasının engellendiği bu koşullara rağmen, işçilerin ekonomik korporatif düzeyde de olsa hakları için mücadele etmek gerektiği düşüncesine sahip oldukları, enformel direniş gösterdikleri dolayısıyla edilgen bir durumda olmadıkları görülmektedir.

İşsizlik ve güvencesizlik işçilerin mücadelesine değil korku ve kaygılarına zemin hazırlamaktadır. Bunun nedenlerini yukarıda tartıştık. Ancak neoliberalizmin açtığı bu yaralara rağmen işçiler neoliberalizmin uygulayıcısı olan AKP iktidarına neden destek vermektedir? Bir başka deyişle, örgütlü emeğin gücünün zayıfladığı, iş yaşamında güvencesizliğin ve işsizliğin giderek arttığı günümüz koşullarında işçiler sisteme nasıl eklemlenmekte, AKP bağımlı sınıfların rızasını nasıl sağlamaktadır?

Bu soruyu aşağıda neoliberal popülizme atıfta bulunan bir çerçeveden yararlanarak yanıtlamaya çalışacağım. Neoliberal popülizm, neoliberal birikim rejimine uygun bir hegemonya tekniği olarak kullanıldığından konuya sınıfsal bir perspektiften yaklaşarak bu tekniği kullanmanın egemen sınıflar ile iktidara getirisine ve bağımlı sınıflar üzerindeki etkisine birlikte bakacağım. AKP hegemonyasında İslamcılık ve milliyetçilik gibi ideolojik dayanaklar üzerinde duracak ve son olarak da konuyu muhalefet partilerinin alternatif oluşturamaması bağlamında tartışacağım.

29 Gramsci (1971: 177-178), ekonomik çıkarlarla ilgili eleştirilerden oluşan *konjonktürel uğrak* ile toplumsal tarih eleştirisine yol açan *organik uğrak* olmak üzere iki eleştirel ifade türünden söz eder.

Neoliberal Popülizm

Popülizm kavramı farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Bu çalışmada popülizm, sınıflar arası ilişkilerin düzenlenmesinde sermaye birikim biçimine göre başvurulan bir hegemonya tekniği olarak ele alınacaktır. Popülizmi bu şekilde ele almak popülizmi liderlik özelliğine ya da siyaset tekniklerine indirgeme[30] hatasına düşmekten alıkoyacağı gibi hegemonyanın kuruluşunda sınıflar arası ilişkilerde oynadığı rolü açıklama imkânı verecektir. Bir başka deyişle, her ülkenin kendi yapısal ve kültürel özelliklerine göre biçimlenen popülizmin liderliği ön plana çıkaran bir siyaset tekniği olarak kullanılmasının, sermaye birikimini yeniden üreterek burjuva hegemonyasınının kurulmasındaki işlevini göstermeye çalışacağım.

Popülizmin ana referans noktası 1930 depresyonunun ardından ithal ikameci sanayileşmeyi destekleyen sanayi burjuvazisi, işçi sınıfı ve devlet arasındaki kalkınmacı uzlaşıydı (Cammack, 2000: 151). Bu çerçevede popülizmi sınıfsal boyutuyla ele alan Boratav (2005b: 123), Türkiye'de 1962-1976 döneminin sistemin popüler taleplere verdiği karşılığa göre biçimlendiğini ve popülizmin ticari sanayi burjuvazisi ve büyük toprak sahiplerinden oluşan iktidar blokunun hegemonyasını sürdürmesini sağladığını ileri sürer. Bu dönemde uygulanan ithal ikameci sanayileşme modelinde devletin görevi sermaye birikimini artırmak ve iç tüketimin geniş halk kitlelerine yayılmasını sağlamaktır (Keyder, 1995). Bunun için tarım kesimi yüksek alım fiyatlarıyla desteklenmiş, tarım kesiminden aktarılan dövizle sanayi finanse edilmiş ve çalışan sınıfların mücadeleleri sonucunda ücretleri artırılmıştır (Gülalp, 1993; Boratav, 1993). Ücretlerin sürekli yükseltilmesi bir yandan talep artışı yoluyla iç pazarın genişlemesini olanaklı kılarken diğer yandan işçi sınıfının siyasal sistemle bütünleşmesi sağlanmıştır (Gülalp, 1993; Boratav, 1993).

Bu dönemde, popüler sınıflar kısa vadeli çıkarlarına bağlı olarak siyasi kararlar üzerinde etkili olabildiler ve görece liberal

30 Knight ve Weyland'ın Neoliberal popülizmi liderlik ve siyaset tekniklerine indirgediği söylenebilir. bkz., Weyland (1996, 1999) ve Knight (1998).

iş yasaları ve artan tarımsal destek sistemi ve hükümetin ücret ve istihdam politikaları, sosyal refah planları bakımından önemli zaferler kazanmakla birlikte aynı sınıflar siyasi güç yapısına alternatif bir rol oynayabilecek düzeyde organize edilemedi (akt. Bozkurt, 2013: 376). Türkiye'de 1960'lar boyunca yüksek büyüme oranı sağlanmakla birlikte yeterli düzeyde ihracat ve sanayide büyük ölçekli yatırımlar yapılamamış, dış açıklar oluşmuş, ödemeler dengesi bozulmuş ve bu durumda ekonominin ihracata yönelmesi kaçınılmaz olmuştur (Savran, 1987: 143). Sonuç olarak ekonomik krizle sınıflar arası çatışmaların şiddetlenmesi (Gülalp, 1993: 44) ve büyüme hızının devam etmemesi nedeniyle klasik popülist politikalar uygulanamaz olmuştur.

Klasik popülizmde sendikalaşma, emekçi sınıfların geniş kesimlerine götürülen eğitim, sosyal güvenlik ve benzeri devlet hizmetlerinin yaygınlaştırılması gibi yollara başvurulurken (Gülalp, 1987: 35-36) neoliberal popülizmde tersi bir istikamette yol alınarak hegemonya kurulmaya çalışılmıştır.

Neoliberal popülizm bir anlamda neoliberalizmin bağımlı sınıflar üzerinde yarattığı tahribatı Gramsciyen anlamda egemen sınıfın özsel çıkarlarına zarar vermeyecek tavizlerle azaltmanın bir yoludur. Neoliberalizm ile neopopülizm arasında ideolojik düzeyde güçlü bir bir bağ olduğunu vurgulayan Armony'nin (2001: 62) ileri sürdüğü gibi neoliberalizm toplumdaki popülist eğilimleri teşvik eder. Dolayısıyla birbirlerine karşıt olmaları gerekmez. Hatta neoliberal popülist politikalarla bağımlı sınıflara bazı tavizler verilmesi ilk etapta neoliberalizme karşıt bir teknik olduğu algısını yaratmakla birlikte, aslında popülist politikalar neoliberalizmin gücünü pekiştirmesine ve neoliberal hegemonyanın sürdürülebilirliğine katkı sağlamaktadır.

Bu çerçevede neoliberalleşme sürecinin Latin Amerika ve Türkiye'de benzer sınıfsal kutuplaşmalar yarattığını ve üç aşaması olduğunu belirten Petras'ın tespitleri önemlidir. Petras (2007) bu aşamaları şu şekilde özetlemektedir:

> Neo-liberalizmin ilk aşaması bir askerî darbeden kısa süre sonra hayata geçti. Özelleştirmelere büyük yolsuzluklar,

krizler, derinleşen eşitsizlikler ve kleptokratik (hırsızlarca yönetilen –çevirenin notu) bir devlet eşlik etti. Çürüme ve bir önceki aşamanın çöküşünden ortaya çıkan ikinci neo-liberal dalga, yabancı sermayenin büyük çaplı uzun vadeli istilasına zemin yaratmaya yönelik istikrar programları yoluyla özelleştirmeleri hızlandırma girişimleri ve IMF ve Dünya Bankası'na daha fazla bağımlılıkla karakterize oldu. Neo-liberalizmin üçüncü dalgası, yabancı sermayeye derinleşen itaati halk muhalefetini nötralize etmeye yönelik "yoksulluk programları" ile ve taşralı "ulusal burjuvaziyi" etkinleştirmeye yönelik teşviklerle birleştiren neo-liberallerin iktidara gelişiyle yeni bin yılda başladı.

Petras'ın deyimiyle "neoliberalizmin üçüncü dalgası" Türkiye'de İslamcı neoliberalerin iktidarda olduğu dönemdir. Bu noktada, Türkiye'de "neoliberalizmi uygulayarak egemen sınıfların çıkarlarına göre hareket eden AKP aynı zamanda bağımlı sınıfların desteğini nasıl alabilmektedir" sorusuna yanıt bulmak gerekir. Bağımlı sınıfların kendi çıkarlarına karşı oy vermesinde Knight'ın (1998: 246) ileri sürdüğü gibi parti lideri ile alt sınıflar arasında güçlü kültürel bir bağ olması ve liderin söylemlerinin manipüle edici etkisi mi vardır? Ya da benzer şekilde Sennett'in (2005: 11-12) belirttiği gibi duygusal bağların bir siyasal sonucu olarak "özgürlüklerini ellerinden alan karizmatik bir lidere sadakatle bağlandıklarında olduğu gibi insanları kendi çıkarlarına karşı birleştirmesi" midir? Yoksa insanlar iktidarı icraatları nedeniyle mi desteklemektedir? Türkiye özelinde, tarihsel sürece bakıldığında, bağımlı sınıfların desteğini açıklamada ne iktidarın söylemlerinin ne de iktidarın icraatlerinin tek başına yeterli olmadığı söylenebilir. Yukarıda açıkladığım üzere Türkiye'de 1980 sonrası geçilen neoliberal birikim rejiminin hegemonya aracı olarak neoliberal popülizm ilk olarak ANAP iktidarı döneminde uygulandı. Ancak ANAP'ın *yoz popülizmi* bağımlı sınıfların rızasını sağlamada başarılı olamadı.

Neoliberal dönemde popülizmin canlanması tarihsel bir sapma değildir. Devlet ve piyasayı güçlendirmek amacıyla yukarıdan çok dikkatli bir şekilde organize edilir (Kay, 1996: 90). Neo-

liberal hegemonyanın siyasal aktörü olan AKP de sermaye sınıflarının çıkarları doğrultusunda hareket ederken popülist pratiklerle bağımlı sınıflardan destek alarak iktidarını ve neoliberal hegemonyayı sürdürebilmektedir. Aşırı sağ partilerin siyaset tekniği olarak görülen popülizm[31] farklı şekillerde tanımlanmış, tarihte birçok ülkede farklı biçimlerde uygulanmış ve popülizmin başarısı da ülkeden ülkeye değişiklik göstermiştir.[32] Günümüzde popülizmin nasıl, niçin ve hangi biçimlerde yükseldiğini açıklamaya çalışan Albertazzi ve McDonnell, popülizmi dürüst ve homojen insanları bir dizi elitler ve tehlikeli "diğerleri"ne karşı koyan bir ideoloji olarak tanımlayarak, Batı Avrupa'da benzer sosyoekonomik koşullara sahip olmalarına rağmen bazı ülkelerde popülizmin diğerlerinden daha başarılı olduğunu ileri sürer (Albertazzi ve McDonnell, 2008:2-3). AKP, 2002'den beri dünyada neoliberal politikalar uygulamasına rağmen popülist tekniklerle iktidarda kalmayı başaran ve neoliberal hegemonya kurmaya çalışan birkaç siyasi partiden biri, Türkiye'de neoliberal politikalar ve popülizm uygulayan siyasi partiler arasında iktidarda bu kadar uzun süre kalabilen tek partidir. Dolayısıyla popülizmin başarısı da lider, parti ya da ülkeye bağlı olarak değişiklik gösterebilir. Bunun için çalışmanın ilerleyen kısmında AKP'nin popülist siyasetindeki farklılıklar ve bunun nedenleri üzerinde duracağım.

31 Farklı şekillerde tanımlanan popülizm, genellikle aşırı sağ partilerin bir siyaset tekniği olarak görülmektedir. Oysa popülizm farklı sosyal tabanlarla, herhangi bir siyasi ideoloji (sağ ya da sol) ve birikim rejimi (Fordizm veya post-Fordizm/ neoliberalizm) ile uyumludur.

32 Albertazzi ve McDonnell'ın (2008:1-3) ifadesiyle, Birleşik devletlerde Ross Perot, Kanada'da Preston Manning ve Avusturalya'da Pauline Hanson hepsi populist liderler olarak dikkat çekmiş, on beş yılı aşkın bir süredir de Batı Avrupa'da popülizm yükselmiştir: Batı Avrupa'da geleneksel partilerin küreselleşme, göçmen konusu, sınıf siyaseti gibi ideolojilerin düşüşü ve elitlerin yozlaşması gibi durumlara yeterli bir karşılık verememesine tepki olarak popülizm yükselmiştir. Geleneksel partilerin mevcut sorunlara çözüm getirememesi insanların partilerine olan güvenini azaltmış ve siyasete ilgileri kaybolmaya başlamıştır. Seçmenlerin siyaseti karmaşık, siyasileri toplumdan kopuk, yetersiz olarak algılamalarına yol açmıştır. Bu algı seçmenleri yeni ya da daha radikal alternatiflere açık hale getirmiştir. Bu alternatifler de genellikle populistler olmuştur.

Yukarıda belirttiğim üzere, popülizmin bir hegemonya tekniği olarak kullanılması Türkiye'ye özgü bir durum değildir. Örneğin Arjantin ve Peru gibi Latin Amerika ülkelerinde popülizmin uygulandığı bilinmektedir (Armony, 2001; Weyland, 1996). Petras'ın (2007) tespit ettiği gibi "Türkiye'de ve Latin Amerika'daki mevcut neo-liberal başkanlar (geçmiştekilerden farklı olarak) bazı avantajlara sahipler: halk kesimlerine erişen iyi örgütlenmiş parti aygıtlarına ve en yoksul sınıfların oylarını satın almaya yönelik olarak iyi finanse edilmiş 'refah' ve 'yoksulluk' programlarına sahipler."

AKP, neoliberalizmin toplumun alt kesimleri üzerinde açtığı yaraları kısmen de olsa popülist politikalarla iyileştirmeye çalışırken aynı zamanda kendine yakın işverenlerin sermaye birikimine katkı sağlamakta ve iktidar blokunu oluşturan sermaye sınıfları arasındaki dengeyi de gözeterek neoliberal hegemonya projesinin istikrarını sağlamaktadır. Bu siyaset biçimiyle AKP, kitlelerin partilerle bağının zayıfladığı ve sermaye içi çelişkilerin giderilmediği 1990'ların hegemonya krizine organik bir çözüm olmuştur. "Türkiye'nin 2001 krizi Latin Amerika'daki gibi kitlesel bir halk ayaklanmasına yol açmadı. Bu önemli farklılığa rağmen, neoliberalizmin krizi hem Latin Amerika'da hem de Türkiye'de, 'refah' ideolojisini ve 'ulusal burjuvazinin' teşvikini ekonominin bütün stratejik sektörlerinin yabancılara teslimi ve özelleştirilmesiyle birleştiren sözde-popülist neo-liberallere yol açtı" (Petras, 2007). Bu anlamda AKP iktidara geldiği günden bugüne kadar neoliberal politikaları uygulayarak iktidar blokunun talepleri doğrultusunda hareket etmiş; dolayısıyla Yalman'ın (2014: 46) vurguladığı gibi AKP Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1923 yılından itibaren ilk kez burjuvazinin hegemonyasını tesis edebilmeyi başarmıştır.

Hegemonyanın başarılı olabilmesi için sermaye sınıfları arasındaki dengenin yanı sıra bağımlı sınıfların uygulanan neoliberal politikalara onay vermesini sağlamak gerekir. Bir başka deyişle, siyasal iktidarın meşruiyet kazanması gerekir. AKP'nin pratikte bunu nasıl ve hangi araçlarla yaptığını açıklamadan önce popülist siyasetin hangi zemin üzerinde yüksel-

me olanağı bulduğuna bakalım. Bu zemin devletin piyasalaşması ve sosyal devlet anlayışından vazgeçilmesiyle oluşturulmuştur. Sadece iktisadi bir politika olmayıp aynı zamanda küreselleşme sürecinin bir ideolojisi olan neoliberalizm, ekonomik, siyasal ve toplumsal ilişkileri yeniden şekillendirir. Fordizmin krize girmesiyle neoliberal söylem –kapitalizmin zorunlu koşullarından olan– iktisadi büyüme ve dinamizmi sağlamanın kuralsızlaştırma, esnekleştirme ve özelleştirme gibi yöntemlere dayanan bir piyasa özgürlüğü olduğunu vurgulamış ve Keynesyen devlet anlayışını eleştirmiştir. Bir başka ifadeyle, serbest piyasa söylemine sahip çıkan Friedman ve takipçileri istihdamı artırmak amacıyla yapılan politik müdahalelerin enflasyon artışına veya piyasayı istikrarsızlaştırarak işsizliğe yol açacağını ileri sürerek Keynesyen doktrine karşı çıkmışlardır (Palley, 2014: 48). Kısaca, politik kararla iktisat teorisini bir araya getiren Keynesçi yaklaşıma karşılık; Friedman ve halefleri siyasal alanla ekonomik alanın birbirinden bağımsız olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Oysa bugün siyasal alan ile iktisadi alanın birbirinden bağımsız olması bir yana devletin ekonomideki rolüne bakıldığında, devletin piyasanın en önemli aktörlerinden biri olduğu görülmektedir.

Bu yaklaşım doğrultusunda neoliberal küreselleşme sürecinde, "toplum piyasanın suretinde dönüştürülürken bizzat devletin kendisi piyasalaştırılmıştır" (Munck, 2014: 112). Rekabetçi devlet kavramsallaştırmasında karşılığını bulan bu süreçte, devlet artık ulusal iktisadi kalkınma için bir araç olarak kullanılmayıp neoliberalizmin küresel düzeyde teşvik edilmesi için kullanılmaktadır. "Devletin işlevinin yeni küresel düzene uygun düşecek şekilde yeniden örgütlenmesiyle birlikte devlet, eski ulusal devletler düzenindeki 'hakem' rolünü bir kenara bırakıp giderek bir piyasa 'oyuncusu' gibi davranmaya başlamıştır. Düzenleme artık 'kamu yararı' adına değil, bizzat küreselleşme projesi adına gerçekleştirilmektedir" (Munck, 2014: 112). Böylelikle devletin piyasa mantığına teslim olduğu bu süreçte, artık temel kaygı uluslararası piyasada rekabet gücü elde edebilmek için maliyetlerin düşürülmesi, bu eksende kârın maksimizasyo-

nun sağlanması ve teminat altına alınması için gerekli düzenlemelerin yapılması ve özellikle az gelişmiş ülke piyasalarının uluslararası rekabete açılması için bu ülkelerdeki her türlü korumacılığın tasfiyesidir (Özçelik, 2013: 420). İş bölümünün uluslararasılaştığı küresel ekonomiye geçişle birlikte devlet, fordist dönemdeki toplumun refahını artıran fonksiyonlarından uzaklaşarak, üretimde ve işgücü piyasasında esnekliği sağlamak için politikalar üreten bir kurumsal yapıya bürünmüştür.

Bu dönemde asıl olarak devletin sosyal devlet olma niteliğinden uzaklaşması toplumsal alanda önemli değişikliklere yol açmıştır. Geç kapitalistleşen ülkelerdeki refah rejimleri için "minimalist/dolaylı refah rejimi" terimlerini kullanan Arın'ın (2004: 71-72) belirttiği gibi "zaten hakîm görüş odur ki refah devleti gelişmiş kapitalist ülkelere özgüdür ve pek çok ögesinin az gelişmiş ülkelerde uygulanma zemini ve olanağı yoktur". İkinci Dünya Savaşı'ndan 1980'lere kadarki süreçte Türkiye'de devlet, refah devletinin bazı fonksiyonlarını yerine getirmiş ve sanayi sermaye sınıfının birikimini artırmaya yönelik politikaların uygulayıcısı olmuştur (Boratav, 1993). Amerika ve Avrupa'da 1970'lerde kapitalizmin kriz içine girmesiyle ekonomik alanı düzenleyen ve müdahale eden devlet modelinin terk edilmesi gerektiği düşünülerek 1980'lerin başında, yeni bir birikim modeline, kapitalizmin küresel bir aşamasına geçilmiştir. Türkiye'de de 1980 sonrasında devlet yeniden yapılandırılmıştır. Bu yeniden yapılandırmaya "eşlik edecek yeni hegemonya stratejisinin esasını *sınıf temelli siyasete* son vermek" oluşturmuştur (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2008: 19).

Yeni birikim modelinin bir gereği olarak piyasanın alanı genişletilirken, devletin ekonomik alandaki faaliyetleri minimize edilmiştir. Ancak Marksist tanımlamada devlet bir sınıf devletidir; dolayısıyla devletin sınıflar üstü bir konumu yoktur ve kapitalizmin her aşamasında devlet iktisadi işlev üstlenmiştir (Poulantzas, 1980: 315). "Küreselleşme çağı ulus-devletin sonunu getirmemiştir; ulus-devletler hâlâ ekonomik, politik ve kültürel normların kurulması ve düzenlenmesinde son derece önemli işlevler üstlenmektedir" (Hardt ve Negri, 2006: 125) ve devlet

ihtiyaç duyulduğu noktada şirketleri/ekonomiyi krizden kurtarmak için ekonomiye müdahalelerde bulunmaya devam etmektedir (Jessop, 2009).

Kapitalist ilişkilerin toplumsal yaşamda egemen olmasıyla birlikte, ekonomik ve siyasal alan birbirinden ayrı görünümler sergilemiştir. Ancak bu alanlar arasındaki ayrımı veri olarak kabul etmek, sorgulamamak, devletin sınıf doğasını gizleyen mekanizmaları görememek anlamına gelir (Savran, 1987: 191). Bugün gelinen noktada ise toplumsal ilişkilerin neredeyse tümü ekonomik ilişkiler üzerinden kurulmaktadır. Bu bağlamda, müdahaleci devletten düzenleyici devlet modeline geçiş kapitalist sistemin kriz içine girmesi ve sermaye sınıfının kendine yeni meta alanları aramasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Neoliberalleşme sürecinde, geç kapitalistleşen ülkelerden birisi olan Türkiye'de devlet açıkça sermaye lehine politikalar üretmekte ve piyasalaşmaktayken tam oluşmayan sosyal devlet özelliğinden iyice uzaklaşmış ve eskiden üstlendiği kamu hizmetleri de özel sektör ya da sivil toplum kuruluşlarına devredilmiştir. Bu durum, neoliberal politikaların kamusal zihniyet biçiminde yol açtığı değişiklik sonucu ortaya çıkmıştır (Emirgil, 2010: 225). Söz konusu zihniyetin tipik bir örneği olan "yönetişim" yaklaşımına göre (Emirgil, 2010: 225) devletin sosyal politika alanındaki yükümlülüklerini özel sektör, sivil toplum örgütleriyle paylaşması gerekmektedir (Buğra, 2016: 222).

Devletin sosyal yükümlülüklerinde azalma sosyal politikada paradigma değişikliğinin bir göstergesidir. "Sosyal politika Talas'ın (1955) terimleriyle 'sıklet merkezine' ücretli istihdamı alarak, emeğin fiziki ve kültürel yeniden üretimi çerçevesinde aile, piyasa, devlet arasında gerçekleşen karşılıklı ilişkileri siyasi otorite ve kamu örgütlenmesi zemininde kavrayan bir disiplindir" (Özuğurlu, 2003: 61). Sosyal politikalar ait oldukları tarihsel dönemdeki kapitalist birikim rejimine bağlı olarak ele alınmalıdır. Kapitalist gelişmenin bir ürünü olan refah devleti, sınıflararası mücadelenin ve ekonomik krizin sonucu ortaya çıkmakla birlikte uygulanan sosyal politikaların

amacı mülkiyet yapısını değiştirmeden artı değerin bir kısmını egemen sınıfın sermaye birikimine zarar vermeyecek bir biçimde işçi sınıfına aktararak onu sistemle bütünleştirmektir (Przeworski, 1993; Wallerstein, 2003: 223). Bir başka deyişle, Keynesyen dönemde sermaye sınıfı emekçilere taviz vermek durumunda kalırken ekonomik ve siyasal yapı sermaye birikim krizini aşacak şekilde biçimlendirilmiştir. Bu bağlamda neoliberal birikim rejiminde sosyal politikadaki değişikliğin de ideolojik ve sınıfsal boyutları olduğunu ve politikaların sistemin krizini aşmaya yönelik düzenlendiğini ileri sürüyorum.

Neoliberal politikaların bir gereği olarak sosyal devletin tasfiyesi sosyal politika alanında yeni bir paradigmanın ortaya çıktığını gösterir. Koray'a (2007: 453) göre, "hak temelli, eşitlik, uzlaşma ve bütünleşme hedefli" geniş anlamda bir sosyal politikadan "daha çok zorunlu koşullarda ve en alt düzeyde ortaya çıkan ve ancak toplumsal onarım olarak nitelendirilebilecek" dar, ahlaki ve faydacı bir sosyal politika anlayışına geçilmiştir. Toplumun piyasalaştırıldığı, sosyal ve müdahaleci devlet anlayışından vazgeçildiği neoliberal süreçte Türkiye'de sosyal politika anlayışı da geleneksel sosyal politika anlayışından farklı olacaktır. Geleneksel sosyal politika anlayışına göre eğitim, sağlık, konut, yoksullukla ilgili sorunlara devlet tarafından çözüm getirilirken neoliberal sermaye birikim rejiminin bir gereği olarak devletin bu alanlardaki işlevleri bilinçli bir şekilde belediyelere, cemaatlere, sivil toplum kuruluşlarına ve özel sektöre devredilmiştir. Bu dönüşüm "kamusal ve kolektif bir anlayıştan özel ve bireysel bir anlayışa doğru kayış ve [...] sosyal devletin omurgası olan "zorunluluk esası"nın kan kaybetmesine tekabül eder" (Durmaz, 2016: 152-153). Yeni aldığı biçimle bu zorunluluktan kurtulan devletin toplumla olan ilişkisi de yeni bir içeriğe kavuşmuştur. Bu bağlamda devlet/toplum ilişkisi de neoliberal hegemonya kurmaya çalışan sermaye sınıfı, hegemonya mücadelesinde sermaye sınıfının tarafında yer alan devlet ve yurttaşlık haklarından mahrum kalan emekçiler ekseninde analiz edilmelidir.

Yeni sosyal politikanın üzerine inşa edildiği sınıfsal zemine baktığımızda gelir dağılımının emekçiler aleyhine bozulduğu, reel ücretlerdeki artışın baskılandığı, işsizliğin ve güvencesizliğin arttığı ve bu olumsuzluklara karşı kolektif karşı çıkış olanağının zayıflatıldığı, kamusal alanların da sermaye birikimine dahil edildiği bir sınıfsal zemin görmekteyiz. Bu bağlamda "bugün neo-liberalizmin egemenliğinde belirlenen sosyal politika anlayışını, temelde güç ilişkilerinde emek aleyhine bozulan dengeyle ilişkilendirmek kaçınılmaz olmaktadır" (Koray, 2007: 449). Bu zemin üzerinde yükselen sermaye sınıfının çıkarlarıyla uyumlu sosyal politika anlayışında Koray'ın (2007: 454) ifadesiyle *"haktan himmete doğru"* bir dönüşüm yaşandı. Böylece belediyeler ve sivil toplum kuruluşlarının sağladığı yardımlar, hayırsever devlet ve Dünya Bankası'nın sosyal risk yönetimi projeleri etrafında şekillenen yeni bir sosyal politika anlayışı olarak ortaya çıktı.

Türkiye'de 1980 sonrası uygulamaya konulan neoliberal politikaların bir gereği olarak sosyal politika alanındaki bu dönüşüm, AKP öncesi hükümetler tarafından uygulanmakla birlikte tam anlamıyla hayata geçirilememiştir. Türkiye'de IMF ve DB gibi uluslararası finans kuruluşlarının, koalisyon dönemlerinde uygulamaya çalıştığı ancak daha önce açıkladığım nedenlerle tam olarak uygulayamadığı neoliberal programın, yerli sermayenin de çıkarları doğrultusunda, AKP iktidarında hayata geçirilmesi, neoliberalizmin bağımlı kesimlerin yaşamı üzerindeki etkilerini sürdürülebilir kılacak yeni bir sosyal politika anlayışıyla mümkün olabilirdi. Sosyal güvenlik, eğitim, sağlık, sosyal hizmetler ve konut sorunları gibi geniş bir alanı kapsayan sosyal politika AKP döneminde popülizmin bir aracı haline getirilerek hem sermaye birikimine hem de rızanın devşirilmesine olanak sağlamıştır.

AKP'nin popülist politikalarının işçiler tarafından nasıl algılandığını alan araştırmasında işçilere yöneltiğim sorulara verdikleri yanıtlar bağlamında göstereceğim. Bunun için ilk olarak, sosyal politikalar içinde ön plana çıkan sosyal yardımlar konusuna açıklık getirmek yerinde olacaktır. Daha sonra bu yar-

dımların sınıfsal, bireysel çıkar boyutuna ve sermaye sınıfı, iktidar ve işçiler arasındaki ilişkilerin biçimlenişinde nasıl bir rol oynadığına bakacağım.

Sosyal Yardımlar

"Mesele yoksulları doyuramamakta değil, mesele zenginleri doyuramamakta." (25. işçi)

Kapitalizmin gelişim sürecinde sosyal yardımların biçim, içerik ve kapsamı değişmiş olmakla birlikte sosyal yardımların temel amacı sermaye birikiminin sürdürülebilirliğini sağlamaktır. Bu amacın gerçekleştirilmesinde devlet önemli bir rol üstlenir. Kapitalizmin genişletilmiş yeniden üretimini güvenceye almak için önemli bir yapısal stratejik güç olan devletin iki genel işlevinden söz edilebilir: Sermayenin değerlenmesinin ve emek gücünün yeniden üretiminin koşullarının korunmasına yardım etmek (Jessop, 1993: 8). Bu çerçevede refah devleti emek gücünün ve çalışan nüfusun yeniden üretimini ve yaşamlarını sürdürmek, çalışmayan nüfusun geçimini ve bakımını sağlamak için devlet gücünü kullanılırken (Gough, 1979: 44-48) aynı zamanda sermaye birikiminin sürdürülebilirliğini sağlar. Devletin sermaye birikiminin sürdürülebilmesi için yararlandığı araçlardan birisi de sosyal yardımlardır. Sosyal yardımları devlet ve işgücü piyasası arasındaki bir ilişki biçimi olarak açıklayan Kutlu'nun (2015: 33) belirttiği gibi "devlet ve işgücü piyasası arasındaki ilişkide belirleyici olan ise, sermaye birikim süreçleri ve sınıf mücadeleleridir". Sosyal yardımlar sermaye birikiminin sürdürülmesinin yanı sıra siyasal iktidarın yeniden üretiminde de işlevseldir. Sosyal yardımların siyasal iktidarın yeniden üretilmesinde önemli bir rol oynaması, onun sosyal politika araçları içinde ön plana çıkmasıyla bağlantılı olduğundan bu gelişme üzerinde kısaca durmak gerekir.

Sosyal güvenliğin sağlanmasında en eski yöntemlerden biri olan sosyal yardımların dini kurumlarca yapılan (Dilik, 1980: 68) yoksul yardımları biçiminde başladığı söylenebilir. Yoksullukla mücadelenin bir aracı olarak kullanılan yardımlar refah devletinin oluşum sürecinde bireyselden toplumsala, ahlaki bir

yükümlülükten kamusal bir yükümlülüğe doğru bir dönüşüm geçirmiştir. Bu süreçte devlet yardım faaliyetlerini doğrudan yürütürken, sosyal yardımlar sosyal güvenlik sistemi içine dahil edilerek sosyal haklar kapsamına alınmıştır (Kovancı, 2003: 11-128; Metin, 2012: 123). Neoliberalleşme sürecinde ise sermaye birikim biçiminin değişmesi sonucunda yukarıda belirtildiği üzere devletin yapısı ve bu çerçevede sosyal politika alanında yaşanan dönüşümle sosyal yardımlar bu kez toplumsaldan bireysele, kamusal yükümlülükten ahlaki bir sorumluluğa doğru bir dönüşüm geçirerek refah devleti öncesi bir yapıya bürünmüştür. Klasik liberalizm siyasal eşitlikle ekonomik eşitsizliği perdelerken, neoliberalizm eşitsizlik üzerindeki siyasal perdeyi kaldırmıştır (Köse ve Bahçe, 2010: 494). Böylece,

> ...akılcı bir şekilde gizilleştirilen eşitsizlik yerini yeni ilkel birikim süreci sonucu sefilleştirici bir açık eşitsizliğe bırakınca kamusal otorite merkezli rasyonalizm, ahlakla, dini motiflerle ve vicdanla bezenmiş bir muhafazakârlık lehine sahneden çekildi. Bu muhafazakârlığı biz şimdi yeni liberalizm olarak adlandırıyoruz. Hiç kimsenin yoksul olmaya hakkı yoktur ilkesi yerini herkes yoksul olabilir ancak vicdan hayırseverlik ve eğitimle yola getirilebilir ilkesi aldı. Hiç kuşkusuz bu Yoksul Yasalarının[33] dönüşüdür. Burjuva rasyonalizminin günlük hayatın her alanında iflası ve ekonomik eşitsizlikler karşısında kamusal meşruiyet üretme yetisini kaybetmesi, dinsel ve etik yorumların [...] geri çağrılmasına yol açtı (Köse ve Bahçe, 2010: 495).

Keynesyen refah devletinde sosyal yardımlar sosyal güvenlik sisteminin tamamlayıcı bir ögesiyken neoliberal evrede sosyal yardımlar, sosyal güvenliğin temel araçlarından biri haline gelmiş ve özellikle gelişmekte olan ülkelerde önem kazanarak sosyal koruma politikaları içinde öne çıkmıştır (Kutlu, 2015: 91-99). Türkiye'nin neoliberalleşme sürecinde de yukarıda açıklandığı gibi sosyal politikada yaşanan dönüşümün sonucu sosyal yardımlar ön plana çıkmış ve AKP döneminde önemli bir artış

33 Yoksul Yasaları hakkında detaylı bilgi için bkz., Kovancı (2003).

olmuştur.[34] Sosyal politikanın en önemli parçası olan sosyal güvenlik sistemi Türkiye'de 2006 yılında Sosyal Güvenlik Reformu adı altında değiştirilmiştir. Bu reformun yapılmasına gerekçe olarak nüfusun yaşlanması, sistemin finansman açıkları ve kapsam ve ulaşılabilirliğin sağlanmasında yetersizlik yaşanmasının yoksulluğa karşı koruyamaması nedeniyle mevcut sistemin sürdürülemez bir durumda olması gösterilmiştir (Erdoğdu, 2010: 664; Topak, 2005: 112; Yücesan-Özdemir, 2014b: 120). Oysa bu reformun arkasında sermaye birikiminin krizi ve bu krizi aşmak için kurumsal yapıdaki dönüşümler yer almaktadır. Bu nedenle sosyal güvenlik reformunun yapılması, "özelleştirme, kamunun yeniden yapılandırılması, yerelleştirme, küresel-

34 CHP İstanbul Milletvekili Ahmet Sırrı Özbek, 14 Aralık 2006'da İçişleri Bakanlığı'nın yanıtlaması istemiyle "AKP hükümeti ve AKP'li belediyelerce 2003'ten günümüze kadar kaç aileye ve vatandaşımıza nakdi ve ayni yardım yapılmıştır? Yapılan nakdi ve ayni yardımların miktarları ayrı ayrı YTL olarak ne kadardır" diye sordu. Soru önergesine, İçişleri Bakanlığı Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü'nün 14298 sayılı yanıtı, AKP hükümetinin gıda, kömür, erzak, kırtasiye malzemeleri, burs gibi isimler altında milyonlarca aileye ulaştığı iddialarını doğrulamış oldu. İçişleri Bakanı Osman Güneş'in imzasını taşıyan yanıtta, bakanlığa bağlı Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü tarafından yapılan araştırma sonucunda şu bilgilere erişildiği belirtildi: Yoksul ve dar gelirli vatandaşlara 2003-Mart 2007 arasında "Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Fonu"ndan periyodik olarak sağlık, sosyal, proje, yatırım, eğitim, gıda ve giyim yardımı yapıldı. Nakit olarak yapılan bu yardımlar 2 milyar 975 milyon 318 bin 776 YTL'ye ulaştı. AKP'li belediyeler 2003-Haziran 2007 arasında 6 milyon 40 bin 891 kişiye yardım etti. Belediye yardımlarının faturası 332 milyon 929 bin 332 YTL. Ayrıca 2003- 2006 arasında 6 milyon 334 bin 180 aileye 4 milyon 395 bin 161 ton kömür yardımı yapıldı. AKP hükümeti ve belediyeler tarafından yapılan tartışmalı yardımların boyutu ortaya çıktı. Hükümet ve belediyeler, 4,5 yılda 3,3 milyar YTL'yi aşan yardım yaparken, 6 milyonu aşkın aileye 4,4 milyon ton kömür dağıttı. Belediyeler aracılığıyla 6 milyondan fazla aileye yapılan erzak ve para yardımının değeri de 322 milyon YTL'yi buldu.
http://www.milliyet.com.tr/iste-akp-yardimlarinin- faturasi/siyaset/haberdetayarsiv/21.07.2007/206826/default.htm Erişim, 02.01.2018.
Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı 2016 Yılı Faaliyet Raporunda verilen bilgilere göre tahmini olarak Toplam Sosyal Yardım Harcaması Tutarı 2016 yılında 32 milyar TL, Sosyal Yardımlardan Faydalanan Hane Sayısı ise 3.154.069 olmuştur.
http: //sgb.aile.gov.tr/data/5434f307369dc31d48e42dc5/2016_Faaliyet_Raporu.pdf Erişim,02.01.2018

leşme gibi daha makro düzeydeki konularla bütünleşen ana bir stratejinin parçasıdır ve asıl neden (sosyal) ücretin düşürülerek emeğin sermayeye tam tabiiyetinin sağlanmasıdır" (Topak, 2005: 112).

Emeğin sermayeye tabi kılınması için sosyal güvenlik sisteminde yapılan düzenlemelerle sosyal güvenlik kapsamı içinde olanların hakları kısıtlanırken toplumun büyük bir kesimi de sosyal güvenlik kapsamından çıkarılmış ve sosyal güvenlik sistemi sermaye birikimine açılmıştır. Buna karşılık sosyal yardımların sosyal koruma sistemi içindeki payı artırılmıştır. Refah devletinde yoksullukla mücadelenin temel araçlarından birisi tüm vatandaşları kapsayan bir sosyal güvenlik sisteminin kurulmasıdır. Sosyal güvenlik sistemleri çalışanların ödediği primlere dayalı olduğundan bu primleri çeşitli nedenlerle ödeme gücü olmayanların güvencesi ise sosyal yardımlar olmuştur. Günümüzde sosyal güvenlik sistemi dışında kalanların sayısındaki yükseliş sosyal yardımların artışına yol açarken refah devletinde hak temelli ve sosyal yurttaşlık esasına dayanan sosyal yardımların yerini ihtiyaç ya da kaynak tespitine dayalı sosyal yardımlar almıştır.

Sosyal güvenlik alanında yapılan düzenlemelerle toplumun önemli bir kesimi sosyal koruma kapsamından çıkarılırken uygulanan neoliberal politikalar sonucunda işsizlik de artmıştır. Daha önce açıklandığı gibi yedek işgücünün ve sermaye birikiminin artışı da yoksullukta göreli bir artışa yol açar. Bu nüfusun korunması, "bizzat emek-gücünün emeği ile olmaz [...] işçinin başkaları sayesinde canlı varlık olarak yaşamasıyla olur" (Marx, 2013: 88). Kutlu'nun (2015: 57) yerinde ifadesiyle "işte buradaki 'başkaları' kamusal ya da hayırseverlik biçimindeki özel sosyal yardımlar olarak, nüfusun korunmasına dahil olur". "Kapitalist onun artı emeğini kullanmazsa, işçi kendi geçim araçlarını üretemez. Bunları değişim yoluyla elde edemez, elde ederse de yalnızca gelirden onun için ayrılan sadakayla elde eder" (Marx, 2013: 83). Bu bağlamda sermaye birikiminin artırılması için gerekli olan yedek işgücü ordusunun ihtiyaç duyulduğunda emek gücünü satabilecek düzeyde olması için günümüzde sadaka gibi verilen sosyal yardımlar gereklidir. Özuğurlu'nun (2008b: 351)

tespit ettiği gibi kapitalizm bir yandan ücret gelirine muhtaç ve mecbur bırakırken diğer yandan da ücret gelirinden mahrum bırakır. Bu bağlamda kapitalist sistemin işleyişinin bir sonucu ücret gelirinden mahrum kalarak yoksullaşanlar ve çalışan yoksullar sosyal yardımlar aracılığıyla sisteme eklemlenerek kapitalizmin sürdürülebilirliği sağlanır.

Neoliberal dönemde sistemin ihtiyacı doğrultusunda ulusal veya uluslararası kurum ve kuruluşlar aracılığıyla sosyal yardımlar artırılmış ve yoksulluk sorununa çözümler geliştirilmeye çalışılmıştır. Ancak yoksulluk sorunu üretim süreciyle ilişkilendirilmediğinden, kapitalist sistem içinde ve neoliberal politikaları uygulayarak, sorunu yaratan Dünya Bankası gibi kuruluşlar eliyle çözülmeye çalışıldığından yoksulluğun çözümünden ziyade sürdürülebilirliğinin hedeflendiği anlaşılmaktadır.[35] Klasik liberal dönemde yoksul yasaları çerçevesinde uygulanan sosyal yardımlar neoliberalleşme sürecinde "yoksulluğu azaltma stratejileri"ne göre uygulanmaktadır. Dolayısıyla bu programlardaki temel amaç mevcut güç ilişkilerini değiştirmeden, toplumsal eşitsizlikleri ortadan kaldırmadan yapısal uyumun siyasi ve toplumsal maliyetini en aza indirmek için yoksullar lehine kaynak transferi gerçekleştirmek (Yalman, 2007: 653-656) ve bu programlar aracılığıyla yoksulu kapitalizme eklemlemektir.

Neoliberalizmin Türkiye'de baş aktörü olan AKP'de yoksullukla mücadele adı altında uluslararası kuruluşların direktifleri doğrultusunda ancak yerel motiflerle uyguladığı bu politikalarla yoksulluk üzerinden iktidarını pekiştirmiştir. Bu çerçevede sosyal yardımlar AKP'nin neoliberal hegemonyayı inşa sürecin-

35 2007-2013 yıllarını kapsayan Gelir Dağılımı ve Yoksullukla Mücadele Özel İhtisas Komisyonu Raporu'nda devletin yoksullukla mücadele için kullanılacak yeniden dağıtım politikalarının tasarlanması ve yürütülmesi yerine, artık yalnızca piyasa alanı içerisinde ekonomik olarak değil, sosyal, ahlaki ve kültürel bir sorun olarak görülmeye ve tanımlanmaya başlanan yoksulluğun, daha çok Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) gibi uluslararası kuruluşlarla sivil toplum kuruluşlarının etkinlikleri yoluyla, piyasaların işleyişine herhangi bir müdahalede bulunmadan azaltılması çabalarını koordine etmesinin gerekli olduğu ifade edilmektedir (DPT, 2007: 6).

de yararlandığı popülist tekniklerden biri olmuştur. AKP'nin yoksullarla İslami-muhafazakâr bir tarzda kurduğu yardım ilişkisine Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü (SYGM), Vakıflar Genel Müdürlüğü, Sağlık Bakanlığı, Sosyal Güvenlik Kurumu, sivil toplum kuruluşları, cemaatler ve yerel yönetimler aracılık etmiştir.[36]

Bu yasal düzenlemeler ve kurumsal yapılara baktığımızda SYGM'nin bugün sosyal yardımları yürüten merkezi bir kurum olmakla birlikte Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları (SYDV) aracılığıyla il ve ilçelerde örgütlenmiş ve oldukça geniş bir alana yayılmış olduğunu görmekteyiz. Durmaz'a (2016: 163) göre, "bu durum iktidarını önemli ölçüde klientalist ilişkilere borçlu olan AKP'nin bu ilişkileri kurumsallaştırmasının ve merkezileştirilen devasa bir kaynağı istediği gibi yönetebilmesinin önünü açmıştır".

36 2001 krizinden sonra Dünya Bankası'nın Türkiye'de uygulamaya koyduğu Sosyal Riski Azaltma Projesi, 2006'da tamamlanmıştır. Bu proje kapsamında birtakım yasal ve kurumsal düzenlemeler yapılmıştır. Bunlardan biri eğitim ve sağlık alanlarında Şartlı Nakit Transferi (ŞNT) uygulamasının başlamasıdır. ŞNT uygulamasında dikkat çeken nokta ödemelerin doğrudan annelere yapılmasıdır. 2006'da seçmen tercihleri üzerine gerçekleştirilen kamuoyu araştırmalarına göre AKP en fazla oyu ev kadınlarından ve gecekondu mahallelerinden almaktadır (Yıldırım, 2010b: 79). Uygulamaların hedef kitlesi ve seçim sonuçları karşılaştırıldığında Sosyal Riski Azaltma Projesi'nin AKP'nin yoksullarla popülist bir ilişki içine girme projesi olarak işlerlik kazandığı görülmektedir. AKP eğitim alanında neoliberal popülizmi farklı biçimlerde uygulamaktadır; yoksul ailelerin çocuklarını okula göndermeleri karşılığında ŞNT yapılmakta, devlet kaynaklarını kullanarak ücretsiz ders kitabı dağıtmakta bu yolla her sene bu kitaplarının basılması için sermaye sınıfına para aktarmaktadır. Aynı şekilde sağlık hizmetlerinde yaygınlaştırılan yeşil kart uygulamasıyla yoksul kesimlerin takdirlerinin yanında oylarını toplamaya çalışırken diğer taraftan sağlık hizmetlerinin piyasalaştırılmasıyla kamudan sermaye kesimine kaynak transferini sağlamaktadır. Proje'nin yürürlüğe konulmasından sonra 2004 yılında, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü (SYDGM) Teşkilat Görevleri Hakkında 52635 Sayılı Kanun'un yürürlüğe girmesiyle, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu SYDGM çatısında kurumsallaşmış ve illerde ve ilçelerde toplamda 973 adet olan Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları (SYDV) Başbakanlığa bağlı olan SYDGM bünyesinde toplanarak merkezileştirilmiştir. 2011 yılında SYDGM'lerin adı Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü (SYGM) olmuştur.

Ayrıca temel mali kaynağı SYGM'den aktarılan fon olan vakıfların karar organı Vakıf Mütevelli Heyetlerine yerel kanaat önderleri ve hayırseverlerin katılabilmesi[37] de dikkat çekmektedir.

Serbest piyasa ekonomisi söylemlerini muhafazakâr söylemine eklemleyen AKP'nin hegemonyayı neoliberal popülist politikalarla yeniden üretmesine merkezi hükümetin yanı sıra belediyeler, İslami çevreler tarafından desteklenen sivil toplum kuruluşları ve cemaatler aracılık etmektedir. Kutlu'nun (2015: 168) işaret ettiği gibi bu süreçte "sadece merkezi kamusal yardımlar değil, yerel yönetimlerin sosyal yardım uygulamaları ve özel sosyal yardım bünyesinde toplanabilecek, Deniz Feneri, Kimse Yok Mu, Cansuyu gibi derneklerin yaptığı sosyal yardımlarda da belirgin bir artış gözlemlenmiştir." Bu "inanç temelli örgütler ve vakıflar aracılığıyla İslami hayırseverlik anlayışına

37 29.5.1986 tarihli ve 3294 sayılı Kanunun 7. maddesinin birinci ve ikinci fıkraları aşağıdaki şekilde değiştirilmiş ve dördüncü fıkrası maddeden çıkarılmıştır:
Bu Kanunun amacına uygun faaliyet ve çalışmalar yapmak ve ihtiyaç sahibi vatandaşlara nakdî ve aynî yardımda bulunmak üzere her il ve ilçede sosyal yardımlaşma ve dayanışma vakıfları kurulur. Mülkî idare amirleri vakfın tabii başkanı olup illerde belediye başkanı, defterdar, il millî eğitim müdürü, il sağlık müdürü, il tarım müdürü, il sosyal hizmetler ve çocuk esirgeme kurumu müdürü ve il müftüsü; ilçelerde belediye başkanı, mal müdürü, ilçe millî eğitim müdürü, Sağlık Bakanlığının ilçe üst görevlisi, varsa ilçe tarım müdürü ve ilçe müftüsü vakfın mütevelli heyetini oluşturur. Ayrıca her faaliyet dönemi için, il dahilindeki köy ve mahalle muhtarlarının valinin çağrısı üzerine yapacağı toplantıya katılanların salt çoğunluğuyla kendi aralarından seçecekleri birer muhtar üye ile ilde kurulan ve bu Kanunda belirtilen amaçlara yönelik faaliyette bulunan sivil toplum kuruluşlarının yöneticilerinin kendi aralarından seçecekleri iki temsilci ve hayırsever vatandaşlar arasından il genel meclisinin seçeceği iki kişi; ilçe dahilindeki köy ve mahalle muhtarlarının kaymakamın çağrısı üzerine yapacağı toplantıya katılanların salt çoğunluğu ile kendi aralarından seçecekleri birer üye ile ilçede kurulu ve bu Kanunda belirtilen amaçlara yönelik faaliyette bulunan sivil toplum kuruluşlarının yöneticilerinin kendi aralarından seçecekleri bir temsilci ve hayırsever vatandaşlar arasından il genel meclisinin seçeceği iki kişi mütevelli heyetinde görev alırlar. İl veya ilçede bu Kanunda belirtilen amaçlara yönelik faaliyette bulunan sivil toplum kuruluşu olmaması halinde, hayırsever vatandaşlar arasından il genel meclisinin seçeceği üçüncü bir kişi daha mütevelli heyetinde görev yapar.
http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/12/20041209.htm#2

dayalı politikalar popülerleştirilerek yaygınlaştırıldı ve güçlü bir yardım ağı kurumsallaştırıldı" (Yılmaz, 2013: 46).

AKP'nin 2004 yılında düzenlediği Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu'nda Akdoğan'ın (2004) dediği gibi AKP'nin sosyal dayanışmayı "gönüllü demokratik kurumlar, sivil örgütler ve aile aracılığıyla gerçekleştirmeye" çalışması muhafazakâr serbest piyasa yanlısı bir parti olmasıyla uyumludur. AKP parti programında "Partimiz, merkezi devletin yerel yönetimler, sivil toplum örgütleri ve özel sektörle işbirliği yapmasını sağlayarak sosyal devlet hizmetlerinde verimliliği, sürati ve kaynak kapasitesini artıracaktır"[38] ifadesiyle yer verdiği bu politikayı toplum nezdinde meşrulaştıracak söylemlere başvurmuştur. Bu söylemler eskinin eleştirisine ve sivil toplumcu yaklaşıma dayanmakta olup hantal ve verimsiz olarak nitelendirilen devletin karşısında sivil toplum örgütleri yüceltilerek piyasaya yeni alanlar açılmıştır. Ayrıca sempozyumun katılımcılarından Çizakça'nın İslam'a göre gelir dağılımı vergiler yoluyla değil, "gönüllü dağıtım yani sadaka veya vakıflar" aracılığıyla sağlanır ifadesinden de anlaşılacağı gibi sosyal politikalar İslamı liberalizme eklemleme yoluyla da meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Ancak Bakırezer ve Demirer'e (2010: 166) göre, AKP teorik olarak bu çerçeveyi çizmekle birlikte pratikte sosyal harcamalarda "devlet kaynaklarını kullanmaktan da kaçınamadı ve kesinlikle hayırsever kişi ve kurumların yardımlarına bel bağlamadı." Devlet kaynakları kullanılırken yerel yönetimlerin sosyal yardım ve hizmetlerdeki işlevi artırıldı.

Yukarıda AKP'nin neoliberal popülizmi uygulayacağı zemininin nasıl oluştuğunu açıklamak için ekonomi-politik değişiklikler kuramsal düzeyde tartışıldı. Aşağıda işçilerin ifadelerinden yararlanarak konuyu olgusal boyutta ele alarak tartışacağım.

Neoliberal popülizm tekniğini kullanarak madun sınıfların rızasını sağlayan AKP bunu farklı mekanizmalar aracılığıyla

38 http://m.akparti.org.tr/site/akparti/parti-programi#bolum_ Erişim, 25.12.2017

yapmaktadır. Bunlardan birisi ve neoliberal popülizmin en temel dayanağı denilebilecek kurum belediyelerdir. Yukarıda değindiğim gibi müdahaleci devlet modelinden düzenleyici devlet modeline geçişte devletin yetersizlikleri sıralanırken, sosyal politikada yerel yönetimlerin etkin olması gerektiği vurgulanmıştır. Pratikte tam da bunun yapıldığının göstergesi görüştüğüm işçilerin hepsinin yardımlara ulaşmada muhtarın, belediyede bir tanıdığın olmasının belirleyici olduğunu söylemesidir:

> 9. işçi: *Muhtara gidip fakirlik ilmuhaberi veriyosun, oyumuz senin diyosun muhtarda çıkartıyo sana veriyo. Belediyeden de bi' tane adam bulmuşlar, adam da onu el altından alıyo, getiriyo buna yardım ediyo.*

Türkiye'de 2001 yılında yürürlüğe konulan, Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı'nda kabul edilen "Yeni Gündem 21" belgesiyle belediyelere "sosyal yardımlaşma ve dayanışma ilke(sini) hayata geçirmek" görev ve sorumluluğu verilerek faaliyet kapsamı genişletilmiştir (Durmaz, 2016: 157). Bu çerçevede belediyelerin sosyal yardımlar aracılığıyla yoksullarla kurduğu ilişki AKP'nin siyasi iktidarının dayanaklarından biri haline gelmiştir. Bu bağlamda işçiler yardım pratiğinin karşılıklı çıkara dayanan bir ilişki olduğunun altı çizmekte ve işçilerin hepsi sosyal yardımlara "muhtaç" olanların belirlenmesinde muhtar ve belediye gibi kamu kuruluşlarına güven duymadıklarını belirtmektedir:

> 2. işçi: *Yardım iyi bir şey de fakire ihtiyacı olanlara gitse iyi bişey. İhtiyacı olmayana da yapıyo. [...] Muhtarın elinde, muhtar bu fakir diyo tamam, muhtar fakir diyo da. (Muhtar niye fakir diyor?) Eee muhtara oy gelecek. (Belediye bunu fark etmiyor mu?) Eee o da bi' dahaki dönem gine gelecek. Belediye de oy almak için yapıyo tabi ki.*

Graham'ın "orada al burada ver" şeklinde özetlenebilecek pratikler olarak tanımladığı klientalizm (Roniger, 2004: 353) bu durumda oya karşılık yardım biçiminde ortaya çıkmakta seçmen ve iktidarın karşılıklı bir menfaat elde etmesi söz konusu olmaktadır. Ancak iktidarın yeniden üretiminde sosyal yardımların

sadece yardım alanlar üzerinde etkili olmadığını aynı zamanda yardımların toplumun diğer kesimlerinin iktidara desteğinin alınması üzerinde de bir ölçüde etkili olduğunu söylemek mümkün. Kendisi yardımlardan yararlanmamakla birlikte iktidarı destekleyen bir işçinin bu konudaki duygu ve düşünceleri buna örnektir:

> 5. işçi: *(Yardımlar) yerli yerince gidiyosa bence güzel bir şey. [...] Tabii şimdi ben alsam olmaz çok şükür idare edebiliyoz ama durumu daha kötü arkadaşların almasına sevinirim yani, isterim yani.*

AKP döneminde yapılan yasal düzenlemelerle sosyal yardımlarda belediyelerin rolü önemli ölçüde artmakla birlikte belediyelerin popülist siyasetin bir aracı olarak kullanılması AKP iktidarına özgü bir durum değildir. AKP yöneticilerinin içinde yetiştiği RP'nin belediyecilik anlayışı; [...] belediyelerde çalışanların sayısını azaltarak [...] personel giderlerini hızlı biçimde düşürmek, yerel halkın ortak gereksinimi olan kolektif tüketim hizmetlerini özelleştirerek ya da taşeron firmalara ihale ederek emek ilişkilerinden çekilmek, yoksul mahallelere yönelik yardımları belediyece formel ve enformel yollardan desteklenen vakıflar eliyle örgütlemek (Doğan, 2007a: 86) şeklinde gerçekleşmektedir. Bu anlayışın AKP döneminde de devam ettiği görülmektedir. AKP döneminin özelliği vakıfları yasal düzenlemelerle resmî bir yapıya kavuşturarak merkezi iktidara bağlamasıdır.

"Türkiye'de siyasal örgütlenmenin 'yanaşmacılık' olarak adlandırılabilecek 'patronaj' (patronage) veya 'klientalizm' (clientalism) sistemi üzerinden işlemesi oldukça yaygındır" (Erbaş, 2017: 24). Klientalist ilişkiler iş bulabilmek, devlet kurumlarında işi hızlandırmak vb. durumlarda olduğu gibi sosyal yardımlara ulaşmada da oldukça işlevseldir. Sosyal yardımlarla yoksul kesimlerin iktidara bağımlılığı sağlanmaya çalışılırken aynı zamanda yardıma "muhtaç" olmayanların da bu yardımlardan yararlanmasına göz yumularak daha büyük bir kitleyle çıkar ilişkisine girilmektedir:

9. işçi: *Belediye başkanından da iktidardan da memnunum, bi' sıkıntı yok; ama belediyemiz tam tespit yapamıyo. Benim hakkım gidiyo, garibanın hakkı gerçekten ihtiyacı olmayan kişiye gidiyo. (Özellikleri) belirtmişler ama bu iş muhtarda bitiyo. Alanda kullanmıyo, kömürü devletten el altından alıyo, kömürü götürüyo satıyo. (Beklenti?) Muhakkak kimse kimseye karşılıksız bir şey yapmaz. Oy istiyolar.*

Bu ilişkinin kurulmasında sembollerin her iki taraf için oldukça işlevsel olduğu anlaşılmaktadır. Bir başka deyişle, yardım-oy ilişkisi hem iktidar hem de vatandaş cephesinden simgeler üzerinden de kurulmaktadır:

31. işçi: *Yardımları Hazreti Ömer'in adaleti gibi dağıtsalar amenna ama adamın her şeyi var sırf evinin önüne AK parti bayrağı astığı için yardım alıyor.*

Evinin önüne AKP bayrağı asmak yardım almanın bir yolu olabilirken, yardımın karşılığında oy talebinin de her zaman sözel olarak ifade edilmediği anlaşılmaktadır:

2. işçi: *Benim annem ben askerdeyken aldılar. Belediyeden kömür falan aldılar, gecekonduda otururken. Hep böyle resmî şeyler değil, belediye ya da iktidarda sağlam tanıdıkların varsa kömürün yiyeceğin içeceğin her şey bedava. Yardım ettikleri kişilerden beklentileri oy, net bir şekilde hiç şaşmaz (yardım) arabasının üstünde kocaman resmi var adamın. Bildiğin vesikalık resmi arabanın üstüne yapıştırmış, isim de vereyim Melih Gökçek, Tayyip Erdoğan kocaman kamyonun önünde poz vermişler böyle resim var, yani oy ver bana oy ver bana der gibi.*

Bu bağlamda muhtaç insanların bağımlılığını ve itaatini artıracak mekanizmalar kullanan AKP hükümetinin sosyal politikalarının hayırseverlik yaklaşımına dayalı olması, partinin etkisi ve yönlendirmesine açık ve kayıt dışı olması nedeniyle hem kliyentalist hem de paternalist yönleri vardır (Çelik, 2010: 69). "Kliyentalisttir çünkü yurttaş ile iktidar arasında bir hak-yükümlülük ilişkisi değil müşteri ilişkisi kurmakta; yurttaş aldığı yardım ve desteğin karşılığını oy olarak vermektedir (ya da vermesi beklenmektedir).

Paternalist özellikler taşımakta çünkü kolektif hakları sınırlamakta, örgütlülüğü dizginlemekte ve itaati ön plana almaktadır" (Çelik, 2010: 69-70). Dolayısıyla bu popülist tarzla sisteme eklemlenen bağımlı sınıflar iktidara destek oldukları oranda himayeci ağın içerisinde yer alabilirler ve bunun da çok net biçimde farkındadırlar:

> 8. işçi: *[...] Prodesür gereği soracak olursanız önce fakir olmak lazım, muhtarlıktan ilmuhaber almanız lazım diyo; ama hepsi en önce ordaki memurun tanıdık olması lazım. İşte bu konuşmalara yürüyüşlere gidenler hep zoraki gidenler. Çağırıyo diyo ki gideceksin çünkü ismin belli olur bi' dahakine yardım alamazsın. Bu birebir yaşanmıştır yani [...] mesaj olarak herkesin telefonuna rahatlıkla gönderebiliyolar yani, işte şu tarihte belediyenin açılışı olsun Cumhurbaşkanı'nın bi' yerde açılışı olsun; haberin olsun bekliyoruz diyolar. Diyeceksin ki geldiğini nasıl biliyolar. Biliyolar çünkü kontrol kapısında herkes birbirini tanıyo.*
>
> 21. işçi: *(Yardımlar) iyi bir şey ama ihtiyaç sahiplerine ulaşmıyor. Yardımı yazanı tanıyosan oluyo. Miting oluyo: Benim burada çalışan arkadaşıma yardım verdi Keçiören belediyesi, mitinge gel dedi, mitinge gitmedi, yardımı kestiler: gıda yardımı.*

Klientalizm iktidarın kendisini destekleyen kişilere devlet ve belediyede kadro vermek, kendi yandaşlarına ihaleleri vermek, sosyal yardımlarla yoksulların desteğini almak, destek almadığı kesimleri ya da muhalif olanları çeşitli yollarla cezalandırmak gibi farklı şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Bu bağlamda AKP iktidarından çıkar elde eden işçilerin AKP'yi desteklemesi anlaşılabilir bir durumdur. Muhalif olanın cezalandırılması da bu kapsamda düşünülebilir:

> 24. İşçi: *Yardımları adaletli vermiyolar. Teknoloji gelişti, T.C. kimliğini girince bakıyo: falanca köy, benim Alevi olduğumu biliyo zaten, bizim oy vermediğimizi biliyo yardım etmiyor. Keçiörende oturdum, Melih Gökçek Belediye başkanıydı, bi' sıkıntı yaşadık gittik belediyeye 12-13 sene önceydi. [...] Bir gün yardım arabası geldi, eşime hadi iyisin dedim meğer bizim ev sahibine gelmiş: adamın iki üç tane evi var, 'Hacı'lardan*

anladın mı? Yardımları boşuna yapmıyo. Oy peşindeler. Açıkça belli eden de var. En üst makamdaki adam gelmiyor. Kapı kapı da geziyolar.

Ayrıca bu alıntıdan yararlanarak iki noktaya daha dikkat çekmek isterim. Birincisi, işçinin yardım alamamasını mezhepsel ayrımla gerekçelendirmesi dikey olarak eşitsiz ilişkilerden beslenen ve bu ilişkileri yeniden üreten klientalist ilişkilerin (Roniger, 2004: 353) Türkiye'de aynı zamanda etnik ve dinsel ayrımlardan da beslendiği ve bu ayrımları yeniden üretmeye zemin hazırladığını (Metin, 2011: 183) düşündürmektedir. İkinci nokta ise, AKP'nin mahalle örgütlenmeleri, ev ziyaretleri ve kapı kapı gezerek seçmenle yüz yüze ilişki kurması dikey olarak kurulan bu eşitsizliği görünmez kılabilmektedir. Metin'in (2011: 183) vurguladığı gibi "yoksul veya eşit yurttaşlık statüsünden dışlanmış olan toplumsal katmanlarla kurulan ilişki açısından bu biçimde uygulamalar, etkin bir politik çıkar aracı olarak kullanılabilir. Çünkü kurulan ilişki düzeyi yüz yüze veya kapıdan kapıya gerçekleştirildiği için, dışlanmışların bir ölçüde kucaklandığının yanılgısını yaratabilir." Bu bağlamda AKP döneminde sosyal yardım uygulama biçimlerini sorunsallaştıran Yılmaz'a göre (2015),

> AKP dönemi sosyal politikalarının asıl sorunu, sadece bu yardımların partizanca "yandaş" yaratma doğrultusunda seferber edilmesi ve bu doğrultuda iddia edildiği gibi Aleviler gibi bazı toplumsal kesimlerin bu yardımlardan dışlaması değildir. Bizzat yardıma konu haline getirdiği yoksulları [...] kültürel olarak "temsil ederken", "biz" içerisinde konumlandırırken, pragmatik amaçları doğrultusunda siyasal enerjilerini seferber ederken, açıkça tabiiyet altına almaya çalışmasıdır.

Benzer şekilde popülist tarzın 1990'lı yıllarda RP iktidarında tecrübe edildiğini belirtmek gerekir. Konya Büyükşehir Belediyesi'nin cemaatlerce yapılan öğrenci yurtlarına destek vermesi, Sivas Belediyesi'nin Kemaleddin İbn-i Hümam Vakfı'yla birlikte yoksullara sosyal yardımlarda bulunması, yaşlı-

lar için huzurevi yapması, öğrencilere burs imkânları sağlaması (Doğan, 2007a: 84) RP'li belediyelerin kurduğu ilişkilere birer örnektir. Bu bağlamda, AKP'nin neoliberal popülist siyasetinin temeli olan sosyal belediyecilik anlayışı çerçevesinde insanlarla kurulan yüzyüze ilişkiler ve yapılan sosyal yardımlarla seçmenlerin siyasal tercihlerine yön verilmesi 90'lı yıllarda RP'nin etkin olduğu belediyelerde kullanılan bir tekniktir. Ancak bu teknik AKP döneminde neoliberal hegemonya projesinin kurulmasında daha etkili bir şekilde kullanılmaktadır. Metin'in (2011: 193) dikkat çektiği üzere "Gönüllülük vurgusu yüksek, hayırseverlik anlayışı içerisine yedirilmiş sosyal yardım anlayışı; AKP dönemiyle beraber yeni bir biçim alarak hayırseverliğe vurgunun ötesinde siyasi malzemenin temel bir unsuru ve metalaşma süreçlerinin belli düzeyde bir uzantısı olmuştur." AKP'nin iktidarını yerel düzeyde, belediyeler aracılığıyla, popülist politikalarla yeniden üretirken yardımları dinsel kodlarla sunarak emekçileri ve yoksul kesimleri islamileştirmesi RP siyasetinin bir devamı niteliğindedir. Ancak yardımların AKP iktidarıyla bağlantılı olduğu algısını yaratarak da bu kesimleri iktidarına bağımlı hale getirme konusunda AKP daha başarılıdır.

Enformelleşmenin ve yoksulluğun giderek arttığı, işçilerin siyasetle ilişkisinin oy vermenin ötesine geçemediği günümüz Türkiyesi'nde ekonomik ve siyasal alandan dışlanmış olanlar maddi desteği, siyasal destek karşılığında almaya çalışmaktadır. Dolayısıyla "Klientalist ilişki ağlarına dayanan sosyal yardımların bağımlılık yarattığını ve yardımlardan yararlanan kesimler için bu yardımların yaşamsal olduğunu ifade etmek son derece yerinde olacaktır. Ayrıca bu ilişkinin sosyoekonomik bağlamın çok ötesine geçen bir siyasallaşma biçimine denk düştüğü de ortadadır." (Durmaz, 2016: 161) Bu ağların nasıl örüldüğünü ve bağımlılık ilişkisine nasıl dönüştüğünü sorgulayan işçilerden birisi duygu ve düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir:

> 6. işçi: *Bu yardımlar oyları etkiliyor. Adam diyor ki: Allah başımızdan eksik etmesin şu kadar bulgur verdi, şu kadar şeker verdi ya diyor. Adam (Recep Tayyip Erdoğan) nasıl*

etkiliyo bilmiyom. Adamlar gerçekten düşkün. Bazen üzülüyom bazen de kızıyom da ya sen bi' şekere mi bi' çaya mı satılıyon diyom. Yine de aklımda şöyle durup düşünüyom; gerçekten ihtiyacı mı var ki yazık böyle.

Yardımlardan kimlerin yararlanabileceği formel bir şekilde belirlenmiş olmakla birlikte yardımlardan enformel ilişkiler aracılığıyla yararlanılabilmesi klientalist ilişkilerin önemini göstermektedir. Bir başka deyişle, klientalist ilişkiler yardımlara ulaşmanın bir yolu ve iktidarı sürdürebilmenin bir aracı olmuştur. Dahası işgücü piyasasının yukarıda açıklanan güvencesiz, örgütsüz, enformel ilişkilere dayanan yapısı ve toplumdaki gelir eşitsizliği gibi birçok sorunun üstü yardım mekanizmalarıyla örtülmeye çalışılmıştır. Klientalist ilişki ağları her toplumda farklı biçimde oluşturulabilir. Türkiye'de klientalist ilişki ağlarının örülmesinde cemaat, hemşeri, din/mezhep gibi kültürel unsurlara dayanıldığı yönünde güçlü bir kanı oluşmuştur:

26. işçi: *Sosyal yardıma başvurdum, bir buçuk ayda geldiler. Benim maddi durumumun iyi olmadığını geçinemediğimi söyledim. Bu koşullarda yardım alan insanlar var ispatlayabilirim de ama bana vermediler. Diyolar ki eşinizin sigortası gözüküyor. Eşim de demiş ki; eşim sigortasız işte mi çalışsın hanfendi. (Eşim) bizim koşullarımızda yaşayıp yardım alan insanlar var diyo. Daha önce bağlanmış olabilir diyor memur. Ne değişti diyor. Şartlar zorlaştı diyor memur. İstediği kadar zorlaşsın o zaman onları da tekrar denetleyin onlar da zorlaşsın. [...] Ben bunu şeye bağlıyorum; devlette büyük ihtimal hısım, akraba veya cemaat, emmi, dayı.*

Deneyimi sonucu yardıma kişisel ilişkiler aracılığıyla ulaşılabildiğini ifade eden bu işçinin sözleri yardım alanların tespitine yönelik bir tepkiyi gösterdiği gibi yardım alanların kendi aralarında bir bölünmeyi de işaret etmektedir. Bir başka deyişle sosyal yardımlar bağımlı sınıflar arasında bölünmeye yol açmakta; aynı sınıfsal konumda yer alanlar arasında yardımlara ulaşma temelinde bir rekabet ve karşıtlık oluşmaktadır.

İşçiler arasında iktidarın yardım uygulamalarına tepki gösteren, öfke duyan başka işçiler de vardı. *"Açlığın 1.700 olduğu yerde asgari ücreti 1.400 veriyosan, insanlara iş imkânı sağlayamıyosan, balık tutmayı öğretmek yerine balık veriyosan, milleti yatırırsan en sonunda millet çalışmaz üretmez"* (16. işçi) diyen işçinin yardımlara tepkisi işsizlik, düşük ücret gibi nesnel koşullarla bağlantılı bir sorgulamaya dayanırken, bazı işçilerin öfkesi sınıfsal bir içeriğe sahip olmayıp; yardım talep ettikleri halde yardım alamadıkları için ya da yardımların insanları tembelliğe ittiğini düşünmelerinden kaynaklanmakta hatta yardım alanları suçlayanlar bulunmaktadır.

Yardımların hükümetle ilişkilendirilmesinde etkili olan faktörlerden ikincisi yardımların sunuluş biçimidir. İktidar ve yerel yöneticiler yardımlarla AKP iktidarı arasında bağı söylemlerinde açıkça dile getirmekte, hatta bazı durumlarda yardımlar bir "tehdit" olarak kullanılmaktadır. Örneğin Bülent Arınç'ın Şubat 2014 tarihinde (bu tarihte Başbakan yardımcısıdır), "AK Parti giderse, gelecek hiçbir hükümet üç ay bile maaş ödeyemez" demesi emekli olan ve devlette çalışanlara bir gözdağı vermenin yanı sıra sosyal yardımlarla geçinenlere bir mesaj olarak yorumlanabilir. Bu uyarının 30 Mart 2014 belediye seçimleri öncesi yapılmış olmasına da ayrıca dikkat etmek gerekir. Seçim sonuçlarında Arınç'ın bu sözlerinin de şüphesiz etkisi olmuştur. Aşağıda detaylı olarak aktaracağım; ancak yeri gelmişken şunu belirteyim işçilerin ekonomik ve siyasal istikrarla AKP'yi ilişkilendirmeleri bu söylemlerin etkili olduğunun bir göstergesidir.

Özetle, işçilerin yardımlarla ilgili genel yaklaşımlarına yardımların topluma sunuluş biçimine baktığımızda; AKP döneminde yapılan sosyal yardımların klientalist, paternalist, islami-muhafazakâr bir çerçevede ve neoliberal birikim rejimiyle uyumlu bir şekilde yapıldığı, (Çelik, 2010: 63; Durmaz, 2016: 143; Kutlu, 2015: 181; Metin, 2011: 196-197; Yıldırım, 2010b: 84-85) yardımların sunuluş/yapılış ve alınış biçiminin yanı sıra AKP iktidarıyla özdeşleştirilmesinin iktidarın yeniden üretiminde oldukça işlevsel olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

Söylem düzeyindeki AKP-yardım ilişkisinin muhtarlıklar üzerinden nasıl kurulduğunu yukarıda işçilerin gözlem ve deneyimleri üzerinden aktardım. Alan araştırmasında benzer bulgular elde eden Kutlu (2015: 248) bu ilişkinin kurulmasında bir başka noktaya daha dikkat çekmektedir:

> AKP'li olarak bilinmeyen, –kimi örneklerde CHP'li olarak bilinen– muhtarlara mahalleye yardım geldiği söylenmeyebiliyor. Ancak AKP'li olarak bilinen muhtarlara özellikle söyleniyor ve muhtarın yardımların dağıtılması esnasında başında durması isteniyor. Böylelikle hem söz konusu muhtara hem de yardım dağıtımı üzerinden belediyeye destek sağlanmış olduğu vurgulanan noktalardan biri. Ayrıca ilginç bir veri olarak, görüştüğüm muhtarlardan birinin, kendisinin yerinde AKP'li bir muhtar olsaydı, mahallede yardım alan hane sayısının 50-60 değil, 150-200 olacağını belirtmesi de yardımların siyasal etki ve kullanıma açık doğasını gözler önüne sermektedir.

Diğer bir nokta da iktidarın yardımları lütuf gibi sunması ya da yardım alanların bunu iktidarın bir lütfu gibi görmesidir. İşçilerden biri bu durumu gözlemlerine dayanarak şöyle ifade etmiştir:

> 1. işçi: *Burdan alan arkadaşlar da var. İnsanları böyle bir sadaka kültürüne alıştırmaya çalışıyorlar. O insanlar benim belli insani değerlerde yaşamam zaten zorunlu, hakkım diye düşünmüyor da bunu iktidarın bir lütfu olarak görüyor. Ondan kaynaklı zaten iktidarda kalıyorlar.*

Yardımların bu biçimde sunulması ve yardımların hak olarak görülmemesi yardım alanlarda minnet ve borçluluk duygusu yaratmaktadır (Kutlu, 2015; Yılmaz 2015). "Oluşan bu duygunun pratik karşılığı ise çoğunlukla yerel ve genel seçimlerde oyunu yönetici parti ve kişiden yana kullanma biçiminde gerçekleşmektedir" (Kutlu, 2015: 170). Aşağıda konuşmasından alıntı yaptığım, AKP'ye oy verdiğini söyleyen işçinin yardım karşılığı oyunu verdiğini kesin olarak söyleyemesem de yardım aldığı için minnet duyduğunu söyleyebilirim:

32. işçi: *İlk geldiğim sene ben de aldım. Asgari ücretle çalışıyodum. Kömüründen şunundan bundan faydalandım. Daha sonra almadım. Allah razı olsun bana faydası oluyodu.*

Yardımların oy almak için yapıldığının farkında olmaları nesnel koşulların ve deneyimlerin yarattığı bir farkındalıktır. Ancak yardım alanların hem muhalefet partileri hem de toplumun bazı kesimleri tarafından eleştirildiği görülmektedir. Bu eleştiri ya da yardım alanların suçlanması, yardımlarla AKP iktidarı arasındaki özdeşliği pekiştiren bir diğer faktördür. Dolayısıyla muhalefetin yardımlara karşı takındığı bu tutum "muhalefetin yardımlara karşı olduğu gibi bir algının" yerleşmesine, dolayısıyla iktidara gelirlerse yardımları keserler düşüncesine ve "yardımlardan yararlanan kitlenin siyasi tercihlerini" iktidar lehine etkilemesine yol açabilir (Buğra, 2015; İnsel, 2014).

Kutlu (2015: 172) kendi çalışmasında "toplumdaki siyasal ve ideolojik bölünme eğilimlerinin azımsanmayacak ölçüde sosyal yardımlar temelinde gerçekleştiğini" ileri sürmektedir. Ben ise bu çalışmada elde ettiğim verilerden yola çıkarak, toplumdaki mevcut siyasal ve ideolojik bölünmelerin yardımlarla pekiştirildiğini ileri sürüyorum. Bunda iktidarın yardımları sunarken yaptığı ayrımcılığın (klientalist ilişkilerin) ve bir ölçüde bundan bağımsız olarak yardım alanlarla almayanların yardımlar hakkındaki düşüncelerinin etkisinin olduğunu söyleyebilirim. Biraz daha açmak gerekirse, yardım alanların çoğu iktidarı desteklemekte buna karşılık ideolojik olarak yardımları reddedenler ve/veya iktidara karşıt bir konumda yer aldıkları için yardım alamadığını söyleyenler sosyal yardımları siyasallaştırmaktadır. Bu çerçevede yardımların dinsel/mezhepsel boyutta siyasallaşması da söz konusudur. Sosyal yardımların yapılmasında Alevi işçiler mezhep ayrımı yapıldığını söylerken, Sünni işçiler böyle bir ayrımdan şikâyetçi olmadığı gibi aksini söyleyen işçiler de bulunmaktadır:

12. işçi: *Ben Sünniyim. Sivas'ta bi' Alibaba diye bir şeyimiz var; Alevi kesim var. Sivas'ta belediyecilik Refah Partisi'yle başladı. AK Parti şu anda (ikisi de) ilk gelen şeyi o mahalleye yaptılar. Belediyede çalıştığım için biliyorum. Alevi kesim*

fazla olduğu için orda ayrımcılık olmasın diye ilk oraya yapılırdı. Yardımlarda da aynı.

Ancak ait oldukları mezhepten kaynaklı yardım alamadıkları düşüncesi insanlar için bir gerekçe olmaya devam ederek siyasal kutuplaşmayı besleyecek ve işçiler arasında bölünmeyi artıracak gibi görünmektedir. *"Alevi olduğumuz için bize yardım etmezlerdi büyük ihtimalle zaten. Bizim de öyle bi' istemimiz olmaz. İsteyen herkese yardım edilmiyor"* (4. İşçi) diyen işçinin ifadesi kutuplaşmaya bir örnektir.

AKP döneminde sosyal yardımlar İslami-muhafazakâr motiflerle ve neoliberal birikime uyum gösteren bir biçimde yapılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda İslam dininin bir gereği olarak zekât, fitre, bağış, sadaka gibi yollarla yoksullara yardımlar yapılması iktidarın sosyal yardımları dinsel motiflerle sunmasına zemin hazırlarken, aynı şekilde yardım alanların algısı da yapılan yardımların İslam dininin yardımlaşma anlayışına uygun olduğu yönündedir. Bülent Arınç'ın 2010 yılında, "Yılın Yoksul Babası" ödülüne layık görüldüğü törende yaptığı konuşma din-yardım arası ilişkinin nasıl kurulduğuna ve toplumdaki tepkileri önlemedeki işlevine bir örnektir:

> Türkiye bunların ayakları üzerinde duruyor. Toplum bu yüzden sosyal patlamalara gitmiyor. Toplumda nifak ve fesat bu yüzden gerekli zemini bulamıyor. Çünkü yoksullara yardım etmezseniz insanlar insanın kurdu olur. [...] İsraf yoksulluğun ana sebeplerindendir. Herkes çevresine bir baksın çok israf ediyoruz. İsraf eden kendi hakkını değil başkasının hakkını kullanarak israf ediyor. [...] Niçin dini referansları daha çok kullanıyorum. Bunlar dinimizin inancımızın bize öğrettikleridir, bize öğütledikleridir. İnançlı insanlar bunlara uyduğu taktirde Allah'ın rızasını kazanacaklarına inanırlar ama sosyal hayatta, laik hayatta, dünyevi hayatta bunların karşılığı dini bir kazanç olmazsa insanlar yapıp yapmamakta kendilerini özgür hisseder. Şüphesiz yine insani, ahlaki duygularla fakirlere yardım etmeyi herkes kabul edecektir ama bir de manevi tatmin ve menfaat söz konusu olursa çok daha gönülden bunu yapacaktır.

Benzer şekilde Aile ve Sosyal Politikalar Bakanı Ayşen Gürcan'ın, Bakanlığı "Hayır ve dua Bakanlığı"[39] olarak nitelendirmesi, sosyal yardımların ahlaki ve dini bir çerçeve içine yerleştirildiğini göstermektedir.

Buna vakıf, cemaat ve özel yardım kuruluşlarının yardımları dini referanslarla hayırseverliğin bir göstergesi olarak yapmalarını ve özel sektörde faaliyet gösteren şirketlerin aldıkları belediye ihalesi karşılığında bağış yapma "zorunluluğu"nu eklemek gerekir. Yardımları İslami-muhafazakâr bir biçimde sunan vakıf, cemaat ve kuruluşların faaliyetlerinin AKP döneminde yaygınlaşması, yardım alanlarda yardımların dinle ve bu dinin koruyucusu olduğunu vurgulayan AKP iktidarıyla özdeşleştirmelerine neden olmaktadır. Ayrıca hem iktidar ile belediyelerin hem de hayırsever kişi ve kurumların yaptığı yardımların Ramazan ve Kurban Bayramı'nda artış göstermesi yardım verenlerin yansıra yardım alanların da yardımları dinle ilişkilendirmesine yol açmaktadır.

Kamusal sosyal yardımların, yardım yapan özel kuruluş, vakıf ve cemaatlerin AKP iktidarıyla ilişkisi ya da AKP iktidarına olan mesafeleri göz önüne alındığında yardım alanların yardımları din ve AKP iktidarıyla bağlantılı olarak algılaması yardımları bir hak olarak görmemelerine yol açmaktadır. Bu durum iktidarın yeniden üretimine bir başka deyişle AKP'nin neoliberal hegemonyayı kurabilmesine iki açıdan olanak sağlamaktadır. Birincisi, yardımlardan yararlanabilmenin bu iktidarla mümkün olduğunu düşünmeleri ve yardım karşılığında minnet duyup kendilerini borçlu hissetmeleridir. Bu duygular Yılmaz'a (2013: 64) göre siyasal bir borca/yükümlülüğe dönüşmektedir. İkincisi ise yardımları bir hak olarak görmedikleri için haklarını

39 Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın toplumun bakıma muhtaç, dezavantajlı gruplarına hizmet görevini üstlenmiş bir bakanlık olduğunu vurgulayan Bakan Gürcan, "Bu anlamda hayır ve dua bakanlığıdır aslında. Eğer işimizi iyi yaparsak çok dua alacağımız muhakkak. Bakanlık olarak biz hep 'önce insan' diyoruz, 'insana hizmet' diyoruz. Halka hizmet, hakka hizmettir." http://arsiv.dha.com.tr/aile-ve-sosyal-politikalar-hayir-ve-dua-bakanligidir_1027919.html Erişim,17.09.2015.

elde etmek için kolektif mücadele içine girmemeleridir. Bu; iktidarın kolektif hakları sınırlayan, örgütlülüğü engelleyen ve itaat yaratan paternalist siyasetinin göstergesidir.

Seçim dönemlerinde yardımların artması da AKP'li yerel yönetimler eliyle yerel düzlemde üretilen neoliberal popülizmin aynı zamanda AKP'nin merkezi düzeydeki iktidarını sürdürebilmesine de destek olduğunu göstermektedir:

> 6. işçi: *[...] yardım da iyi oluyor, bazı insana gerçekten iyi oluyo da (Bu kurumların yardım ettikleri kişilerden beklentisi oluyor mu?) Ankaramızda çok güzel oluyor; oy bekliyorlar ne bekleyecekler seçim zamanı yaklaştığında daha çok oluyor yardımlar. İnsanlar salak değil karşısındaki insanlar anlıyoz yani anlamaz değiliz. Seçime yakın yardımlar daha da çok çoğalıyor ne bileyim evlere gelip gitmeler eksik olmuyor.*
>
> 27. işçi: *Güzel bir şey; ama yardımlar belediyenin yandaşı kimse onlara gidiyor. Oy bekliyorlar. Seçimler yaklaşınca yardımlara daha çok şey yapıyolar, anlamamak mümkün değil.*
>
> 5. işçi: *Benim tahminim oy beklentileri oluyo, yani şeylerde bu mittinglerde falan ettiği yardımı daha çok yapacam, daha sık yapacam gibi çıkarak oy topluyolar diye düşünüyom yani.*

AKP yardımları vatandaşlık hakkı olarak değil, işçilerin de vurguladığı gibi seçim desteği karşılığında yaptığını mitinglerinde dile getirmektedir. Ancak bununla da yetinmemekte belediyelerini, bakanlıkları, vakıf ve dernekleri yardıma muhtaç bırakılanların desteklerini elde etmek için kullanmaktadır. Böylece bir kısmı kamu kaynaklarından finanse edilen bu yardımlar parti kaynağından veriliyormuş algısı da yaratılmaktadır.

Şüphesiz yardım alanların tamamının AKP'yi desteklediği söylenemez. Ancak bu yardımların insanların rızasını kazanmada işlevsel olduğu; AKP'nin yardım alanlar üzerinde ideolojik hegemonya kurmayı ve aktif rıza göstermelerini daha kolay başardığı söylenebilir. Yardımlardan yararlanmış olan ve AKP'yi desteklediğini söyleyen işçilerden bazılarının bu kadar aleni olmasına rağmen iktidarın yardımları oy karşılığı yapmadığını söylemesini başka nasıl yorumlayabiliriz:

20. işçi: *(İktidarın ve belediyelerin yaptığı yardımlar) çok iyi bir şey ben de aldım. Belge istiyolar duruma bakıyolar, çoğunluk alıyor. (Bu kurumların yardım ettikleri kişilerden bir beklentisi oluyor mu?) Bilmiyorum ki ben duymadım. (İnsanlar yardım ettiği için o belediyeye partiye) mutlaka yönelir. (Bunu açık ya da kapalı bir şekilde belirtiyorlar mı?) Ben duymadım...*

12. işçi: *Yerine ulaşıyorsa güzel bir şey. [...] Muhtar bile yardım ettiğini oy olarak görüyordu. [...] Diyebilir, alt kademe diyebilir. Gençlik kolları falan bunu belediyemiz partimiz getirdi diyebilir. Ama yukardaki bunu belki fakirlerimize gitsin diye yapıyo. Üst ile altın fikirleri farklı olabilir. (Sizce?) Farklı.*

Yoksulluğu nicel olarak ele alıp sadece ücretle/gelirle ilişkilendirmek doğru bir yaklaşım değildir.[40] "İstikrarsız ekonomik gelişme, gelir dağılımındaki eşitsizlik, işsizlik, nüfusun büyük oranlarda büyümesi, kırsal alanlardan kentsel alanlara hızlı nüfus hareketi, düşük eğitim seviyesi, sosyal güvenlik sisteminin yetersizliği yanı sıra yaşamın birçok alanında cinsel ayrımcılık gibi sosyal faktörlerin hepsi yoksulluk ve eşitsizliğin göstergesi ve boyutları olarak" kabul edilmelidir (Erbaş, 2013: 149). Ancak pratikte sosyal yardımlar gelir düzeyi ve çalışma yaşamıyla ilişkilendirilerek yapıldığı için yoksul ve yoksulluk bu kapsamda ele alındığında net asgari ücretin yaklaşık 2.325 lira, yoksulluk sınırının ise yaklaşık 2.900 lira olduğu günümüz Türkiyesi'nde çalışanların büyük bir kısmının yoksul olduğu anlaşılmaktadır.[41] Görüş-

40 Toplumsal kimliğinden koparılmış yoksul, belirli bir tarihsel oluşum ve belirlenimden soyutlanarak, vatandaş kimliğiyle bir bireye (ya da bireyler toplamına) dönüşmekte ve sorun bu birey(ler)in hiç değilse minimum düzeyde muktedir hale getirilmesi için alınması gereken önlemlere indirgenmektedir. Bu yönelimin en çıplak karşılığını "temel gelir" ya da "vatandaşlık geliri" önerilerinde gözlemlemek mümkündür (Köse ve Bahçe, 2009: 388).

41 Türkiye İstatistik Kurumu bir süredir göreli yoksulluk verileri yayınlıyor. 2013 yılı için medyan gelirin %50'sini temel alan yoksulluk ölçümüne göre nüfusun %14,9'unun, medyan gelirin %60'ını temel alan ölçüme göre %22,3'ünün yoksulluk sınırı altında olduğu belirtilmiş. Yani yoksulluk marjinal bir olgu değil; sayısal olarak, ilk ölçüme göre 11 milyondan fazla, ikinci ölçüme göre 16 milyonun üstünde insan yoksul (Buğra, 2015).

mede bu noktaya dikkat çekerek yardım kriterlerini eleştiren bir işçinin ifadesiyle:

> 5. işçi: *Aslında devletin şeyi de mantıksız orda; işte SGK'sı olmayacak, geliri olmayacak. Onlar olmazsa zaten adam ölür. O olacak ama belli bi' mertebe varsa bile yine yardım etmesi gerekiyor bence. Asgari ücretle çalışana bence yardım etsin; ama etmiyor işte, diyor ki işi var gücü var.*

Kendi deneyiminden hareketle sosyal yardım ve sigortalı çalışma arasındaki ilişkiyi sorgulayan işçi de şunları söylemektedir:

> 26. işçi: *Kendimden örnek verdim yardıma yazıldım vermedi. Yeni bebem olmuş süt, mama, bez parası veriyom diyo hani. Ben başvurdum vermedi. Sigortam varmış, sigortasız mı çalışayım arkadaş sen geri zekâlı mısın, nasıl bir düzensin. İstediğine bağla, istediğine bağlama iyi ben sigortamı yatırttırmayayım o zaman. Böyle salakça bir prosedür olabilir mi ya.*

İşçinin yardım alabilmek için "sigortasız mı çalışayım" sorusu sosyal yardımların kayıt dışı çalışmayı teşvik ettiğini düşündürmektedir. Kayıt dışı istihdam da sosyal sigorta sistemini zayıflatarak sosyal yardımların artmasına yol açmaktadır. Bu bağlamda kayıt dışı istihdamın devlete yüklediği maliyete sosyal yardım harcamaları da eklenmektedir. İktidar, kayıt dışı istihdam karşısında izlediği bu politikayla bir yandan sermaye birikimine katkı sunarken diğer yandan yardımlar aracılığıyla bağımlı sınıfları iktidarına bağımlı kılarak neoliberal hegemonyanın sürdürülebilirliğini sağlamaktadır. "Neoliberalizme karşı politikalar ve devlet harcamalarıyla sosyal harcamaların önünü açmak Batı kapitalizmini kendi içsel yıkıcı eğilimlerinden korumanın tek yolu olabilir" (Harvey, 2004: 44). Bu politikalar neoliberal dönemde sistemin dışına itilen ve çeşitli nedenlerle sisteme dahil olamayan kesimlerin neoliberalizme eklemlenebilmesi ve olası bir sosyal bir patlamanın önlenebilmesi için de gereklidir:

> 1. işçi: *Hani Bill Gates bile diyor ya sosyalizim şart! Koç, (Ali Koç) biz vermezsek onlar zorla alır diyor. Adamlar bilincinde ufak ufak vermeleri gerekiyor ki insanlar çileden çıkıp bi'*

sosyal patlama olmasın, dertleri bu, yoksa yoksulları düşünmezler hiçbir şekilde.

AKP iktidarı yardımları çeşitli faktörlerle büyük bir ölçüde oya tahvil ederken yardımlar doğrudan ya da dolaylı bir biçimde sermaye sınıfının karlılığını artırmaktadır. Yardımlar ve sermaye birikiminin dolaylı ilişkisi kayıt dışı çalış(tırma)manın dışında da karşımıza çıkmaktadır: Sosyal yardımlar neoliberal birikime uygun bir ölçü ve biçimde yapılarak yedek işgücü ordusu emek gücünü satabilecek konumda tutulmakta ve böylece çalışanlar üzerinde baskı yaratılmaktadır. Böylece yardımlarla istihdama hazır tutulan yedek işgücü ordusunun varlığı, çalışanları düşük ücretlere razı ederek sermaye birikimine katkı sunmaktadır. Ayrıca çalışan yoksullara yapılan yardımlar da işçilerin düşük ücretle çalışmaya razı olmalarını sağlayarak sermaye birikimine katkıda bulunmaktadır.

> Sosyal yardımlar, çalışan yoksullara verildiği durumlarda, emek gücünün ve hanenin yeniden üretimine ücret dışı bir gelir türü ve geçim aracı olarak dahil olarak, düşük ücretli çalışmanın, işçi sınıfı aileleri ve hane halkları tarafından kabul edilebilirliğini artırır. Böylelikle, işgücü piyasasında düşük ücretli çalışmanın yeniden üretimine katkıda bulunarak, sermayenin ücretleri baskılayıp kârın artması yönündeki hareketine eklemlenir (Kutlu, 2015: 78).

Dolaylı katkı işgücü üzerinden sağlanırken; doğrudan katkı ise piyasa üzerinden yardım malzemelerinin özel sektörden ve iktidara yandaş şirketlerden temin edilmesi yoluyla gerçekleştirilmektedir. Bu katkı kalitesiz yardım malzemeleriyle daha da artırılmaktadır.

> 17. işçi: *Yardımlar yerinde ama belediyenin yardımlarından bi' sefer aldım; üç paket çay bayağıda makarna vardı, zeytin falan da vardı. İyi kaliteli düzgün şeyler değil.*

Keyfi ve düzensiz yardımlar gibi popülist politikalarla emekçi sınıflar iktidara bağımlı hale getirilmeye çalışılırken, sermaye kesiminin finansal olanakları artırılmış, emekçilerin yaşam koşulları kötüleşmiştir. "Giderek alt sınıflardan toplanır hale gelen vergiler, giderek daha az alt sınıflar için kulla-

nılır hale gelmiştir" (Bakırezer ve Demirer, 2009: 27). Bir başka deyişle, önce yardıma muhtaç hale getirilen emekçiler daha sonra yardımlar aracılığıyla iktidara bağımlı kılınmıştır. İşçilerden birisi devletin vergileri emekçilerin sırtına nasıl yüklediğini ve sermaye sınıfını nasıl desteklediğini şu şekilde açıklamıştır:

> 25. işçi: *Siz çalışansınız demi ne kadar maaş alıyorsunuz örnek 3 bin lira sen daha maaşını almadan devlet senden vergisini alıyor mu alıyor. Ha o aldığın parayı harcarken de senden %8 gıda, %18 bazı giyim şunda bunda alıyo. [...] Sana geri ne iade ediyo aybaşlarında 150 lirasını iade ediyo asgari geçim ücreti var ya [...] Fakirlerden işçilerden 67 milyar mı -77 milyar mı para alınıyo, bunun 3 milyar lirası iade ediliyo işçi sınıfına fakirlere yani bizlere. Kalanı devlette. Zenginlerden 87- 88 milyar toplanıyo. Bunun sadece 3 mü 4 milyarını tutup geri kalanını geri veriyolar.*

İktidar ve yardım arasında kurulan özdeşlik, devlet ve vergi arasında kurulmakta, vergiyi devletin aldığı, yardımı ise hükümetin yaptığı söylenmektedir. Dolayısıyla olumsuzluklardan devlet sorumlu tutulurken hayırseverlik de yardımlar aracılığıyla iktidarın payına düşmektedir:

> 16. işçi: *Devlet, hükümet demiyorum. Benim sigortam vergim direk kesiliriken bazı mütahitlerin 500 milyonluk vergisini affediyo, benimkini affetmiyo. Şimdi sorumluluk kimde zengin olanda mı devlette mi. Devlet görevini yerine getirse benden aldığı gibi ondanda alsa.*
>
> 17. işçi: *[...] devlet bazı konularda yetersiz kalıyo. İyi şeyler de yapıyolar ama bazı yerlerde yetersiz. Sanayi ortamında 2005'ten beri buradayım. Müfettişin gelip denetlediğini ya sen bu adamın sigortasını yatırıyo musun nerden yatırıyosun dediğini görmedim. Devlet sigortasını eksik yatırdığını bilmiyo mu biliyo; ama müdahale etmiyo.*

Ayrıca yardımların finasmanının kamu ve özel kesim ortaklığıyla ya da özel sektöre ihale edilerek sağlanması, bir yandan sermaye birikimine katkı sağlarken bir taraftan da İslamcı serma-

ye kesimlerin bu yardımları dini referanslarla yapmasına olanak sağlamaktadır. Yerel yönetimlerin yaptıkları yardımların finansmanında belediyenin ihalesini alan şirketlerin yaptığı bağışların olması "bir yanıyla muhafazakâr sermaye çevreleri açısından zekât işlevi görmekte ve sermaye birikim sürecinde onları vicdan azabından azade kılmaktadır" (Çelik, 2010: 78). Diğer taraftan AKP'li belediyelerin ihalelerini genellikle İslamcı sermaye kesiminin aldığı düşünülürse yardımların bu sermaye sınıfına yardım gibi bir işlev gördüğü de anlaşılmaktadır. Bir başka deyişle, sosyal yardımlar iktidara yakın sermayedarlar açısından sermaye birikimini artırmanın bir aracı haline gelebilmektedir (Çelik, 2010: 78; Yıldırım, 2010b: 88). Bazı belediyelerin verdiği gıda çekleri sadece belediyenin belirlediği marketlerde kullanılabilmektedir. Kutlu'nun (2015: 264) ileri sürdüğü gibi, "bu da çekler ve genel olarak yardımlar üzerinden gelişen sermaye birikiminin siyasal karakterine ilişkin bir fikir vermektedir."

Özetle, "yeni liberal devlet hayırseverliği sosyal refah işlevinin yerine geçirmiş, üstelik bu işlevini de oldukça ayrımcı bir tarzda yürütmeye başlamıştır. Bu anlamda AKP kendine yakın kurumlardan, sıra dışı aktarım mekanizmalarını kullanan devlet mekanizmasından ve kendi egemenliğindeki yerel yönetimlerden oluşan bir yeni refah ağının tepesinde oturmaktadır" (Köse ve Bahçe, 2010: 496). AKP, iktidarı süresince devlet kaynaklarıyla sosyal yardımları kullanarak kendi destekçilerini yaratmış ve bu yardımları, partisi hatta Recep Tayip Erdoğan'la özdeşleştirmiştir. Yılmaz'ın (2013: 63) ifadesiyle "parti ve devlet hayırseverlik odağı olarak" gösterilmiştir. Sınıfsal kimliklerinden koparılarak ya da sınıf kimliğinin üstü örtülerek yoksul olarak adlandırılan bağımlı sınıflar, yoksulluğu azaltma stratejileri adı altında yapılan yardımlarla sisteme eklemlenmiş ve "yoksulluk temelinde düzenlenen yeniden dağıtım mekanizmaları söz konusu iktidarlar için meşruluğun temeli" (Köse ve Bahçe, 2009: 398) olmuştur. Yücesan-Özdemir'in (2014b: 123) işaret ettiği gibi "sosyal yardım meselesi sadece yoksullara yardımla alakalı bir konu olarak anlaşılmamalıdır. Daha ziyade bir stratejidir ve AKP'yi iktidarda tutan siyasal ve ideolojik bağların inşasında

kullanılır". Ayrıca yoksulluk sorununun çözümü konusunda DB gibi kuruluşların öneri ve destekleri sorunun ortadan kalkmasına değil, sistemin işleyişi ve sermaye mantığına uygun bir şekilde işlevsel hale getirilerek sürdürülebilmesine olanak sağlamıştır. Bir başka deyişle, kapitalizm yoksulluğu besleyip büyütürken yoksulluk da kapitalizmin sürekliliğini sağlayacak bir şekilde yönetilmiştir. Sonuç olarak, AKP emeği piyasanın hizmetine sunarken toplumu İslamileştirmekte; aynı zamanda sermaye birikimini artıracak politikalarla egemen sınıfın, yardımlarla bağımlı sınıfların desteğini almakta ve hegemonyayı ve iktidarını sürdürmektedir.

Konutta Neoliberal Popülizm

Son 18 yıldır iktidarda olan ve bu süreçte yapılan seçimlerde Türkiye'nin bütün bölgelerinde oy alan AKP, "sınıfsal ve etnik bölünmeleri aşacak ve iktidarın sınıf karekterini bağımlı sınıflar nezdinde silikleştirmeyi mümkün kılacak doğrultuda popülizmin tüm aygıtlarından yararlandı" (Yıldırım, 2010b: 71). AKP iktidarında sosyal yardımların yanı sıra konut, eğitim ve sağlık gibi kamusal hizmetlerde neoliberal popülizmin bir aracı olarak kullanılmaktadır. Sosyal güvenliğin ve kamusal hizmetlerin piyasalaştırılmasıyla bir yandan sermaye birikiminin sürdürülebirliği sağlanırken diğer yandan çeşitli projelerle bağımlı sınıfların rızası sağlanmaktadır. Çalışmanın bu kısmında kısaca AKP'nin konutta neoliberal popülizmi nasıl uyguladığına ve işçilerin bu uygulamayı nasıl yorumladığına değineceğim.

Sermayenin aşırı birikimi kapitalizmin krizine yol açacağından birikimin yeniden değerlendirilmesi gerekir. Kapitalist sermaye birikim süreçlerinin içine girdiği krizleri aşma yollarından birisi de mekândır (Lefebvre, 1976; Harvey, 1985). Meta üretimi ve tüketimi üzerinden gerçekleşen sermayenin birinci çevriminde biriken sermayenin tekrar yatırıma dönüştürülememesi nedeniyle oluşan krize çözüm olarak; piyasa ya da devlet aracılığıyla birinci çevrimde biriken sermayenin önemli bir

kısmı ikinci çevrimde kentsel yapılı çevreye yönlendirilmiştir (Harvey, 1985). Lefebvre (2009: 186) bunu günümüzde "şeylerin (metaların) mekânda üretiminden mekânın kendisinin (meta olarak) üretimine" geçiş olarak ifade eder. Bu yolla bir yandan kapitalizmin aşırı birikim sorunu çözülürken, bir yandan da yeni taleplerin ortaya çıkması sağlanır (Harvey, 1985). Dolayısıyla kapitalizm mekânı işgal ederek ve mekânlar üreterek kendi iç çelişkilerini çözmese de hafifletir (Lefebvre, 1976: 21).

Bu bağlamda Türkiye'de kentsel dönüşüm projeleri ve Toplu Konut İdaresi (TOKİ) projeleriyle kent mekânları yeni birikim alanları olarak kullanılmıştır. Eğitimde, sağlık hizmetlerinde ve yardımlarda başarıyla uygulanan neoliberal popülizm, mekân üretiminde kendini yaratıcı-yıkım biçiminde göstermiştir. Mekânın yaratıcı yıkımında bağımlı sınıflar paylarına düşen yıkımla sadece evlerinden, sokaklarından değil, anılarından ve geçmişlerinden koparılarak şehrin çeşitli yerlerinde iktidar-sermaye çiftinin uygun bulduğu konutlara yerleştirilmiştir. Bu aşamadan sonra sermaye sınıfı boşatılan bu mekânlara lüks konutlar, alışveriş merkezleri (AVM) inşa ederek birikimini artıracak bir yaratıcılık sergilerken aynı zamanda düşük gelirli kesimler TOKİ'nin yaptığı kalitesiz konutlara sahip olabilmek için borçlandırılmıştır. Bir başka deyişle, "Neoliberal popülizm, bir yandan düşük gelirli kesimlerin uygun taksitlerle bir ev sahibi olma hülyasının gerçekleşmesi; diğer yandan kent merkezinde kalmış ve değerlenmiş gecekondu arazilerinin toplu konut ve kentsel dönüşüm projeleri çerçevesinde kentsel sermaye birikiminin ve rantın hizmete açılmasıdır" (Yıldırım, 2010: 81). Bu çerçevede gerek TOKİ gerekse kentsel dönüşüm sadece sermaye birikimi sağlama ve krizi aşma bakımından değil, siyasal iktidarın yeniden üretimi noktasında da işlevseldir.

TOKİ'nin kuruluş amacı dar gelirlilere uygun fiyattan barınma olanağı sağlamak olmakla birlikte bu amacından saptığı görülmektedir. İnşaat Mühendisleri Odası, Mimarlar Odası gibi sektörün önemli aktörleri TOKİ'yi denetimden muaf olma ve sınırsız

bir yetkiye sahip olmasının[42] verdiği güçle son beş yılda lüks konutlara ağırlık vererek yoksullara kalitesiz konut yapması, büyük bütçeli işleri siyasi iktidara yakın sermaye gruplarına vermesi nedeniyle eleştirmektedir (Yılmaz, 2016: 38-39). İktidarın TOKİ üzerinden uygulamaya çalıştığı bu popülist tekniğin pratikte nasıl işlerlik kazandığını anlayabilmek için alan araştırmasında işçilere bu konudaki düşüncelerini sordum. Verilen yanıtlar işçilerin de TOKİ'ye benzer eleştiriler yönelttiğini göstermektedir. TOKİ'den ev almanın yardımlardan yararlanmada olduğu gibi klientalist ilişkilerle mümkün olduğu anlaşılmaktadır:

> 24. işçi: *Başvurdum bir iki sefer cevap gelmedi. Alanlar onlardan.*
>
> 25. işçi: *Bana pek dürüst gelmiyor. Arkadaşlarım gitti yazıldı alamadılar. Cuma günü çekiliş yapılacak, adam çarşamba günü para yatırmaya gidiyor. Geç kaldın diyorlar. Pazartesi gitti, çarşamba gel diyolar. Çarşamba günü sen geç kaldın pazartesi yatıracaktın diyorlar. Ne kadar düzgün bunlar.*
>
> 27. işçi: *Orda da torpil var. Tanıdıklarım var alan. Ben alamam ama, arkadaşlarım var; adamını buldu aldı.*

İşçilerin çoğunluğu iyi evlerin iktidara yakın kişilere ve gelir düzeyi yüksek olanlara verildiğini söylemiştir:

> 5. işçi: *Bence iyi bi' uygulama. Aslında dar gelirliye aslında evi olan barkı olanlara da satıyolarmış da dediğim gibi belediyeye devlete ne kadar yakın olursan lüks daireler de yapıyorlarmış. Duyduğum kadarıyla kötülerini dar gelirliye, iyilerini kendi adamlarına satıyolarmış.*

Dolayısıyla işçilerin hemen hemen hepsi dar gelirlilere satılan evlerin kalitesiz olduğunu vurgulamış, bazıları da bu evlerin bile gerçek sahibinin dar gelirliler olmadığını ileri sürmüştür:

> 2. işçi: *Çok iyi değerlendirmiyorum. Kredi gibi veriyorlar, bir tek faizi düşük. Onun haricinde evlerin hiçbiri oturulacak ev*

42 İlan edilen "konut seferberliği"ni izleyen dört yıl süresince, TOKİ'nin kurumsal yapısı yeniden organize edilmiş, yetkileri yasal düzenlemelerle genişletilmiştir. Kurum, doğrudan Başbakanlık'a bağlanmış ve böylece kendi kaynaklarını üreten ve kullanan, bağımsız bir düzenleyici kurum haline getirilmiştir (Altınok, 2016: 69).

gibi değil. Ben çoğuna tamire girdim. Yani TOKİ'deki evler ömürlük evler değil en fazla 15 yıllık evler. Para kazanmak parayı çevirmek (için böyle yapıyorlar).

8. işçi: *Valla öyle bir şey hiç düşünmedim, alanlar da hiç memnun değil. Diğer alınanlar da bunu hep mütahitler, iş adamları alıyo. Fakire dula veriyolar ya; gidiyo fakire dula para veriyo, diyoki sen bunu al diyo aralarında sözleşme yapıyolar. Benim tanıdığım çok sayıda insanlar var. 100 lira, 200 lira ödeniyo ya, aslında onlar hep hikâye, emin olun o evler hep mütahitlerin ve zenginlerin. Dulları fakirleri kullanıyolar. Diyolar ki bu süre zarfında ben parayı ödeyecem sen sadece oturacaksın ev senin adına gözükecek o süre bittiğinde de satış gösteriyolar zavallılar ortada kalıyo.*

İşçilerin ifadelerinden de anlaşıldığı gibi TOKİ'nin yaptığı ya da özel sektöre yaptırdığı konutlar üzerinden sınıfsal ayrımlar yeniden üretilmektedir. Özellikle mega projeler ve içe kapalı toplu konut yatırımlarının etkisiyle kent mekânı sürekli parçalanmakta, toplumsal ilişkiler ve sınıflar da sürekli ayrışmaktadır (Altınok, 2016: 72). Ancak mülksüzleştirdiği işçi sınıfına bir gün mülk (konut) sahibi olabileceği hayalini kurduran kapitalist sistem, bu hayalin gerçekleşmesi için işçilere konut kredileri ya da TOKİ'nin taksitle ev uygulamasından yararlanma olanağı sunarak sisteme bağımlı hale getirmektedir. Uzun vadeli borçlanma yoluyla konut sahibi olmak iktidar ve işçiyi istikrar konusunda uzlaştırmakta; işçiler borçlarını ödeyebilmek için iktidarın bu yolla sağladığı ekonomik ve siyasal istikrarın devamlılığını istemektedir. Dolayısıyla iktidarın konut politikasıyla bağımlı sınıflar ekonomik borcun yanı sıra siyasal borç altına girmektedir.

İktidarı birçok açıdan eleştiren işçilerin de konut popülizminden etkilemiş olması dikkat çekicidir. Kısacası, tüm eleştirilerine rağmen işçilerin %70'nin TOKİ aracılığıyla ev sahibi olunmasını iyi bir şey olarak değerlendirmesi hükümetin bu uygulamasının işçilerin onayını aldığını göstermektedir:

13. işçi: *Güzel bi' uygulama, alt kesime hitap ediyor. Burdan 2-3 arkadaş Yakup Abdal'dakine başvurdu ama çoktan el altından dağıtılmış.*

31. işçi: *Aylık 670 lira ödüyorum, 4 sene daha ödeyeceğim toplam 10 yıllık. TOKİ'den aldım. Hükümet ilk çıktığında memnundum ama sonra kendi yandaşlarına iyi evleri vermeye başladı. Çok var öyle.*

İşçilerden birisinin (işçilerin en yaşlısı), TOKİ ile ilgili düşünceleri, neoliberal popülizmin TOKİ aracılığıyla nasıl uygulandığının özeti gibiydi:

3. işçi: *Duyuyoz; TOKİ ev yapıyo, bi de seni borçlandırıyor. 2+1 mi oluyo nasıl oluyo bilmiyom. Zengin daha mı zengin oluyo? Ben de bilmiyom. Yakın çevremde yok. Bi imkân sunulmuş taksit taksit ödeniyor. İnsanlar niye almıyor acaba? Taksiti nasıl ödeyecek?*

Günümüzde insanlar yerlerinden edilerek "mülksüz"leştirilirken ev sahibi olmaya özendirilerek "mülklü"leştirmeye çalışılması bir ikilem gibi görünmektedir. Ancak mülk sahibi olmanın borçlanmaya dayanması insanları mevcut ekonomik ve siyasal sisteme bağımlı hale getirmekte ve bu bağımlılık hegemonyanın sürdürülmesine olanak sağlamaktadır.

Politik Toplumda Neoliberal Popülizm

Neoliberal popülizm bir yandan sosyal yardımlar, borçlandırma ve mülklüleştirme yoluyla bağımlı sınıfların iktidar blokunun sermaye birikim stratejisine razı edilmesi iken; diğer taraftan transformizm ve nitel tek parti yaratılması yoluyla karşı hegemonya olanaklarının engellenmesidir. Yıldırım'ın (2010b: 69) ifadesiyle;

> Neoliberal popülizm bir yandan bağımlı sınıfların iktidar blokunun neoliberal birikim stratejisine destek sınıflar haline getirilmesiyle özdeşleştiği kadar, karşıt hegemonyanın siyasal unsurlarının boynunun vurulmasıyla ve muhalif dilin kimi unsurlarının egemen sınıfın hegemonyasına eklemlenmesiyle ilgilidir. Bu ikili işlevi sayesindedir ki neoliberalizm, bağımlı sınıflara kendi/yerli temsilcileri tarafından aktarılırken bir popülizm halini almakta.

Çalışmanın bu kısmında siyasal partilerin niteliksel olarak tektipleşmesinin ve muhalefetin etkisizleştirilerek ya da dönüştürülerek kontrol altına alınmasının nasıl işlerlik kazandığını teorik olarak açıklayacağım. Ayrıca örnekler ve işçilerin ifadelerinden yararlanarak pratikte doğurduğu sonuçlar üzerinde duracağım. Siyasal partilerin bu süreçte nasıl etkilendiğini nitel tek parti ve transformizm kavramları çerçevesinde kısaca açıkladıktan sonra işçilerin siyasal tercihlerinde partilerin tek tipleşmesinin, muhaliflerin etkisizleştirilmesinin, muhalefet liderlerinin transforme edilmesinin etkisi var mı, siyasal tercilerinde başka hangi faktörler etkili olmaktadır, sorularına alandan elde edilen verilerden de yararlanarak yanıt bulmaya çalışacağım.

Siyasal Partilerin Benzeşmesi: Nitel Tek Parti

Kapitalizmin ekonomi ve siyaset arasında yarattığı ayrım, kapitalizmin neoliberal evresinde devletin küçültülmesi, devletin piyasaya müdahale etmemesi gerektiği yönündeki söylemlerle ve yapılan düzenlemelerle keskinleştirilmiştir. Ancak 1970'li yıllarda kapitalizmin içine düştüğü yapısal krizin neden olduğu değişiklikler aslında siyasi ve iktisadi iktidarın merkezileşmiş denetimini devam ettirmiştir (Harvey, 1993: 89). 1990'lardan itibaren siyasal alan sermayenin siyasal iktidarının merkezileşmesi ve yoğunlaşmasıyla karakterize olmuştur.[43] "Marx ve Harrison'la birlikte Russell'ın[44] iktidarın yoğunlaşması kavramı ışığında, yirmi birinci yüzyılın ilk yıllarında, biçimsel demokrasi-

43 "Siyasal iktidarın merkezileşmesi ve yoğunlaşması kavramları Marx'ın sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması kavramlarından esinlenerek türetilmiştir" (Bayramoğlu-Özuğurlu, 2009:264). "Marx kapitalist üretimin gelişimi içerisinde hep daha da zenginleşmiş sermayedarların mülkiyetinde, hep daha da büyük şirketlerin ortaya çıkması gibi bir eğilim olduğunu teşhis eder. Buna ilişkin iki mekanizma betimler. 'Yoğunlaşma' dediği ilk mekanizma, sermayeleri görece daha hızlı artan ona göre de biriken kimi işletmelerin ve kimi sermayedarların üstün performasından kaynaklanır. 'Merkezileşme' denen ikinci durum ise küçüklerin büyüklerce yutulmasıdır" (Dumenil, Löwy, Renault, 2011: 149-150).

44 Bu konuda bkz., Harrison (1997), Russell (2002).

nin uygulandığı ülkelerde, siyasal iktidar biçimlerinde meydana gelen dönüşümü, siyasal iktidarın merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimi olarak adlandırmak mümkün görünmektedir" (Bayramoğlu-Özuğurlu, 2009: 266). Düzenleyici devlet modelinde yasama, yürütme ve kısmen yargının tek elde toplanması, siyasal gücün yoğunlaştığını göstermektedir (Bayramoğlu-Özuğurlu, 2009: 266).

Parlamentonun zayıflaması, yürütmenin güçlenmesi ve bürokrasinin rolünün artması tekelci kapitalizmde otoriteryan devletçiliğin ortaya çıkmasına yol açmıştır (Poulantzas, 2000: 217-218). Parlementonun zayıflaması ve bürokrasinin gücünün artmasına paralel bir şekilde siyasi partilerin pozisyonu ve rolünde de bir zayıflama olmuştur (Poulantzas, 2000: 220-223).

Türkiye'de siyasal alandaki dönüşüm, siyasal gücün yoğunlaşmasına yol açan yönetişimci devlet modeline geçişle birlikte yukarıda açıklamaya çalıştığım sürece benzer bir biçimde yaşanmıştır. Bu bağlamda Türkiye'de devlet biçimindeki dönüşümle birlikte siyasal alan sermaye lehine daraltılarak, sermayenin siyasal alana önceki döneme göre daha doğrudan etkide bulunmasına olanak sağlanmış ve Yıldırım'ın (2010b: 82) vurguladığı gibi emekçi sınıflar demokratik yollarla siyasetten dışlanmıştır. Bir başka deyişle "ekonomi yönetiminin depolitizasyonu ile ekonomi politikaları üzerinde temsili demokrasinin yaratabileceği halk etkisinin önünün alınmakta olduğunu ve yürütme ve bürokrasinin ön plana çıkışıyla da politikaların hayata geçirilmesi konusundaki siyasal dolayımın azalmakta olduğunu söyleyebiliriz" (Güveloğlu, 2004: 20). "Ekonomi yönetiminin depolitizasyonu" olarak kavramsallaştırılan bu süreçte Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerde ekonomik alan IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kurumların önerdiği neoliberal programa göre düzenlenirken, ekonominin yönetimi de bağımsız kurullara bırakılmıştır. Bu durum siyasal partilerin ekonomiye müdahalesinin engellenmesi ve ekonominin yönetiminde farklı bir politika uygulama olanağının olmaması anlamına gelmektedir. Devlet biçimindeki dönüşümün burjuva demokrasisi üzerinde doğurduğu sonuçların siyasal partiler üzerine etkilerini tartı-

şan Güveloğlu'nun (2004: 21-23) belirttiği gibi devletin dönüşümüyle demokrasisinin radikalleştiği bu süreçte ekonomi ve siyaset arasındaki ayrımın derinleşmesi demokrasinin ekonomiyle ilişkisinin giderek daha fazla kopmasına ve "Ulusal, etnik, dinsel ve kültürel kimliklerin demokrasi ve demokratikleşme bağlamında göreli olarak çok daha fazla belirleyici hale" gelmesine neden olmuştur.

Bu dönüşümlerin doğuracağı sonuçlar her ülkede aynı olmayıp ülkelerin özgül tarihsel koşullarına göre biçimlenecektir. Türkiye özelinde ise partilerin farklı bir ekonomi yönetimi uygulama olanağının kalmamasından öte, siyasal partiler neoliberal politikaları uygulama konusunda zaten benzer programlara sahiptirler. Dolayısıyla günümüzde parlementoda yer alan siyasal partilerin ekonomiye yaklaşımlarının aynı olması nedeniyle nitel olarak tek tipleştiğini düşünüyorum. "Neoliberal iktisadi gündemin siyasi partilerin çoğunun ortak temeli haline gelmesi ve aralarındaki siyasi farklılıkların ortadan kalkması ölçüsünde siyasi seçenekler son derece kısıtlı hale geldi" (Munck, 2014: 116). Bu durumda siyasal partilerin farklılığı ulusal, etnik ve kültürel/dini konulara yaklaşımında ortaya çıkmaktadır. Ayrıca klasik parlementer sistemin güçler ayrılığı üzerine kurulu dengesinin bozularak yürütmenin ön plana çıkması ve yürütme içinde de başbakan ya da devlet başkanın ön plana çıkarılması, siyaseti lider merkezli hale getirmiştir.

Görüştüğüm işçilerin hemen hemen hepsinin siyasal partilere ilişkin değerlendirmelerini lideri baz alarak yapması siyasetin lider merkezli olduğunu göstermesi bakımından anlamlıdır. Karizmatik liderliğe bağlanan bu değerlendirmelerde Kılıçdaroğlu'nun, AKP veya diğer sağ partileri destekleyen işçilerin yanı sıra CHP'ye oy veren işçiler nezdinde de liderlik vasfına sahip olmadığı için eleştirilmesi dikkat çekmektedir. İşçilere "Bu iktidar dışında başka bir partinin iktidar olmasını ister misiniz?", "Muhalefet partilerinin olumlu ve olumsuz olarak gördüğünüz yönleri nedir?" sorularını yöneltiğimde yorumlarının parti değerlendirmesinden ziyade liderlik üzerine yoğunlaşması da lider temelli siyasetin ön plana çıktığını göstermektedir:

17. işçi: *Şu anda öyle bi' parti lideri göremiyorum. Kemal bey çok boş konuşuyo, bi' dediği öbürünü tutmuyo, sürekli bi' açık veriyo. Hep haksız konuma düşüyo. Haklı olduğu yerler illaki vardır: bu referandum ile ilgili bir şeyler dedi hoşuma gitti.*

24. işçi: *(Bu iktidar dışında başka bir partinin iktidar olmasını) isterim. CHP olumlu tarafları çok ama halka derdini anlatamayan olumsuz yönleri de var. Mesela Kılıçdaroğlu iyi dürüst bi' insan ama aktif biri değil. Benim favorim Muharrem İnce. Halka daha güzel anlatacak, halkın gözüne daha pozitif gelecek fiziki olarak da her yönden lidere ihtiyaç var. Bunlarda da bu var; oturdu mu gitmiyorlar, kalk git ne var ya.*

Muhaliflerin Tasfiyesi ve Muhalefet Partilerinin Soğrulması: Transformizm

"Bahçeli MHP'yi AK Parti'ye kiraladı." (24. işçi)

Sermaye hegemonyasının korunması için siyasal partilerin tektipleştirilerek işlevlerinin kısıtlanması, kimlik ve din gibi ekonomi dışı siyaset araçlarının ve liderin ön plana çıkartılması yoluyla işlerlik kazanan neoliberal popülizmin, karşı hegemonya olanaklarını engelleme yollarından birisi de Gramsci'nin pasif devrimin bir ögesi olarak ele aldığı "transformizm"[45] (dönüşümcülük) adını verdiği şeydir. Transformizm, müttefik ve hatta antagonist-düşman grupların aktif unsurlarının, değişik etkideki metotlarla, yerleşik düzen tarafından yavaş yavaş ama sürekli olarak soğurulmasıdır (Gramsci, 1971: 58-59). Bir başka deyişle "Pasif devrim"in (aynı zamanda "devrim olmaksızın devrim" ya da "devrim-restorasyon") tarihsel biçimlerinden biri olan transformizm düşünsel, moral ve siyasal hegemonyanın parlamenter düzeyde dışa vurumudur (Forgacs, 2012: 307-308).

"Toplumsal bir grubun üstünlüğü kendisini iki yolla açığa vurur, 'tahakküm' (domino) biçiminde ve 'düşünsel ve moral

45 Bu kavram İtalya'nın siyasal jargonunda 19. yüzyılın son çeyreğinde sağ ve sol partiler arasındaki gevşek ittifakları (Forgacs, 2012:514) ve giderek aralarında anlamlı bir farkın kalmamasını betimlemek için kullanılmıştır.

önderlik' (direzione) biçiminde. Toplumsal bir grup karşıt grupları güdümler; onları 'tasfiye etme', hatta belki de silah zoruyla kendisine ram ettirme eğilimi gösterir; kendi meşrebindeki gruplara ve ittifak içerisinde olduğu diğer gruplara önderlik eder" (Gramsci, 1971: 57). Gramsci'nin *Hapisane Defterleri*'nde "İtalya'da Modern Devletin Oluşumu ve Gelişiminde Siyasal Liderlik Sorunu" başlığı altında yaptığı bu tespitlerin Türkiye'de son 40 yıllık süreçte yaşanan olaylarla parelellik göstermesi dikkat çekicidir. Türkiye'de egemen sınıflar solu ve sol örgütleri 1980 askerî darbesi aracılığıyla tasfiye etmeye, boynunu vurmaya çalışmış; ilerleyen yıllarda ise solun bazı aydınlarını kendi saflarına katmıştır. Solun kısmen de olsa kitlelerle kurduğu organik bağın bu tahakküm ve hegemonya süreçleriyle koparılması ve ilerleyen yıllarda karşı hegemonya geliştirmekte başarılı olamaması, 2000'lerde sermaye sınıflarının siyasal temsilcisi olan AKP'nin neoliberal hegemonyayı bir engelle karşılaşmadan kurabilmesine olanak sağlamıştır. AKP iktidarı boyunca muhalif unsurlara baskı ve zor uygulanmaya devam edilirken, parlemento içinde ya da dışında muhalif olan bazı siyasi partiler de transformizm yoluyla etkisiz hale getirilmiştir. Bu bağlamda, AKP'nin neoliberal hegemonyayı sürdürebilmesinde iktidarının ilk döneminde rızaya son döneminde zora yaslanılmakla birlikte rıza-zor ikiliği her zaman vardı.

İtalya'da Risorgimento (1860-1861'de İtalyan birliğini sağlama hareketi) sürecinde parlemento ve partilerin sınırlı, temsil gücü olmayan zayıf yapılar olması bürokrasinin özerkleşmesine ve transformizme yol açmıştır. Süreç aynı biçimde gelişmese bile Türkiye'de 2000'li yıllarda siyasal partilerin zayıflaması, yürütmenin öne çıkması ve ekonomi yönetiminin bağımsız üst kurullara devredilmesiyle bürokrasinin özerk bir yapıya kavuşması transformizme zemin hazırlamıştır. AKP iktidarında muhalif partilerin siyasal figürlerini tek tek yönetime dahil etmesi bu transformasyonun örneğidir. Gramsci (1971), Risorgimento ve faşizm arası dönemdeki burjuva hegemonyasının aldığı biçimi transformizm kavramıyla açıklarken Ilımlılar Partisi ve

Eylem Partisi'nin ilişkisini analiz eder.[46] İtalyanın tarihsel deneyiminde organik bir tabana sahip olan Ilımlılar'ın herhangi bir sınıfa dayanmayan Eylem Partisi'nin yöneticilerini yönlendirmesine benzer şekilde AKP, Halkın Sesi Partisi (HAS Parti) ve DYP'nin lider kadrolarını iktidar katmanlarına yerleştirerek muhalefetlerini sonlandırmış ve MHP'nin lider kadrolarını yönlendirmiş, yani muhalefeti etkisizleştirmiştir. Hatta AKP'nin transformizmi daha uç noktalara taşıyarak sözkonusu partilerin liderlerini iktidarının en önemli savunucuları yapmış olmasına dikkat çekmek gerekir.

Sözkonusu parti ya da liderlerinin transformizm yoluyla AKP iktidarına eklemlenmesi bu partileri destekleyen işçilerin tepkisine yol açmış ve siyasi tercihlerini etkilemiş görünmektedir:

> 5. işçi: *MHP yok artık benim gözümde. AK Parti MHP zaten birleşmiş gibi bir şey. [...] Devlet Bahçeli son zamanlar tamamıyla AK Parti'ye yöneldi daha önceden aşırı milliyetçilik vardı orda. Son zamanlar fark ettiyseniz oyları bayağı düştü aşağıya (AKP'ye yöneldiği için).*
>
> 10. işçi: *MHP de daha düne kadar AK Parti düşmanıydı seçimlerde oy kaybettikten sonra AK Parti'nin yanına kaydı. Bu kötü bir şey, herkes yerini yurdunu koruyacak. Misal Kırıkkale MHP milletvekili (Kırıkkale'de MHP 1, AKP 2 milletvekili çıkarmıştı) seçimler yenilenince tekrar milletvekili olmadı. Bahçeli yüzünden oy kaybedince gitti AK Parti'ye yanaştı. Olmaz herkes yerini koruyacak.*
>
> 26. işçi: *Numan Kurtulmuş'taydı benim oyum. O da demediğini bırakmıyodu şimdi başkan yardımcılığını, sözcülüğünü yapıyo. Bahçeli de aynı şekil. Biz onun duruşuyla Devlet derdik ona ama duruşunu bozdu, yakışmadı. (Bir dahaki seçimde oy) kesinlikle CHP'ye, niye CHP, sağ kesimden soğudum artık. Hem İslamiyeti yaşayıp hem de bu kul hakkı yiyenler*

46 Cavour önderliğindeki Ilımlılar yayılmacı hegemonya yerine büyük toprak sahipleriyle kurdukları sınıfsal ittifaka ve Mazzini ve Garibaldi etrafında toplanan Eylem partisinin transformizm yoluyla soğurulmasına dayanan sınırlı bir hegemonya biçimi uyguladılar.

İslamiyette zaten hiç yeri yok. Buna da göz yumanlar Allah yardımcı olsun, başka da bir şey demiyorum.

Forgacs'ın (2012: 514) altını çizdiği gibi transformizmde gerçek bir muhalefet ya da iktidarın el değiştirmesi söz konusu olmayıp muhalefetin iktidar tarafından parça parça soğrulması durumu vardır:

> 15. işçi: *MHP hakkımı hukukumu savunuyo diye düşünüyodum. Bugün İŞİD'i getirip burda hastanede tedavi edenler davulla zurnayla PKK'ya karşılama yapanlar. Diyodum (MHP) daha milliyetçi davranıyor ülkenin bölünmemesi için çaba gösteriyo meğerse o da göstermiyomuş. (Karşılamayı) AK parti yaptı. MHP onlara kızıyodu gitti aynı karede saf aldı. Menfaat çatışmasıymış demek ki, beni toplumu düşündüğünden değil. (Artık oyumu) boş veriyorum.*
>
> 16. işçi: *MHP, Bahçeli'nin evet diyecem diye AKP'ye yanaşması ama Ankara hava limanında, Çankaya'da PKK bayraklarına/paçavralarına bu ne tezatlık deyip tepki göstermesi. Bi' insan duruşunu bozmayacak.*
>
> 19. işçi: *MHP yarı beğenmiyordum, şu anda hiçbişeyini beğenmiyom. Alpaslan Türkeş'in oğlu AKP'ye gitti. Gitmemesi lazımdı. Babasının partisini 1-2 oy da alsa yürütmesi lazımdı.*
>
> 24. işçi: *MHP zaten bitti, adı var MHP'nin.*

Gramsci, İtalya'da 19. yüzyılın sonunda sağ ve sol partiler arasında önemli bir farkın kalmadığını anlatmak için transformizm kavramını kullanır. Türkiye'de 21. yüzyılda sağ-sol ayrımının belirsizleştiği iddiaları siyasal tercihlerdeki dönüşüme bakınca kısmen de olsa doğruluk payı taşımaktadır. Bunda partilerin tektipleşmesinin ve muhaliflerin lider kadrolarının iktidar tarafından dönüştürülmesinin önemli bir etkisi vardır. Görüştüğüm işçilerin bazılarının siyasal tercihlerinin radikal sağı temsil eden MHP ve "sol" olarak adlandırılan CHP arasında salınması Gramsci'nin sözünü ettiği transformizmden görece farklı da olsa bazı işçilerin nazarında bu iki partinin önemli bir farkları olmadığını göstermektedir:

7. işçi: *Ben genelde CHP'yi isterim yani [...] ben mesela Devlet Bahçeli'yi de beğenirim de o hep belli şeyleri söylüyor aynı lafları [...] aslında Selahattin Demirtaş'ı çok beğeniyom; bilgili. O biraz daha hükümeti biraz daha şey altına alıyo da onun da oy potansiyeli düşük. [...] Bu MHP'den Oktay Vural [...] CHP'nin haklarını bile o yeri geldi koruduydu zannedersem. [...] MHP'nin özellikle o asker olan biri vardı o kişi başa gelirse daha iyi olur. [...] Biraz daha bilgili konuşuyo yani diğer çevrelerden oy alabilir yani. Kılıçdaroğlu'nu beğenmiyorum da çevresindeki var ya bu Muharrem İnce falan beğeniyorum.*

Gramsci (1971: 58) İtalya örneğinde Ilımlılar partisinin düşünsel, moral ve siyasal hegemonyayı nasıl kurduğunu açıklarken moleküler transformizm ve solcuların gruplar halinde Ilımlılar tarafına geçtiği iki dönemden söz eder.[47] Türkiye'de solcuların gruplar halinde karşı tarafa geçme durumundan söz edilmesi mümkün olmasa da karşı tarafın çekim odağında kalan, entelektüel ya da ekonomik yollarla massedilerek sisteme dahil edilen bir kesimden söz edilebilir. Gramsci'nin sözünü ettiği moleküler transformizm ise İtalya'da (1860-1900 arası dönem) muhalefet partilerin siyasal figürlerinin bireysel olarak muhafazakâr-ılımlı "siyasal sınıfa" Ilımlılar Partisi'ne dahil edilmeleridir. Türkiye'de gerek kendini solda konumlandıran bir siyasi parti liderinin (Doğu Perinçek) AKP iktidarı içinde yer almamakla birlikte son yıllarda AKP saflarında yer alması gerekse sağ cephede yer almakla birlikte AKP'ye karşı muhalefet yapan Numan Kurtulmuş ve Süleyman Soylu gibi parti liderlerinin AKP hükümetine dahil olması ve MHP'nin nötralize olması Gramsci'nin bahsettiği moleküler transformizmle paralellik taşımaktadır.

Kısacası, 12 Eylül askerî darbesiyle solun ve sol örgütlerin baskı ve şiddet yoluyla bastırılmasından sonra transformizm yoluyla muhaliflerin massedildiği bir sürece gelinmiştir. Ege-

47 Ilımlılar üst sınıfların gerçek organik öncüleriydi ve bu organik yoğunlaşma ılımlıların yayılmış/dağınık ve moleküler haldeki her dereceden aydınlar üzerinde güçlü bir çekim odağı olmasına yol açmıştı (Gramsci, 1971: 60).

men sınıfların neoliberal hegemonyayı yerleştirme sürecinde tasfiye etmek ya da bağımlı kılmak istediği sınıflar üzerinde bir tahhakküm uyguladığı görülmektedir. Dolayısıyla egemen sınıfın hegemonyası sözkonusu olduğunda bile bütün sınıfları kapsayan bir hegemonyadan söz etmek mümkün değildir; her hegemonya aslında kısmidir. Bu nedenle iktidar tahakküm gücünü eline geçirmiş olsa bile yönlendirmeye devam etmelidir. AKP örneğinde bu yönlendirmede; eğitim, medya, din ve milliyetçilik gibi unsurlar kullanılmaktadır. Aşağıda kimlik siyasetinin ön plana çıkmasından hareketle son ikisi üzerinde duracağım.

Popülizmin İdeolojik Boyutu: İslamcılık ve Milliyetçilik

Partilerin programlarının neoliberal politikalarda ortaklaşması, bir yandan siyasetin iktisat dışı alanlarda üretilmesine diğer yandan da kişiselleştirilmiş bir siyaset tarzı ve algısına yol açmaktadır. Bu bağlamda günümüzde dünyada olduğu gibi Türkiye'de de siyasal arayışlar ve ayrışmalar kimliğe endeksli hale gelmiş ve kimlik siyaseti siyasal tartışmaların odağına yerleşmiştir.

Demokrasi kavramı sermaye sınıfının organik aydınları tarafından sınıfsal içeriğinden koparılıp kültürel çoğulculuğa ve seçimlerde oy vermeye indirgendi. "Bu yaklaşım, post- Marksistlerin sosyalizme geçiş için işaret ettiği radikal demokrasi anlayışıyla –hedef ve içerik olarak örtüşmese de– sınıfı toplumsal değişimin öznesi olmaktan çıkarma noktasında Türkiye'de liberal sol entelektüelleri[48] etkisi altına aldı" (Arslan, 2017: 109). "Bu bağlamda sol teoride işçi sınıfından uzaklaşırken pratikte de sol örgütlerin uzaklaştı(rıldı)ğı alanları cemaatler doldurdu. Bu durum sınıf kimliği yerine dini kimliklerin ön plana çıkmasına yol açtı" (Arslan, 2017: 109).

Postmodernizm "herkesin yaşam tarzını bir kültüre dönüştürme hakkı"nı savunduğu için cemaat duygusunu teşvik eder.

48 Murat Belge, Ahmet İnsel, Ömer Laçiner ve Mehmet Altan'ın Türkiye'deki liberal sol entelektüellerin önde gelen isimleri olduğu söylenebilir.

Bu noktada postmodernizm kimlik belirlemede cemaat değerlerinin temel referans çerçevesi olarak meşruiyet kazanmasına yol açar (Sarıbay, 2003: 10-11). Bu bağlamda postmodern dönemde toplumsal çatışmaların yerini kültür savaşları almıştır (Sarıbay, 2003: 9-10). "Küresel kapitalizmin yarattığı dünya, postmodernizmin argümanlarıyla meşrulaştırılmış ve İslamcılık/kimlik siyaseti burada kendisine bir alan bulmuştur. Dolayısıyla 1980 sonrasında sınıf siyaseti (class politics) yerine kültürel (etnik-dini) kimlik siyaseti (identity politics) ön plana çıkmıştır" (Arslan, 2017: 109).

> Bu anlamda Türkiye'de İslamcılık tipik bir kimlik siyasetidir. İslamcılar, dikkatlerini emek-sermaye karşıtlığından uzak konulara kaydırırlar, ele aldıkları bazı sorunların kaynağını oluşturduğu halde sosyoekonomik sistem olarak kapitalizmi sorgulamazlar. Böylece, ya toplumsal yapı ve sınıf çatışmasıyla ilgili konuları tamamen yok sayarlar ya da özellikle sınıf kavramının önemini azaltan ve kapitalizm dışı seçenek aramakla ilgilenmeyen bir toplumsal kuram oluşturmaya çalışırlar (Gülalp, 2003: 152).

Poulantzas'a (1973: 217) göre "sermaye ideolojilerinin asıl özelliği yönetilen sınıfların bunlara kutsallık atfetmesini amaçlamamasıdır ve bu burjuva ideolojisindeki yeniliktir". Mandel (1975: 500-552) ise Batıdaki burjuva ideolojisinin özelliğini teknolojiye olan inançla açıklar. Oysa ideoloji kavramı özellikle sanayi toplumlarında karmaşık bir yapıya sahip olup ne sadece akla uygun olmasıyla ne de teknoloji algısıyla açıklanabilir. Sermaye sınıfı çeşitli fraksiyonlardan oluşur ve Türkiye örneğinde görüldüğü gibi, İslamcı olarak adlandırılan sermaye kesimi dini, ideolojinin önemli bir unsuru olarak kullanmaktadır. Hegemonya kavramını açıklarken "manevra savaşı" ve "mevzi savaşı" gibi savaş terimlerini kullanan Gramsci, siyasal erke karşı yürütülecek savaşımın uzun süreli olması gerektiğini ileri sürer. Dolayısıyla Gramsci'ye göre hegemon olabilmek için iktidarı ele geçirmeden önce ve iktidara geldikten sonra toplumun yönlendirilmesi sürdürülmelidir. Bir başka deyişle, Gramsci'ye göre bir sınıf politik ege-

menliğe ulaşmadan önce hegemonyasını kurabilir ve hatta kurmalıdır da. Böylelikle hegemonya, siyasal yönetim olmadan önce, kültürel ve moral yönetim durumuna gelecektir (Fiori, 2014: 281). Gramsci bu yönlendirmeyi "mevzi savaşı" olarak kavramsallaştırır. Bu çerçevede AKP'nin yürüttüğü mevzi savaşının temel araçları İslam dini, dini kurumlar ve milliyetçilik olmuştur. Bu anlamda ortak duyuda egemen sınıfın dünya görüşünün egemen kılınmasında ve hegemonyanın sürdürülebilmesinde AKP'nin mevzi savaşının cephaneliğinde hazır tuttuğu din ve milliyetçilik unsurlarını –süreç içinde ihtiyaca göre farklı bileşimlerde– kullanmasının şüphesiz ki önemli bir etkisi olmuştur.

Toparlamak gerekirse; yukarıda değindiğim gibi AKP'nin ideolojik hegemonyasını besleyen tarihsel damar olan Türk-İslam sentezi, sol liberalizm/sivil toplumcu yaklaşım ve cemaatler AKP'nin neoliberal hegemonyayı sürdürebilmesinde ideolojik referansını din ve milliyetçilik eksenli kimlik siyasetine dayandırmasına olanak sağlamıştır. İktidarın uygulamaları ve söylemlerinin işçilerde nasıl bir karşılığı olduğunu anlamak için yöneltilen sorulara verdikleri yanıtlara göre, işçilerin dörtte biri (8 işçi) hükümetin uygulamalarının hepsinden memnun olduğunu söylemiştir. Bu işçilerden sadece 3 kişinin AKP'yi tercih etmesinde din faktörü önemli bir etmen olarak görülmektedir. Bu noktada "AKP iktidara gelirken ve neoliberal hegemonyayı kurarken dini ne ölçüde araçsallaştırmıştır" sorusu önemlidir. Sermaye sınıfının temsilcilerinden Mustafa Koç'a göre AKP'yi iktidara taşıyan dinamikler ideolojik olmaktan ziyade ekonomik ve siyasaldır:

> AKP, iktidara ideolojik nedenlerle gelmedi. Onların iktidar olmasını sağlayan şey, ideolojik nedenlerden çok daha önemli olan 1990'ların peş peşe gelen ekonomik krizleriydi. Diğer bir neden de yorgun düşmüş bir siyasal sistemi zayıflatan yolsuzluklar ve genç, dinamik, hızla modernleşen bir toplumun beklentilerine cevap vermeyen bir düzenin varlığıydı (Koç, 2003:3).

AKP'yi iktidara taşıyan temel dinamik din olmamakla birlikte, Mouffe'nin (1979: 187) belirttiği gibi hegemonya kültürel kurumlar aracılığıyla bağımlı sınıfların egemen sınıflara eklemlenmesi anlamına da gelir ve bu kurumlar arasında eğitim, medya hatta mimari isimler yer alır. AKP'de iktidarı döneminde RP'nin belediyecilik anlayışında olduğu gibi "yerel halkın geleneksel-kültürel değerlerine hitap eden uygulamalar geliştirmek (iftar çadırı, camilere yurtlara yardım [...] Osmanlı/Selçuklu kent kültürüne ait motiflerin yeniden yorumlanması) [...] cadde, sokak, park gibi mekânları aynı dünya görüşünün simgeleri ve ünlü şahsiyetleriyle isimlendirmek" (Doğan, 2007a: 87) gibi çeşitli uygulamalarla muhafazakâr kesime hitap etmiştir. AKP'nin bu uygulamalarından memnunum diyen işçilerden bazıları bu konunun altını özellikle çizmişlerdir:

> 9. işçi: *Manevi değeri yüksek yerler var şehirlerde, mesela eskiden Hacıbayram'da ailemizle gidip oturamıyorduk. Orayı düzeltti eski statüsüne kazandırdı.*
>
> 30. işçi: *Dinimize kültürümüze daha çok hizmet veriyo. Ekonomik yönden çok iyi değil ama eskiye nazaran daha iyi.*

AKP iktidara gelişinde neoliberal popülizmin bir aracı olarak İslamcı bir dil kullanmamakla birlikte, özellikle son iktidar döneminde bu dili kullanması ve pratikte bunu pekiştirecek yapılar üretmesi, milliyetçilik konusundaki tutumuna göre daha kolay olmuştur. Erdoğan'ın siyasal İslamcı bir parti içinden gelmesi ve bu dili çok etkili bir şekilde kullanabilmesi bir anlamda İslam dinini koruyacak ve canlandıracak kişi/lider imajı yaratmasını kolaylaştırmıştır. AKP'nin ulusun birliği ve beraberliğini tesis edecek tek parti olduğu konusunda kitleleri ikna etmesi din olgusunda olduğu gibi pürüzsüz bir şekilde gerçekleşmemiştir. Bunda hem Türk milliyetçiliği denildiğinde akla gelen ilk partinin MHP olmasının hem de Kürt sorununa yaklaşımında ikircikli bir politika izlemesinin etkisi olduğunu düşünüyorum. Daha önce de belirttiğim gibi Gramsci liderliğin sadece ideolojik yöntemlerle güvence altına alındığını iddia etmiyor. Maddi ödüller yoluyla da hegemonya kurulabilir. Bu

anlamda, egemen sınıfların bağımlı sınıfların rızasını alabilmek için maddi tavizlerin yanı sıra bu sınıfların bazı değerlerini sahiplenmesi gerekir (Jones, 2006: 61). AKP'nin lideri Erdoğan'da egemen sınıfın çıkarlarına zarar vermeyecek ölçüde maddi tavizlerin yanı sıra, Türk sağının ana malzemesini oluşturan muhafazakârlık, İslamcılık ve milliyetçilik ideolojilerini her iktidar döneminde farklı oranlarda birleştirerek sahiplenmiş/kitlelere seslenmiş ve iktidarını yeniden üreterek neoliberal hegemonyayı sürdürülebilir kılmıştır.

Türkiyede "Kimlikler siyaseti çerçevesinde şekillenen politikalar, esasında Osmanlı'dan günümüze siyasal yapıyı etkileyen ve genel olarak da toplumsal yapı üzerinde belirleyici olan bir faktör olagelmiştir" (Karakaş, 2013: 5). Dolayısıyla Türk-Kürt, Alevi-Sünni ikiliği yaratılarak insanların kutuplaştırılması siyasette yeni bir taktik olmadığı gibi bazı işçilerin belirttiği gibi laik-gerici ayrımı ve türban konusunun siyasallaştırılması da AKP iktidarı öncesine dayanmakla birlikte, AKP iktidarında özellikle siyasetin ana temalarından biri haline getirilmiş, türban kullanımı kamusal alanda serbestleştirerek muhafazakâr kesimin desteği sağlamlaştırılmıştır. Sağ görüşlü üç işçinin yorumuyla:

> 12. işçi: *Özellikle türban açısından. Benim burada kaynım Beytepe'de astsubaydı yemin törenine gittik, kapalı açık her insan vardı. Girince de bir şey olmuyo. Demek ki yıllardır insanları farklı yerlere çekip gündem değiştirmişler. Ayrıştırmışlar birbiriyle insanları karşı karşıya getirmişler. Zaten halkta sıkıntı yoktu, kimse kimseye bir şey demiyodu.*
>
> 18. işçi: *Dini olarak memnunum. Mesela okulumuzda din dersinin detaylı vermesi, türban konusu.*
>
> 23. işçi: *[...] insanların hâlâ ve hâlâ Alevi-Sünni, Türk-Kürt diye ayrıştırılmaları ve hâlâ insanların da bunu dile getirmeleri [...] Askere gitmeden askerî sınava girmiştim. Sınavı kazandım. Sözlüde ismim yüzünden kaybettim. İsmim Hacı. Bunu bana Albay söyledi ismini değiştir dedi. İrticayı çağrıştırıyormuş. İsmimle uygun yaşamıyorum, keşke yaşasam.*

İktidar partisinin yanı sıra muhalefet partilerinin de siyaseti sınıfsal/ekonomik bir temele dayandırmamaları ve söylemlerinin kimlik eksenli olması iktidar blokunun neoliberal hegemonyayı sürdürebilmesine katkı sağlamaktadır. CHP'nin sıkça Atatürk'e referans vermesi ve laiklik vurgusu, MHP'nin Kendini "Türk milliyetçisi" olarak tanımlayıp insanları "milliyetçi" olan ve olmayanlar üzerinden ayrıştırarak "Ya Sev Ya Terk Et" mottosunu kendine düstur edinmesi, Halkların Demokratik Partisi'nin (HDP) Kürt sorununu sınıfsal bir içerikten uzak, kimlik bağlamında tartışması muhalefet partilerinin politikalarının omurgasını oluşturmaktadır. Kendi seçmeni de dahil olmak üzere, görüştüğüm işçilerin ana muhalefet partisi olarak CHP'yi/Kılıçdaroğlu'nu yetersiz bulmaları ve iktidar olabileceğine inanmamaları, işçilerin çoğunun HDP'yi PKK ve terörle özdeşleştirmeleri, MHP'nin varoluşunu bağladığı milliyetçiliği AKP'ye kaptırmasıyla alay konusu olması ya da öfke duyulması AKP'nin mevcut seçim sisteminin avantajıyla birlikte iktidarda kalmasını kolaylaştırmaktadır. İşçiler muhalefet partileriyle ilgili düşüncelerini temel olarak lider bazlı açıklamakla birlikte laiklik-gericilik ikiliğine sıkıştırılmış siyaset biçiminden, CHP'nin HDP'yle, HDP'nin PKK'yle arasına mesafe koymamasından ve MHP'nin AKP tarafından yönlendirilmesinden duydukları memnuniyetsizlik üzerinden de dile getirmişlerdir:

> 9. işçi: *[...]Biz Müslüman bi' ülkeyiz çok şükür. Mustafa Kemal'i bile tiksindirttiler milletten yani. Eşitsizlik buradadır. Sev sevme yani adam bi' vatan kurmuş sana emanet etmiş, gerekeni yapmış adamlar. Yurtdışındaki bürokratlar buna âşık olmuş. Eee sen bunu tanrılaştırmak istersen. Her gün artık Mustafa Kemal [...] Ben severken usandım. Daha önce de yapılıyodu. [...] Muhalefet partileri devamlı bi' insanın arkasına sığınarak geziyolar. Devamlı Atatürk sanki Atatürk bunların bizim değil. CHP'nin zihniyeti işporta zihniyetidir. Bahçeli geldikten sonra MHP'ye oy vermeyi bıraktım. HDP'yi sayma onlar terör örgütü.*
>
> 1. işçi: *Muhalefet partilerinin olumlu gördüğüm tarafı yok. CHP muhalefet etmiyor; danışıklı dövüş gibi. MHP iktidar*

partisiyle bi' anlamda bütünleşti onun sözünden çıkmıyor. Çoğu yerde de iktidar partisi yalpaladığı anda imdadına yetişen bir durumu var MHP'nin. Yani MHP olmazsa bugün AKP iktidarda kalamazdı yaşanılan süreçte gördüğümüz kadarıyla. CHP'de dostlar alışverişte görsün, muhalefette görsün tarzı bir muhalefet yapıyor.

16. işçi: *Kılıçdaroğlu'nun masaya yumruğunu vurup PKK'nın ve destekçilerinin bu ülkenin zararına olduğunu açıkça die getirmesini isterdim. [...] Ama sen demokrasi diyosun tamam haklısın ama açık açık T.C. yetkilerini terör örgütüne karşı kullanıyosa teröriste terörist vatansevere vatansever açık açık denmesi gerekiyo. Demirtaş, PKK çarşafı altından sıyrılıp Türkiye partisi olsa peşinden gidilir. Desteklediğim parti CHP. Zaten güzelliği burada kendi parti başkanını eleştirebilmek. Kılıçdaroğlu'nun gitmesi lazım. [...] %10 barajı olduktan sonra oy vermenin manası yok. Baraj düşse her şey daha farklı olur.*

"Dinsel kimlikler, her dönemde salt dinsel temele dayalı bir tanımlamayla yetinmemişlerdir. Zaman zaman milli kimlik gibi başka tür kimliklerle eklemlenme sürecine girerek eksen ve boyutları farklı kimliklere de dönüşebilmektedirler" (Karakaş, 2013: 9). AKP'nin son iktidar döneminde Kürt sorununu barışçıl bir yolla çözmekten uzaklaşması, sıkça milli vurgusu yapması ve MHP'yi kendi saflarına çekmesi, bir bakıma Türk-İslam Sentezi'ne sarılması, hem dinsel kimliğini ön planda tutanları hem de Türk milliyetçiliğini savunanları etkisi altına almış görünmektedir:

30. işçi: *MHP benim eski fikir şeyim ama çok samimi bulmadım; alt kadrolarda farklı insanlar tanıdım. Türk-İslam Sentezi derken sadece Türk sentezini paylaşan insanlar gördüm.*

Destekleyeceği partinin Türk-İslam Sentezi'ni benimsemesi gerektiğini söyleyen bu işçi de dahil sadece üç işçinin siyasal tercihlerinde ve hegemonyaya aktif rıza göstermesinde din unsuru öne çıkarken, diğer işçilerin çoğunda milliyetçi duyguların – rıza göstermelerine çok büyük ölçüde etkisi olmasa da– siyasal

tercihlerini belirleyen önemli faktörlerden biri olması, AKP'nin popülizmin bir aracı olarak başvurduğu milliyetçi yaklaşımın karşılık bulduğunu düşündürüyor.

Özetle, hegemonyanın kuruluşunda ortak duyuya seslenmek ve egemen ideolojiye göre biçimlendirmek önemlidir. Ortak duyu tarihten gelen normlar, değerler, pratikler ve algılama biçimleriyle egemen sınıfın dünya görüşünü barındıran, bu nedenle gündelik hayat içindeki algılamalara ilişkin çelişik öğelerin birlikte yer aldığı ideolojik bir düzeydir. Bu bağlamda, Türkiye'de neoliberal hegemonyanın kurulmasında milliyetçilik ve –Gramsci'nin ortak duyunun en temel öğelerinden biri olarak belirttiği– din AKP iktidarının sembolik ve ideolojik dayanakları olmuştur. AKP, iktidarının ilk döneminde İslamcı bir dil kullanılmamakla birlikte yöneticilerinin İslamcı bir gelenek içinden gelmesi, özellikle son dönemde İslamcılık yanı sıra milliyetçilik ideolojisini sadece bir söylem değil pratik olarak sahiplenerek ortak duyuya seslenmesi, hegemonya kurma sürecinde popülist bir teknik olarak işlevsel olmuştur.

Kutuplaştırma Siyaseti

> "Her konuda kutuplaşma var; ya tarafsın ya bertarafsın." (15. işçi)

Nitel tek parti odağı yaratılması ve transformizmin yanı sıra AKP siyaseti kutuplaşma üzerinden yapmaktadır. Kutuplaşma hem siyasette hem de emekçiler arasında olup AKP'nin neoliberal popülizmi bu karşıtlıktan beslenmektedir. İşçiler siyasetçilerin söylemleriyle insanlar arasında nasıl ayrım yapıldığını şu sözlerle ifade etmişlerdir:

> 5. işçi: *Bu Kürt-Türk davası bu kadar yaygın değildi; son zamanlarda iyice çığırından çıktı. Siyasiler biraz daha şey yapıyo biraz daha göz önüne. Alevi, Sünni diyo, Alevilerin cemevleri şöyle diyo, camiye bomba attılar diyo, Aleviler yaktı diyo siyasi olarak uzatıyor yani olayları kendisi siyaseten. Benim köyümün çevresinde birçok Kürt köyü var. Ben tarla*

tapanda da çalışıyorum gidiyorum. Ben tarla tapanda çalışırken komşu köyün Kürt çobanı gelip benim tarlamın yanında çayını çorbasını yemeğini paylaşıyor. Kürt sağlam Kürt yani bizlere karşı olan biri ama adam ayrım yapmıyor. Ayrımı yukarıdakiler yaptırıyor bize.

16. işçi: *5-6 senedir haberleri pek seyretmiyorum artık. İnsanlarla diyaloglarımız kötü olmaya başladı. Sen şucusun sen bucusun oldu.*

24. işçi: *12-13 yıldır sen-ben, o bizden o sizden oldu maalesef [...] Biz yüzde ellibiriz diyolar ben anlamadım kim yüzde elli.*

Emek-sermaye arası çelişkilerin önemsizleştirilerek/üstü örtülerek, sınıfsal olmayan çatışmaların ön plana çıkarıldığı bu süreçte siyaset de sınıfsal içeriğinden soyutlanmaktadır. "Bu, yeniden siyasallaştırma adını verdiğimiz popülist siyaset tekniği çerçevesinde, neoliberal popülizmin uygulayıcısı olan lider ve parti (AKP ve Tayyip Erdoğan), iktidar blokunun hegemonya projesi çerçevesinde siyaseti sınıflararası kutuplaşma dilinden soyutlayarak 'bürokratik elitler' ile halk arasında bir popülist kutuplaşma eksenine yaslamakta ve bu teknikle 'iktidarda iken muhalefet olma' dilini de sürdürmektedir" (Yıldırım, 2010b: 84-85). Gerçekten de iktidarı da muhalefeti de uhdesinde tutan AKP uzun yıllar Yıldırım'ın dediği gibi "iktidarda iken muhalif olma" dilini kullandı. Kullandığı bu dilin bazı işçilerde karşılık bulduğu görülmektedir; bu işçiler hükümetin icraatlerini (yol, köprü vs.) iktidar hanesine artı yazarken, yapılmayanlardan muhalefeti sorumlu tutmakta ve başkanlık sistemi gelirse bütün beklentilerinin karşılanacağını ummaktadırlar:

29. işçi: *Bu iktidar dışında başka bir partinin iktidar olmasını istemem. Bu adam çalışıyo, kendi uçağımızı yapmaya çalışıyoruz. Tankımızı kendimiz yapıyoruz. Metro yapıyo, yolları düzeltiyo. Mesut Yılmaz gitti burnunu kırdırdı. CHP Kılıçdaroğlu inandırıcı gelmiyo. Muhalefet milletin kafasını karıştırıyo, (AKP'ye) o ordan bu buradan baskı yapıyo.*

20. işçi: *Hükümet çalışıyor. Ne yapmıyor ki; adam köprü, tünel yapıyo bi' de engel koymasalar. (Kim engelliyor?) Siz*

benden daha iyi biliyosunuz kimin engel koyduğunu. İktidar partileri engel komasalar. (Muhalefet mi?) Evet, karşı çıkıyolar. Meyve veren ağacı taşlıyolar. Adam yol yapmış tüneller açmış niye karşı çıkıyosun sen de geçeceksin. Sen de çalışaydın baştan gitmezdin.

18. işçi: *Türkiye'deki en önemli sorun ne desem bilmiyorum ki o kadar sorun var ki; terör, siyaset olayı, bir şeyler yapılmak isteniyo olmasın diyenler var. Mesela başkanlık sistemine geçilmek isteniyo, birileri buna karşı çıkıyo. (Başkanlık sistemine) geçilmeli bu şekilde durdukça her şey daha da kötüye gidiyo. Bir şey yapılmak istense bi yasa çıkarmak istesen çıkaramıyosun, karşıtların oluyo çıkaramıyosun. Muhalefetin görevi bir şey yapacaksın burası eğri olur muhalefet onu düzgün yap der. Bizim muhaleftimiz bunu yapma demek. (Başkanlık sistemi) bu durumdan daha iyi şeyler sağlar; süreç mesela karar alıyosun iki senede karar çıkıyo, başkanlık sistemi olduğunda adam diyecek ki: şunu yapın kardeşim! İş bitti bir günde onaylanmış olacak.*

Ancak muhalefetin tümüyle etkisizleş(tiril)diği bir ortam, yasama ve yargının yürütmeye/iktidara ve bütün güçlerin lidere (Tayyip Erdoğan'a) bağlı hale getirildiği bu sürecin sonunda sorunların çözülmediği günümüz Türkiyesi'nde iktidar popülist tekniğine yeni bir taktik ekledi; muhalefetten şikâyetçi olmanın yanı sıra iktidar kendi icraatlerinden de şikâyetçi olmaya başladı. Erdoğan özeleştirisini yaparak kendisine/AKP'ye yapılan eleştirileri baştan etkisizleştirdi. Çözüm sürecinde "PKK terör örgütünün üzerine gitmeyin" yolunda valilere verdiği talimatla iyi niyetli , "fakat bu iyi niyet ne yazık ki ciddi manada istismar edildi ve o süreç içinde ülkemize ciddi manada bir silah girişi oldu"[49] diyerek mağdur, 15 Temmuz

49 "PKK terör örgütünün üzerine gitmeyin" yolunda valilere verdiği talimatın "iyi niyet" olduğunu da öne süren Erdoğan, şöyle dedi: "Çözüm Süreci içinde valilerimize bazı bizim tavsiyelerimiz olmuştu, yani 'sakın böyle bazı ufak tefek konularda sıkıştırmayın, üzerlerine gitmeyin' vesaire diye. Bu bir iyi niyetti fakat bu iyi niyet ne yazık ki ciddi manada istismar edildi ve o süreç içinde ülkemize ciddi manada bir silah girişi oldu." http://www.sozcu.com.tr/2016/gundem/erdogandan-cozum-sureci-itirafi-1146264/ Erişim,8.01.2018

kalkışmasının ardından "aldanmışız"[50] diyerek masum, "biz bu şehrin (İstanbul) kıymetini bilmedik, biz bu şehre ihanet ettik, hâlâ da ihanet ediyoruz ben de bundan sorumluyum"[51] diyerek hatasını kabul eden faziletli bir lider imajı yaratmaya çalışmıştır. Bu söylemlerin işçiler arasında belli ölçülerde kabul gördüğü anlaşılmaktadır:

> 9. işçi: *FETÖ'cüleri aldınız ama yaşın yanında kuru da yanmasın. Bunun bi' de siyasi boyutu var. Onu da çıkarsınlar, başkanlık sistemi gelsin onu da çıkartacaklar.*
>
> 10. işçi: *Devleti güzel yönetiyorlar. Cemaat Türkiye'yi sarmıştı şimdi ne yaptı hepsini yargılıyo ne güzel bir şey yani. (O zaman bu hükümet yok muydu?) Onlar sararken bunlar vardı hocam ama bir şey yapamıyodu, cemaat güçlüydü. Şimdi bu (AKP) güçlü.*
>
> 18. işçi: *Teröre inşallah çözüm bulacak. Çözüm süreci olsaydı ne olurdu bilmiyoruz ama olsaydı da keşke bu duruma gelinmesiydi. Ama bunların (teröristlerin) işi çözmek değil, daha da yapılanmakmış.*

50 Recep Tayyip Erdoğan, Ankara'da Memur-Sen tarafından düzenlenen "Medeniyet, İnsan, Demokrasi ve Şehirler" konulu toplantıda "Biz bu paralel örgütü 12 Eylül'de darbeci paşalara yaptığı yalakalıktan, 28 Şubat'ta sırtımıza sapladığı hançerden, 'beceremediniz artık bırakın' manşetlerinden biliriz. Ama inanın bu kadar büyük bir düşkünlüğün, bu kadar büyük bir ihanetin içinde olmamışlardı. 'Aldanmışız, gerçekten safmışız' şeklinde konuştu. http://arsiv.dha.com.tr/erdogan-gercekten-safmisiz_606046.html Erişim, 8.01.2018

Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan 4 Ağustos 2016 tarihinde oda ve borsa başkanlarıyla yaptığı istişare toplantısında, FETÖ ile mücadele konusunda mesajlar verdi ve özeleştiri yaptı. "Rabbimden af, milletimden özür diliyorum dedim. Çünkü burada hata yapmışız." http://www.gazetevatan.com/-hata-yaptim-ozur-dilerim--973593-gundem/. Erişim, 8.01.2018

51 Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Uluslararası Şehir ve Sivil Toplum Kuruluşları Zirvesi'ne katıldı. İstanbul ile ilgili konuşan Erdoğan, "Kadim şehirlerin en önemli güzelliği, ana karakterlerini kaybetmeden yeniyi bünyelerinde eritmesi, özlerinden katarak yeniden yoğurmasıdır. İstanbul bu açıdan gerçekten müstesna bir şehirdir. Ama biz bu şehrin kıymetini bilmedik, biz bu şehre ihanet ettik, hâlâ da ihanet ediyoruz. Ben de bundan sorumluyum" dedi. http://www.hurriyet.com.tr/son-dakika-erdogan-biz-bu-sehre-ihanet-ettik-hala-da-ihanet-ediyoruz-40618271. Erişim, 8.01.2018

Bütün bu popülist tekniklerin işlevsel olabilmesinde AKP'nin muhalefeti kendi söylemleri içinde tutabilmesinin ve muhalefeti bu yolla dönüştürmesinin önemli bir etkisi olduğunu ileri sürüyorum. Kendisini karşıtının karşıtı olarak tanımlayan ve bunun üzerinden muhalefet yapan, alternatif üretmeyen muhalefet, iktidarı yeniden üretmektedir. 15 yıldır AKP'yi desteklediğini söyleyen bir işçi, *"Muhalefet partilerinin olumlu yanlarını hiç bi zaman görmedim"* demekte ve sözüne şu şekilde devam etmektedir;

> 18. işçi: *[...] hep karşı karşı karşı. Bi' devletin önemli olan nedir yoldur, enerjisidir, benzini, mazotu, gazıdır. Bunlarda ne yapılmaya kalkışılsa hepsine karşı. Köprü yapacaklar yapılmasın, sen geçeceksin ordan, karşı çıkanların hepsi sonuçta geçiyo ordan. CHP gitgide PKK'laşmaya gidiyo eskiden gizliydi şimdi açık açık yapıyo haberlerde hergün izliyoz. Tamam karşısın bu dönemde 15 yılda Türkiye'ye iyi yapılan hiçbişey yok mu? (PKK'laşma?) O yönlere çekiyo kendini. MHP de daha önce karşıydı ama şimdi sıcak yaklaşıyo biraz daha olumlu o yönden. HDP ile ilgili bir şey konuşmak istemiyom.*

İster verili olsun ister kurgusal olsun kimliklerin, siyasal projenin temel enstrümanı haline gelmesi, başka bir ifadeyle siyasetin kimlik kıskacına girmesi, toplumsal grupların içine kapanması sonucunu doğurmakta ve ötekileştirmeyi kurumsallaştırmak suretiyle şiddeti ve fanatizmi davet etmektedir (Karakaş, 2013: 5). Bizden olmayanı dışlama, ötekileştirme tutumu tavandan tabana sirayet etmekte ve ayrımcılığı beslemektedir:

> 4. işçi: *Bundan önce de sonuçta biliyoruz ülkede bi' Alevi-Sünni ayrımı var, Kürt ayrımı var. [...] Önceden de çoktu da bu iktidar döneminde nasıl arttı yani insanlar daha saldırganlaştı. Mesela Tuzluçayır mahallesi Alevi mahallesi diye mahalleyi basmaya geliyorlar. Darbe olaylarında oldu mesala 15 Temmuz darbe olaylarında herkes nöbet tutup sokağa çıktı falan. Tuzluçayır mahallesine saldırıyorlar sanki darbe olaylarını Aleviler yapmış gibi. [...] Yani insanların arasında zaten konuşabiliyosan zaten insanların arasında bi' ayrım*

yok. Ama bi' ayrıştırma var bununla ilgili bi' çalışma var. Bunu en başta devlet yapıyor. Diyanet bugün Alevilerin yemeği yenmez suyu içilmez diye bi' açıklama yapıyo. Bunu yaparsan zaten dışarda bir sürü kafa kesmeye meyilli adam var zaten. [...] Böyle adamlar yetiştirirsen her türlü ayrım olur. İç savaş da olur.

16. işçi: *Daha önce en büyük sorun mini etekli bir kızın üniversiteye girebilmesi; ama türbanlı bi' bayanın üniversiteye girememesiydi, bu eşitsizlikti. Ama şimdi ne oldu: eşitlediler tamam güzel; ama şimdi de mini etekli kızı dışlıyosun nasıl bi' eşitlik bu ben bunu çözemedim.*

AKP "öteki"ne referansla sürdürdüğü popülizm de "öteki" sabit olmayıp kimi zaman camiye ayakkabılarıyla girip içki içtiği iddia edilen muhalif gruplardır, kimi zaman Lozan Anlaşması'nı imzalayan İnönü'dür, kimi zaman ABD gibi dış mihraklardır.[52] Bazen de "öteki"nin adı yoktur ama her zaman düşmanlar ve ulaşılması gereken hedefler (büyük, güçlü Türkiye gibi) vardır. Bu söylemlerin bazılarının nasıl karşılık bulduğunu iki işçi örneğinde görebiliriz:

20. işçi: *Türkiye huzurlu mutlu bir ülke. Dışardan karıştırmasalar. Petrol çıksa, doğalgaz çıksa dışarıdan almasak. Cumhurbaşkanı hedef 2023 diyo ya kuyular açılırsa inşallah yeraltı kaynaklarımızı kullanırsak. (Şimdi niye açmıyorlar?) Civamı bir şey dökmüşler bi' anlaşma mı ne varmış Lozan anlaşması mı ne İsmet İnönü bi' sözleşme imzalamış.*

32. işçi: *Bu seneye kadar ekonomide gayet iyiydi, son zamanda biraz cozuttu. İyi idare edemez hale geldi; ama dış güçler yüzünden mi kendi becerilerini mi kaybetti bakacaz. 16 Nisan'dan*[53] *sonra bakacaz. Evet diyeceğim.*

52 Başbakan Recep Tayyip Erdoğan bugün Ankara Esenboğa Havalimanı'nda yaptığı konuşmada Gezi Parkı protestoları sırasında eylemcilerin Dolmabahçe Bezmi Alem Valide Sultan Cami'ne bira şişeleriyle girdiğini ifade etti. http://www.hurriyet.com.tr/erdogan-camiye-ickiyle-girdiler-iddiasini-tekrarladi-23468860Erişim, 8.01.2018

53 16 Nisan 2017'de yapılacak olan Anayasa değişikliği referandumu.

Referandum sonrası AKP'nin beklediği sonucu elde edememesinde "öteki" bütün dünya olmuştur: Referandum sonucunun kesinleşmesinin ardından Başbakan Binali Yıldırım AKP'nin MYK'da yaptığı konuşmada "Bütün dünya bizimle uğraştı. O nedenle alınan bu sonuç bir başarıdır"[54] diyerek, "öteki"nin kapsamını oldukça genişletmiştir.

Siyasette yaşanan kutuplaşma emekçiler arasında da yaşanmaktadır. İşçiler arasında yaşanan kutuplaşma dayanışma olanaklarını azaltmakta ve çatışma emek-sermaye ekseninden uzaklaşmaktadır:

> 1. işçi: *İnsanlar birbirine düşman oldu. Biz bile AKP yüzünden kavga ettik seçim öncesinde. [...] Eskiden böyle bir şey olmazdı. İzlerdik oy verip gelir herkes, sıkıntı biterdi.*
>
> 30. işçi: *En önemli sorun fazla siyaset konuşuyoruz. Çalışma ortamında siyaset konuşulması hiç doğru değil, bu kutuplaşmaya yol açıyo.*
>
> 26. işçi: *Bu hükümet kutuplaştırdı insanları. Aşağıda bazen öğle molalarında siyaset girince sesler yükselebiliyo insanlar geriliyo. Önceden sağ soldu. Şimdi Alevi- Sünni, AK Parti-CHP, terörist- milli irade diye kutuplaştırdı.*

Yıldırım'ın (2010b: 103) belirttiği gibi "ücretli kesimle ücretsiz-güvencesiz kesim arasında bir karşıtlık yaratılması neoliberal popülizmin belirgin ve tamamlayıcı özellikleri arasında sayılabilir. Bu durum, iktidar blokunun hegemonyasını pekiştirmesi ve çelişmeyi emek-sermaye ekseninden alarak emekçi sınıflar arasında bir bölünme eksenine oturtması ölçüsünde, egemen sınıfların hegemonya siyasetiyle birebir örtüşmektedir". Görüşmelerden elde edilen bilgilere dayanarak emekçilerin sınıfsal konumlarından kaynaklı sorunlara karşı tepki göstermekten çok kamuda çalışan emekçilerle kendilerini kıyaslamalarının da bir bölünmeye yol açtığını söyleyebilirim:

> 3. işçi: *Ben burda bi' saat gelmedim mi benim 15 dakkamı kesiyo. Devlet dairesinde adam gidiyo raporunu alıyo eşitlik*

54 http://t24.com.tr/haber/akp-myksinda-oz-elestiriler-otekilestirici-ve-ayristirici-bir-dil-kullanmamaliyiz,399670 18 Nisan 2017. Erişim, 06.01.2018

mi bu. Ben hasta oldum mu gidemiyom. İki gün rapor veriyo kesiyo, eşitlik mi bu. Ona da vermesin bana da vermesin, ona versin bana da versin iki tarafa da aynı.

30. işçi: *[...] Benle aynı maaşı alan insan benim yaptığım işi yapamıyo onun yapacağı işi de ben yapıyorum. [...] Devlet memurları ile OSTİM'de çalışanlar arasında (ayrım) var. Sosyal hayat mesela; polis bedavaya, öğretmen dolmuşa ucuz binerken burada (OSTİM'de) onlardan daha az kazanan asgari ücrete çalışanlar ücret ödüyorlar.*

Kürt sorunu, milliyetçilik gibi dinamiklerle sol görüşlü ya da sosyal demokratlar arasında bir bölünme yaratılması, seçim barajı nedeniyle siyasal tercihlerin sınırlandırılması da egemen sınıfların hegemonya siyasetinin bir parçası olarak düşünülmelidir. Örneğin ilk olarak kendisini sol görüşlü olarak tanıtan bir işçinin Kürt sorununa yaklaşımını aktarayım:

2. işçi: *Tamam kavgalar oldu. Kavga ediyorlar diye ayrım mı olacak. [...] Kürtlerin mağdurlukları var yok demiyorum ama bunlar (HDP) birleşme kardeşlik çağrısı yapmıyorlar. [...] Bizimkiler Türk milliyetçiliği yapıyo onlar Kürt milliyetçiliği yapıyo. (Bu birleşme için nasıl bir talepte bulunabilirler nasıl bir dil kullanabilirler?) İşte Kürdistanı kuracağız gibi bir kelime çıkmaması lazım. İnsanlarla anlaşabilmeleri için. Ben Tufan'la (işçi arkadaşı) örnek veriyorum arkadaşımla anlaşabilmem için ben ona karşıt olan bir şey söylesem ben senin evinin yarısını alacağım orda ben oturacağım kardeş kardeş senle dersem o zaman bana düşman olur. (Ev onun diyorsun). Ev onun çünkü aslında ev onun değil de zamanında herkesin kabul etmiş olduğu bir şey var. O zaman sesini çıkarmamış insanlar, bugün de ona karşı durmamaları gerekir.*

24. işçi: *HDP'nin olumsuz gördüğüm tarafı bir türlü bizim Kandil'le, PKK ile işimiz yok diyemediler. Onları kesip atsalardı benim gözümde bir numaralı partiydi, CHP'den önce.*

25. işçi: *Aslında Demirtaş çok iyi bir lider ancak Kürtlere PKK'ya yakın olması kendini bitiriyor. [...] CHP'yi sevmiyorum ama ona veriyorum. (Neden?) Tek sol parti. Benim*

TKP'li arkadaşlarım var, TKP'ye verdiğin oy direk onlara gidiyor. Şu barajı kaldırsalar bak Türkiye'de bir tek TKP'li belediye başkanı Tunceli'de, adamın yaptıkları ortada.

Tek Partili Yönetim, İstikrar, "Alternatifsizlik" ve AKP

Türkiye'de 1990'lı yıllarda ekonomik ve siyasal alanın istikrarsızlığı ve 2001 krizinin koalisyon hükümetinin iktidarında yaşanmış olması, egemen sınıflarla kitleleri tek parti yönetimiyle istikrarın sağlanacağı noktasında buluşturmuştur. Krizin ardından bir hegemonya projesi olarak doğan AKP, istikarın temsilcisi olarak görülmüştür. Çalışma kapsamındaki işçilere istikrar ve AKP bağlantısını nasıl kurduklarını anlayabilmek için "Mevcut iktidar olmasa Türkiye'de istikrar olmayacağı söyleniyor. Siz bu konuda ne düşünüyorsunuz" diye sordum. Verilen yanıtları değerlendirince; işçilerin %28'inin (9 işçinin) AKP iktidardan giderse istikrarın bozulacağını düşündükleri anlaşılmaktadır. İstikrar bozulur diyen işçiler kaygılarını; koalisyon olur, kuyruklar olur, ekonomi bozulur, 70'lere döneriz vb. şekilde ifade etmişlerdir:

5. işçi: *Valla benim de düşüncem öyle, onlar (AKP yöneticileri) öyle söylediğinden beri istikrarın hani bunların dışarıyla içerdeki ilişkileri biraz daha derin olduğu için ben sanki bunlar giderse sekteye vurur diye düşünüyorum. [...] Mesela oralarda eskiden doğru düzgün bi' Türk firması olmazdı ama şimdi bakarsan Kazakistan olsun, diğer Türk devletleri olsun, Rusya olsun buralarda hep benim kendi arkadaşlarım da buralarda çalışıyor. İnşaat sektöründe çalışanlar var.*

10. işçi: *Ortalık karışır, dolar yükselir, [...] millet birbirine düşer.*

11. işçi: *Türkiye etkilenir. 39 yaşındayım, koalisyonlar da gördüm. Benim için A parti B parti değilde tek parti daha verimli olur tabii çalışırsa.*

17. işçi: *İllaki bu (AKP) bi' şekilde gidecek. 5-10 yıl geriye gidebilir ekonomik anlamda. Sağlam bi' yapılanma var toplu-*

mun %50'si bu iktidarın arkasında. Gelecek olan yüzde kaçla gelecek onları göz önünde bulundursak geri gidebilir.

18. işçi: *(Bu iktidar olmazsa Türkiye'de) ekonomik kriz olur. Eskileri bilmiyoruz; ama babamızın anlattığı sağ sol davası yine aynı şeye döneriz. Şu an öyle bir şeyimiz yok çok şükür.*

20. işçi: *(Mevcut iktidar olmasa Türkiye'de istikrar olmayacağı) doğru. Her şeyde kuyruk olurdu.*

29. işçi: *Eskiye döner, 1970'ler gibi olur.*

3. işçi: *[...] Suriye'yi görüyoruz yani ne hale geldi. Köşelerden gidemiyoz acaba biz de öyle mi oluruz. Öbürü gelse öyle mi düşeriz ki bu giderse aynı o duruma mı düşeriz. Vatandaş bunları düşünüyo. [...] Bunlar (AKP) ne olmuş oluyo bir şeyler göstermiş oluyolar yani daha önce evden dışarı çıkamıyodun, şimdi rahatsın. [...] Acaba onlar gelirse eski duruma düşer miyiz deniyo. (Şu an mecliste olan partiler iktidara) gelemez ya.*

30. işçi: *Aynı fikirdeyim (istikrar olmaz), koalisyonlar olur. Biz koalisyonları gördük en uzun yaşayan iki sene. İstikrar, ekonomi bozulur.*

İşçilerin bu görüşlerini sermaye sınıfı da paylaşmaktadır. Mustafa Koç TÜSİAD Başkanlığı sırasında yaptığı bir konuşmada, AKP'nin tek parti yönetimiyle istikrarı sağlayacağına olan inancını şu sözlerle ifade etmiştir: "[...] 1991'den beri bu ülke ilk kez bir tek parti iktidarına kavuştu ve parlamentoda üçte iki çoğunluğu elde etti. Siyasal istikrarın sağlanması ve koalisyon içi çatışmaların ortadan kalkması, ekonomi için gerekli ama zor kararların daha kolay alınmasını sağlayabilir. Şimdi hepimizin keşfettiği gibi AKP'nin kendisi aslında çeşitli grupların büyük bir koalisyonuydu" (Koç, 2003: 3)[55]. Bu noktada, Yıldırım'ın (2010a: 190) saptaması önemlidir:

> AKP dışında sermayenin bir yandan uzun yıllardır birikmiş siyasal istikrar özlemlerini yerlileştirici bir hegemonya projesi üzerinden giderecek, diğer yandan da bağımlı sınıfları

55 Konuşmanın tamamı için bkz., http://tusiad.org/en/speeches/item/501-the-speech-of-mr--mustafa-koc-titled-turkey-eu-relations-and-the-role-of-the-private-sector-made-at-a-deutche-bank-conference Erişim, 06.01.2018

siyasal anlamda denetim altında tutacak, uluslararası sermaye kuruluşlarının yoksullukla mücadele reçetelerinin çizdiği çerçeve içinde yeni hegemonyayı kısmi maddi tavizlerle içselleştirecek ve iktidar bloğu içinde de tekelci fraksiyonun hegemonyasını sarsmadan üzerinde yükseldiği sınıf kesimlerinin sermaye birikim özlemlerine yanıt üretecek bir başka hegemonik parti seçeneği yoktu.

Sosyalist işçiler tarafından kerhen, zaman zaman stratejik olarak desteklenen ve seçmeni tarafından eleştirilen CHP'nin bir alternatif oluşturamadığı, sağ eğilimli partilerin transformizme tabi tutulduğu, radikal sol ve sağ partilerin seçim barajı kaygısıyla desteklenmediği bu politik sistem ve siyasal ortam, AKP'nin iktidarda kalmasına büyük ölçüde olanak sağlamaktadır.

İktidara geldiği günden bugüne tüm seçimlerde AKP'ye oy verdiğini söyleyen bir işçi Kemal Kılıçdaroğlu'nu lider olarak beğenmediğini söylerken muhalefet partileri hakkındaki düşüncelerini ve iktidar partisini neden desteklediğini şu şekilde açıklamıştır:

> 17. işçi: *[...] Bahçeli MHP'nin başında olmamalı partiyi bitirdi. AK Parti'yle birleşti. HDP, PKK'nın yanında olmamasını diliyorum Türkiye yanarken mecliste olmasını sindiremiyom. [...] Bi' parti lideri yok keşke olsa çıksa dese ki ya bunlar böyle böyle yaptı biz şöyle yapacağız. Başka alternatif sunsa ona da açığız. Biz de fanatik değiliz.*

Bir başka deyişle sınıfsal bir bilinç ve sınıfsal bir eleştiri olmadan yapılan muhalefet sorunlara çözüm üretememekte dolayısıyla "alternatifsizlik" AKP iktidarını ve hegemonyayı sürdürülebilir kılmaktadır.

Unger'in (1999: 68) ifade ettiği gibi "neoliberalizmin tercih ettiği siyaset biçimi göreceli demokrasidir: demokrasi ama çok fazla değil". Neoliberalizme özgü ideolojiler de "siyasi bir temsil sistemi olarak demokrasi değersizleştirilir. Piyasanın kuralları siyasete de uygulanacaktır. [...] Para daha önce hiç olmadığı kadar siyasi etkinin anahtarı haline gelirken, siyaset de herhangi bir meta gibi ambalajlanıp pazarlanır hale geldi. [...] Yurttaşların

çoğu siyasete olan ilgisini kaybederken, siyasi sürecin tamamıyla ilgili olarak bir yabancılaşma olmasa bile, genel bir inançsızlık havası ortaya çıktı" (Munck, 2014: 116). Görüşülen işçilerin çoğu siyasete ilgisini kaybetmemekle birlikte siyasetçilere güvenmemekte ve siyasi sürece inançlarını kaybetmiş görünmektedir:

> 21. işçi: *(Bu iktidar dışında) kim gelirse gelsin bana ne. Başa gelen hep kendine çalışıyo.*
>
> 22. işçi: *Hiçbir partiyi olumlu görmüyorum. Birinci parti (AKP) işsizlikten dolayı, CHP iyi muhalefet yapamıyor. Hiçbirine karşı sıcak değilim. Veriyorum veya vermiyorum, boş atıyorum. İki seçimdir oy vermiyorum önce CHP'ye veriyordum.*
>
> 25. işçi: *(Bu iktidar dışında başka bir partinin iktidar olmasını) isterim. [...] Muhalefet yok ki boş boş konuşuyolar. (Ne yapmalılar sizce?) Geçen seçimde bir önceki seçime göre hayat şartlarından, ekonomiden, haktan hukuktan birazcık bahsetti az kalsın hükümet yıkılıyodu. Bahçeli (...) yaptı hükümeti kurmadı. [...] Onlar PKK'lı dedi. Dünde getirdiler Kürdistan'ın bayrağını diktiler memleketin göbeğine. CHP Atatürkçü parti diyolar ya aslına bakarsan AK Parti'den daha faşist bir parti.*
>
> 2. işçi: *Oy vereceğim partiyi önceden Alevi olsun, solcu olsun gibisinden seçiyordum. Ama sonrasında fikrim tamamen değişti. Çünkü solcu diye nitelendirdiğimiz insanların daha sonrasında neler olduğunu gördük. Çünkü kazanma olasılığı olan üç büyük partiden solcu diye CHP'ye veriyorduk biz. O da olmayınca artık ya boş atacam ya da hepsine birden basıcam.*
>
> 4. işçi: *Yarın bir gün CHP geldiğinde de ben Alevi insanım ama CHP'yi de savunmuyorum. CHP'de aynı şekilde bi' parti yani, CHP benim gözümde çok iyi bi' parti değil yani. Şu an mevcut sistemde zaten böyle bi' parti yok, böyle bi' partiyi ancak işçi sınıfı kurabilir.*

Bazı işçilerin AKP iktidarda olmazsa istikrarın bozulacağını düşünmelerinin yanı sıra işçilerin çoğu (%81) iktidarın patron yararına faaliyette bulunduğunu söylemelerine rağmen diğer

partilerin de işçi lehine politikalar uygulayacaklarına inanmamaları iktidar değişikliğini işçiler için, bu anlamda, anlamsız kılmaktadır:

19. işçi: *Patronları ezemiyor. Patron ne derse o.*

4. işçi: *Tabii canım (iktidar patron lehine faaliyet gösteriyor.) Türkiye'de asgari ücretlerin çoğunu bunu sokaktaki herhangi birine sorsanız da söyler, yani şu an Türkiye'de asgari ücreti 4 ya da 5 şirket belirliyo.*

1. işçi: *Şöyle söyleyeyim: Hiçbir iktidar bu sistemde işçilere çok fazla özgürlük alanı, çok fazla bir hak vermez.*

İşçilerin mevcut iktidarın ya da iktidara gelecek bir partinin işçi lehine kararlar almayacağını söylemelerinde meclisteki milletvekillerinin çoğunun aynı zamanda işveren olduğunu düşünmelerinin de etkisi olduğu anlaşılmaktadır:

7. işçi: *İktidar patron lehine faaliyet gösteriyor. İktidar da muhalefet de çünkü (milletvekilleri) yarısı fabrika sahibi olan insanlar.*

22. işçi: *İktidardaki çoğu milletvekili patron olduğu için patron yararına.*

23. işçi*: Siz hiç mecliste patron olmayan milletvekili biliyo musunuz acaba.*

25. işçi: *550 tane milletvekilinin olduğu mecliste 360 tane patron milletvekilinin olduğu düşünülürse sağı solu fark etmiyor. Bu patron işçi işin ne kadar düzgün ne kadar yararlı yasalar çıkartır.*

Benzer şekilde işçiler yasaların genellikle işçi aleyhine olduğunu söylemekte, bazı işçiler bunu yasayı hazırlayanların patron olmasına bağlamaktadır. İşçi lehine olan hukuki düzenlemeler olmakla birlikte, dava açma durumunda hukuki sürecin uzun ve masraflı olmasının da işçileri haklarını aramaktan alıkoyduğu anlaşılmaktadır:

15. işçi: *550 milletvekilinin 380 tanesi patronsa benim lehime değildir herhalde ben işçiyim. (Hukuki yollardan hakkını arayan arkadaşımın davası) devam ediyo, 3-5 sene devam eder herhalde.*

19. işçi: *İşçinin yararına pek yok. Hukuki yollardan bi' kez (hakkımı) aradım. Mesele 2 mm kalınlığında 5 cm eninde 40 cm uzunluğunda bi' parçayı hurdaya attım. Onun yüzünden patron çıkışımı verdi, ben de mahkemeye verdim. Mahkeme 4 seneyi geçti, bi de öyle de rencide oldum ki.*

29. işçi: *(Hakkımızı) aramak istedik ama avukat parası, dosya parası. (Ne için?) İşten atılınca tazminat almak için.*

30. işçi: *İş kazası olmuştu, (işçi) dava etmişti. İşçi istediğini aldı. 4 sene sürdü.*

Bulgulara dayanarak diyebilirim ki; işçilerin çoğunun siyasetçilere inancı kalmamış ve adalete olan güvenlerini kaybetmişlerdir. Yukarıda açıklamaya çalıştığım ekonomik, siyasal ve toplumsal faktörlere bağlı olarak işçilerin birbirlerine, kendilerini "temsil eden" sendika ve parti gibi örgütlere ve hukuk sistemine güvenlerinin kaybolması, AKP dışında bir partinin iktidara gelebileceğine ihtimal vermemeleri ve koalisyonlara sıcak bakmamaları dolaylı olarak AKP iktidarını yeniden üretmektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada işçilerin neoliberal hegemonyaya neden ve nasıl rıza gösterdiği ve egemen sınıfların ve iktidarın hegemonyayı sürdürmede hangi araçlardan yararlandığı yapılan alan çalışmasıyla incelenmeye çalışılmıştır.

Türkiye'de özellikle AKP aracılığıyla kurulmaya çalışılan neoliberal hegemonya genellikle altyapısal uğrak, nesnel koşullar yadsınarak, üstyapısal uğrakta yer alan politik düzey ya da ideoloji/kültür üzerinden açıklanmakta ve hegemonyanın sürdürülmesi kültürün önemli bir unsuru olan dine bağlanmaktadır. Hegemonyanın bu tek boyutlu açıklaması gerçekliği görebilmek açısından oldukça problemlidir.

Bu çalışmada ise hegemonya olgusu Gramsci'nin altyapı ve üst yapının organik birliği olarak tanımladığı tarihsel bloka dayanılarak, eleştirel yaklaşımla çözümlenmiştir. Hegemonya olgusunu bütün boyutlarıyla ele almak, üstyapısal uğrakların yanı sıra üretim ilişkilerinin gerçekleştiği alan olarak ekonomik alanı da dikkate almaya, buna bağlı olarak sınıfları çözümlemeye dahil etmeye olanak sağlamıştır. Dolayısıyla bu çalışmada hegemonyanın salt ideolojik/kültürel yapıyla ya da politika düzeyiyle ilişkili olmadığı gösterilerek ideolojizm sorunsalından uzak durmaya çalışılan bir bakışın benimsenmesine özen gösterilmiştir. Kültürel, siyasal ve ekonomik yapılar ilişkisel, tarihsel ve bütüncül bir bakışla ele alınarak; bu yapılarla özne arasındaki etkileşim, alan çalışmasından elde edilen verilerle desteklenmiş, böylece yapısal-ekonomik süreç ve ilişkilerin üstyapıyı tek yönlü olarak belirlediğini varsayan ekonomik indirgemeciliğe de düşülmemiştir.

Çalışmada AKP'yi iktidara taşıyan ve neoliberal hegemonyaya temel oluşturan dinamikleri anlayabilmek için öncelikle 1980-2002 dönemi analiz edilmiştir. Bu analiz sonucunda Türki-

ye'de neoliberal politikalar uygulanmaya konulduğu tarihten AKP iktidarına kadar geçen süreçte sermaye sınıfı içi çelişkilerin çözülememesi ve/veya bağımlı sınıfların rızasının sağlanamaması nedeniyle hegemonya kurma girişimlerinin başarısız olduğu biçiminde bir değerlendirme yapılmıştır. Hegemonya projelerinin pasif devrimle sonuçlandığı bu süreçte; pasif devrim stratejisiyle bağımlı sınıflar pasif konumda tutulmaya çalışılırken, ekonomik ve siyasal alanda kurumsal düzeyde yapılan düzenlemelerle bir "devrim" yapılmış ancak hegemonya bunalımı aşılamamıştır. Bu sürecin sınıflar bağlamında ortaya çıkardığı sonuç; sermaye sınıfının siyasi ve ekonomik olarak yeniden örgütlenmesi, işçi sınıfının ekonomik ve siyasal alandan dışlanması, kendilerini temsil eden partilerle bağlarının kopması ve neoliberal hegemonyaya razı olacak bir duruma getirilmesidir. Bu süreçte aynı zamanda kültürel ve ideolojik düzeydeki dönüşümlerle yeni bir toplumsal yapı oluşmuştur. Kuramsal alanda sınıftan kaçış yaşanırken, bireyselleşme ve cemaatleşme ön plana çıkmış, siyasal alan ve toplum piyasaya tabi hale gelirken, işçiler zaten zayıf olan sınıf kimliğinden uzaklaşmıştır. Bu dönemde gerçekleştirilen düzenlemeler ve uygulamalar AKP aracılığıyla neoliberal hegemonyanın kurulmasına zemin oluşturmuştur.

Emeğin disipline edildiği, sermaye sınıfına tabi kılındığı bu tarihsel koşulların içinde ortaya çıkan AKP'yi bağımlı sınıfların desteklemesinde temel dinamik din faktörü olmamıştır. Adalet ve kalkınma vaadiyle bağımlı sınıfların yanı sıra egemen sınıfların onay ve desteğini alması partiyi iktidara taşımıştır. AKP'de, sınıflar arası ve sınıf-içi ilişkilerin yeniden yapılanmasını ve siyasal düzeyde tek bir program etrafında birleşmeyi sağlayan bir parti olarak hegemonya bunalımına organik çözüm olmuştur.

Çalışmanın *ana* odaklandığı bölümde ise Ankara Organize Sanayi Bölgeleri'nde imalat sanayide çalışan işçiler örneğinde, kuram ve olgu bağlantısı kurularak yapılan analizde bazı saptamalara varılmıştır. Yapılan saptamalardan ilki, işçilerin davranışlarına yön veren temel duygunun *korku* olduğudur. Korkunun birinci kaynağı işgücü piyasasının içinde bulunduğu durum, yani işsizlik ve

güvencesizliktir. Çalışma yaşamındaki bilgi ve deneyimleri, işverenlerin işgücü piyasasının göstergelerini bir tehdit unsuru olarak kullanmaları, Suriyeli işçilerin de katılmasıyla büyüyen yedek işgücü ordusu ve işçiler arasında artan rekabet, vasıfsız işçilerde daha yüksek olmak üzere, genel olarak işçilerde işlerini kaybetme korkusu yaratmakta ve mevcut koşullara razı olmaktadırlar.

İşçinin işini kaybetmesi ve iyi koşullarda iş bulamaması ailesini geçindirememesi ve çocuklarının ihtiyaçlarını karşılayamaması demektir. *"Ben çok işyeri değiştirdim. Aç da kaldım, açık da kaldım yoksulluğu da çok gördüm. Onların ezikliğini duydum. Mesela ben, benim çocuğum olduğunda bir şişe süt alamaz duruma geldim. Doğru düzgün giydiremedim"* (19. işçi) diyen işçinin yaşadığı bu ezikliği yaşamak istemeyen işçilerin korkusu; ailelerine karşı sorumluluklarını yerine getirememektir. Bu bir anlamda "öz-saygıyı yitirme" korkusudur. Bu bağlamda emek süreçlerindeki değişimin işçilerin psikolojik durumlarında bozulmaya yol açtığı, Sennett'in (2012) nitelendirmesiyle çalışanlarda bir "karakter aşınması" olduğu söylenebilir. "İşin kuralsızlaştırıldığı, çalışma sürelerinin belirsizleştirildiği, iş güvencesinin kaldırıldığı ve sınıfsal dayanışmanın azaldığı bu süreçte kapitalistler artı değeri artırmanın yanı sıra gelecek kaygısı ve korkusu taşıyan, güvenini kaybetmiş bir sınıfın oluşum koşullarını da yaratmışlardır" (Arslan, 2017: 111). Bu koşullar sınıf mücadelesini engelleyerek işverenlerin hegemonya kurmasını kolaylaştırmıştır. Bir başka deyişle, "irade yitimi"ne uğradıkları bu süreçte işçiler neoliberal hegemonyaya boyun eğmiştir.

AKP'yi destekleyen ve muhalif olan işçilerin farklı boyutta korkularının olduğu araştırmada elde edilen önemli bulgulardan bir diğeridir. İktidara muhalif olan işçilerin bir kısmı devlet tarafından fişlenmek, eyleme katıldıklarında fiziki şiddete maruz kalmaktan korkarken, bazı işçiler mezhepleri (Alevi olmaları) nedeniyle kaygı taşımaktadır. İktidarı destekleyen işçilerin korkuları ise bugünden ziyade gelecekle ilgilidir; AKP dışında bir başka partinin iktidar olması durumunda, kendilerinin bertaraf olacağı korkusu.

Bu duygular işçilerin davranışlarına farklı şekillerde yansımaktadır. İşçilerin bir kısmı işyerinde performansını artırma, fazla mesaiye kalma, sendikalardan uzak durma, işverenin gözüne girmeye çalışma, çalışma koşullarının olumsuzluklarına tepki göstermeme gibi davranışlar sergilemektedir. İktidarın olduğu her yerde direniş her zaman vardır. Görüştüğüm işçiler arasında *"Her yarım saatte birimizi çağırıp işten çıkardılar. Korkuyoruz çünkü işçi adam bir ay maaş almasa altı ay geriye gider. O zamandan beri sendikaya bulaşmıyorum"* (29. işçi) diyen işçinin deneyiminde görüldüğü gibi başkaldırıların boyun eğmeyle sonuçlandığı örnekler olduğu gibi işçilerin bir kısmı enformel direniş sergilemekte, az sayıda da olsa başkaldıran ya da örgütlenme mücadelesi içinde olan işçiler ve bulunmaktaydı.

Alan araştırması işçiler arasında dayanışma ve sendikal örgütlülüğün yetersiz düzeyde olduğunu göstermektedir. Ayrıca işçilerin sendikayı ekonomik kazanımlar ya da iş güvencesi elde etmede bir araç olarak gördükleri anlaşılmaktadır. İşçilerin örgütlenmemesinde ve dayanışmanın zayıf olmasında; yeni toplumsal ve ekonomik örgütlenme biçiminin işçi sınıfını Fordist döneme göre daha çok parçalaması, kutuplaşmanın derinleşmesi, sınıf bileşenlerinin değişmesi, sendikaların ve sosyalist hareketin yapısı, işveren ve devletin baskı araçlarını kullanmaları gibi dışsal faktörlerin etkisi bulunmaktadır. Dışsal faktörlerin yanı sıra, işçilerin işyeri dışında görüşmemeleri, sendikalara ve birbirlerine güvenmemelerinden kaynaklı öznel bir boyut olduğu kanaatine varılmıştır. Bu bağlamda işçilerin kolektif bir tepki göstermemelerinde örgütsüzlük ve dayanışmanın zayıf olması da önemlidir. Dayanışmanın zayıflığı ve örgütsüzlük işçilerin işveren karşısında tek başına ve savunmasız kalmasına, bazı işçilerin bireysel çıkış yolları aramalarına ve cemaatlere yönelmelerine neden olmaktadır. İşçilerin kendi içinde parçalanması ve sendikaların işçilere ulaşmada ve haklarını savunmada yetersiz olmaları, işverene büyük bir özgürlük alanı sağlamaktadır. İşçiler "bir yandan üretimden dışlanma korkusu öte yandan kendi içindeki parçalanmışlığı yüzünden, sermayenin acımasız ve keyfi uygulamalarına bir türlü etkin bir karşı duruş sergileyeme-

mekte" (Öngen, 2005: 56) ve bu nedenlerle de içinde bulundukları koşullara boyun eğmektedir.

Alan araştırmasında önemli bir bulgu da sendikalı olmanın işçilerin neoliberal hegemonyaya karşı çıkması için yeterli olmadığı, hatta bazı sendikaların işçileri neoliberal hegemonyaya razı etme işlevine sahip olduğudur. Ayrıca sendikalı olmamak da doğrudan rıza göstermenin bir nedeni değil; sendikalı olmayıp sendikalı olan işçilere göre daha "yüksek" sınıf bilinci olan işçiler bulunmaktadır. Birleşik Metal-İş sendikasının örgütlü olduğu bir işyerinde çalışan bazı işçilerle yaptığım görüşmede sendikanın işçilerle çok fazla iletişim içinde olmadığı, hatta işçilerin sendikadan daha ileri bir bakış açısına sahip olduğu izlenimini edindim. Bu işyerinde sendikanın işyeri temsilcisi olan bir işçinin fabrikada örgütlülüğün sağlanmasında, işçilerin bilinçlendirilmesinde, grev ve direnişlerde önemli bir etkisi olduğunu gözlemledim.

Bu tespitler ve gözlemlere dayanarak, "işçilerin neoliberal hegemonyaya karşı direnebilmesi için sendikal örgütlenme nasıl olmalı", "İşçilerin örgütlenme ve bilinçlenmesinde ilerici, öncü işçilerin rolü ve önemi nedir" gibi sorular üzerine ileriki araştırmalarda daha fazla yoğunlaşılmasının anlamlı olacağını düşünüyorum.

İşçilerin emeklerinin karşılığını alamaması sosyal bir faaliyete bulunmalarını da engellemektedir. Benzer bir şekilde ağır çalışma koşulları ve mesai dışı çalışma da işçilerin boş vakitlerini sınırlamakta, kendilerine kalan zaman diliminde başka bir faaliyette bulunmaları bu nedenle güç olmaktadır. Bu koşullar altında boş vakitlerini evde, genellikle televizyon karşısında, geçirmek durumunda kalan işçi kendini gerçekleştirememekte Marcuse'un (1990) deyişiyle, "tek boyutlu insan" haline gelmekte, kendisine ve çevresine yabancılaşmakta ve egemen sınıfın ve iktidarın ideolojik yönlendirmelerine maruz kalmaktadır. Bu yönlendirme, yabancılaşma ve "yalnızlık boyun eğmeye" (Foucault, 1979: 237) yol açmaktadır.

Sosyalleşme olanağı zayıflayan ve yalnızlaşan işçilerin bir kısmının maddi ve manevi eksikliklerini gidermek için, açıkça

ifade etmeseler de cemaatlere yakınlaştığı sonucunu çıkardım. Ancak işçilerin çoğunda cemaatlerle genellikle karşılıklı bir çıkar ilişkisi kurulduğu yönünde bir düşüncenin hâkim olduğu, cemaatlerin de hegemonyayı İslami motiflere bezeyerek yeniden üretmenin bir aracı olarak işlev gördüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca iktidarı destekleyerek ve/veya iktidarın öngördüğü yaşam tarzını benimseyerek ya da benimsemiş görünerek iktidarın sunduğu fırsatlardan yararlanılacağı bilgisine sahip olan işçiler; bu bilgiyi pratiğe dökmediklerini söylemekle birlikte, bu tutumlarının süreç içinde farklılaşarak iktidarı yeniden üretme potansiyeli taşıdığını belirtmek gerekir.

Çalışmada elde edilen sonuçlardan biri de borçlu olmanın işçilerin işveren ve iktidara rıza göstermesinde etkisinin olduğudur. AKP'nin iktidardan gitmesinin ekonomik ve siyasal alanda istikrarsızlığa yol açacağı düşüncesinde olan bazı işçilerin mevcut siyasal yapının devam etmesini istemelerinde borçlu olmalarının önemli bir etkisi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. İşçilerin hepsi borçlanmayı bir hayatta kalma ya da geçinme stratejisi olarak kullanırken, çoğu borçlu olma nedenlerini sorgulamamaktadır. Borçlanmalarına olanak sağlayan işveren ve iktidara minnet duyan işçilerin bu duygusu oya dönüşerek AKP iktidarını yeniden üretirken, işverenin hegemonya kurmasını kolaylaştırmaktadır. Aslında ister pasif ister aktif rıza göstersin, işçinin ihtiyaçlarını karşılamak için borçlanma yoluna gitmek zorunda kalması sermaye sınıfının ve AKP'nin iktidarının yeniden üretimine katkı sunmaktadır.

Görüşmelerden elde edilen bir sonuç da Alevi işçilerin deneyim ve mücadelelerinin onlara muhalif bir kimlik kazandırdığı ve bu kimliğin sınıfsal kimliğin oluşumunda ve sınıf mücadelesi içinde olmalarında etkili olduğudur. Bu işçilerin hepsi iktidar ve işverenin uygulamalarını sorgularken bir kısmı sistemi de sorgulamakta dolayısıyla hegemonyaya rıza göstermemektedirler. Buna karşılık bireysel çıkarlarını ön planda tutan ve hakların ancak bireysel olarak elde edilebileceğini düşünen az sayıda işçi ise formel bir tepki göstermekten kaçındığı gibi enformel bir direniş de göstermemektedir. Bu işçiler, işveren ve

iktidarın uygulamalarına aktif rıza göstermektedir. Ayrıca görüştüğüm işçi ve işverenlerin anlattıklarından ücretlerin zamanında ödenmesi ve sigortaların ücretler üzerinden yatırılmasının *rıza*ya etkisi olduğu anlaşılıyor.

Hegemonyanın kurulması ve sürdürülmesinde yukarıda değinilen nesnel koşulların yanı sıra ideolojik söylemlerin de rolü bulunmaktadır. Arslan'ın (2017: 112) belirttiği gibi "Lenin (1990) sermaye sınıfının ideolojik düzeyde etkisini tartışırken sermaye sınıfının ideolojisinin sosyalist ideolojiden çok daha önceden geliştiğini ve bu ideolojiyi yaymak için çok fazla araca sahip olduğunu belirtmiştir. Gramsci'de (1971) benzer şekilde egemen sınıfın ideolojisini, organik aydınları aracılığıyla ve devlet aygıtından yararlanarak yayma imkânı olduğunu belirtir [...] Türkiye'de de iktidar ve egemen sınıf ideologlarına, söylemlerini kitlelere ulaştıracak araç ve imkânlar sunmuştur." Ancak hegemonyanın sürdürülmesinde ideolojinin kısmi bir etkisi olduğunu da belirtmek gerekir. Egemenliğin kaynağı egemen sınıfın mülkiyet üzerindeki egemenliği olduğundan, bağımlı sınıfların egemenlik altına alınması sadece egemen sınıfların ideolojisini özümsemelerine bağlanamaz (Abercrombie ve Turner 1978: 149). Ercan'ın (2005: 30) dikkat çektiği üzere, kapitalist toplumda işçi sınıfının kendine ilişkin olumsuzluklarının üstesinden gelememesinde ve içinde bulunduğu koşullara razı olmasında sisteme içkin değer yaratma sürecinin yabancılaştırıcı etkisi de vardır. Örneğin, işçinin aldığı ücreti çalışmasının karşılığı olarak anlamlandırması "birilerinin anlattığı-tanımladığı bir şey değil (ideoloji ya da yanlış bilinç), birfiil gerçekliğe ilişkin bir durum"dur. Ayrıca, bağımlı sınıfların çoğunluğunun iktidara boyun eğmesi onların içinde bulundukları durumun farkında olmamaları ya da durumu tamamen içselleştirmelerinden kaynaklanmaz. Gözetim, ödüllendirme ve cezalandırmaya dayalı bir sistem içinde boyun eğmeyi ihtiyatlılık olarak görürler (Scott, 2014: 287-288). Keza görüştüğüm işçilerin hepsinin ekonomik, siyasal ve toplumsal sorunların bilincinde olması, iktidarın patron lehine çalıştığını söylemesi ve bazı işçilerin kendi çıkarlarının patronun çıkarlarından farklı ve bunların çelişki içinde

olduğunu dile getirmesi, pratikte bir direniş göstermeleri halinde baskı göreceklerinin ya da cezalandırılacaklarının farkında olmaları; işçilerin hepsinin egemen sınıfların ve iktidarın ideolojik manipülasyonu altında olmadıklarını, işçilerin büyük bir çoğunluğunun sistemin dayatmaları karşısında boyun eğmeyi makul bir davranış olarak gördükleri ve ihtiyat gereği direnmediklerini göstermektedir.

Son yıllarda yapılan çalışmalarda toplam kalite yönetimi, ideolojik telkinler gibi tekniklerle işçilerin rızasının nasıl sağlandığı açıklanmaktadır. Bu araştırmalar sonucunda elde edilen bulgular bazı ülkeler ve büyük ölçekli işletmeler için geçerli olabilir. Bu araştırmada ise yukarıda açıklanan bulgulara dayanarak Burawoy'un (1985: 29) kavramsallaştırmasıyla "üretimde ilişkiler"in çoğunlukla piyasa despotizmine dayandığı ve patronların ideolojik hegemonya araçlarından ziyade geleneksel yöntemleri kullanarak işçilerin rızasını sağlamaya çalıştıkları söyleyebilirim. Sonuç olarak, Ransome'ın (2011: 160) ileri sürdüğü gibi, "ideolojiler aslında metafiziktir ama maddi etkisi vardır. İşçi sınıfı aslında ideoloji tarafından değil, ondan türeyen kurumlar ve pratikler tarafından denetim ve boyunduruk altına alınırlar."

Bu çerçevede çalışmada görüşülen işçilerin bilinç durumuna ilişkin saptamalar şöyledir. İşçilerin hepsi ekonomik-korporatif düzeyde bir sınıf bilincine sahiptir, ancak işçilerin çoğunda sınıf bütünlüğü ve alternatif bir toplum düşüncesi bulunmamaktadır. İşçilerin çoğunun alternatif toplum düşüncesinde ya da Gramsci'nin kavramsallaştırmasıyla hegemonik bilinç/siyasal bilinç düzeyinde olmadığı yorumum şu göstergelere dayanmaktadır:

İşçilerin büyük bir kısmı sınıfsal çıkarlarını bu sistem içinde elde edebileceklerini düşünmektedir. Eleştirilerini parti liderlerine yöneltmekte, hatta hükümetin uygulamalarından memnun olmadıklarını, hükümetin patron lehine çalıştığını söylemekle birlikte bu işçilerin bir kısmı hükümeti desteklemektedir. Benzer şekilde işçilerin hepsi Türkiye'de ekonomik, siyasal ve hukuki alanda sorunlar/ayrımlar olduğunun dile getirmekle birlikte, az sayıda işçi bu sorunların kapitalist sistemle bağlantısını kurmaktadır.

"Sınıf oluşumları ve sınıf bilincinin keşfi, insanlar bu sınıf durumlarını 'deneyimledikçe' ve 'yaşadıkça', mücadele sürecinden doğarlar" (Wood, 2001: 95). Bu bağlamda görüştüğüm işçilerin çoğunun sınıf mücadelesi içinde olmaması siyasal bilinçlerinin gelişimini sekteye uğratmaktadır. Aynı zamanda bu durum egemen sınıfın ve iktidarın başarısında işçileri ekonomik-korporatif bilinç düzeyinde tutmasının önem arz ettiğini göstermektedir. İşçiler taleplerini ücret artışı gibi ekonomik-korporatif düzeyle sınırlı tutup bunu elde etmek için uğraşırken stratejik olarak hegemonyanın değerlerini kullanmaktadırlar. Bu anlamda işçi sınıfı pratikleriyle hegemonyayı yeniden üretmektedir.

Hegemonyanın bir diğer boyutu da siyasal düzlemde ortaya çıkmaktadır. Çalışmada hegemonyanın kurulmasında devlet, iktidar ve muhalefet partilerinin farklı biçim ve düzeylerde rolü olduğunu gösterirken bu üç faktörü ilişkisel olarak değerlendirerek sosyoekonomik yapıyla bağını kurmaya çalıştım. Hegemonyanın siyasal boyutuna ilişkin çıkarımlarımı, kuramsal düzeydeki tartışmalar ve alandan topladığım verilerden yararlanarak yaptım. Buna göre sermaye birikiminin ve emek gücünün yeniden üretiminin koşullarını sağlamak ve sürdürmek gibi temel, tarihsel işleve sahip olan devletin bu süreçte "düzenleyici devlet" olarak adlandırılmasının sınıfsal karakterini değiştirmediği gibi, sermaye sınıfı lehine açıkça politikalar izlediğini teorik ve olgusal dayanaklarla ortaya koydum. İşçilerin ifadelerinden devletin sosyal sorumluluklarını yerine getirmediği düşüncesinde oldukları, hukukun baskıcı ve zorlayıcı yüzüyle karşı karşıya kaldıkları ve adaletsizliğe karşı öfkeli oldukları anlaşılmaktadır. Ancak, işçiler umutsuzca da olsa devletten beklenti içindedir. Devletin kurumsal yönünün zayıflaması ve egemen sınıfların dolayısıyla onların temsilcisi olan AKP'nin bir aygıtı haline gelmesi birçok işçinin "devlet eşittir AKP" algısını desteklemektedir.

Bu süreçte sosyal güvenlik alanında yapılan düzenlemeler ve devletin sosyal yardımlar alanında işlevsiz kılınması, AKP'nin hegemonya stratejisinin önemli bileşenlerinden biri olan maddi yeniden dağıtım politikasını devreye sokarak bağım-

lı sınıfları neoliberal hegemonyaya eklemlemesine olanak sağlamıştır. Devlet kurumları, sivil toplum kuruluşları, belediyeler, özel sektör ve cemaatler gibi farklı kuruluşlar aracılığıyla yapılsa da maddi dağıtımın klientalist ve paternalist özellikler taşımasının, İslami-muhafazakâr tarzda yapılmasının ve yardım-iktidar bağlantısının kurulmasının hegemonyanın sürdürülmesinde ve iktidarın yeniden üretiminde önemli etkisi vardır. Bu durum bağımlı sınıflarda maddi ve manevi beklentilerini AKP iktidarıyla karşılayabilecekleri algısını yaratırken Kutlu'nun (2015: 169-173) kavramsallaştırmasıyla, "yardımların dinselleşmesi" ve "yardımların siyasallaşması"na yol açmıştır. Bu bağlamda işçiler yardımların yapılış biçimi ve amacı (oy almak) konusunda fikir sahibi olup eleştirmekle birlikte, bir kısmının maddi ve manevi ihtiyaçlarını bu iktidarla karşılayabildikleri için ya da iktidara taraf olarak ekonomik çıkarlar elde etme umudu taşıdıkları için AKP'yi desteklediklerini kanaatine vardım.

Araştırmada dikkatimi çeken bir nokta da işçilerin hepsinin Türkiye'de ekonomik, siyasal, hukuki ve kültürel alanlarda eşitsizlik olduğunu düşünmekle birlikte çoğunun eşitsizliğin bu iktidar dönemine özgü olmadığını söyleyerek, bir bakıma bu durumu kabullenmesidir. Benzer bir biçimde bazı işçiler yolsuzluğun bir iktidar pratiği olduğu kabulüyle, AKP döneminde yapılan yolsuzluklar üzerinde durmamakta, hatta sorunu uhrevi bir boyuta taşıyarak *"Türkiye'nin kaderi bu herhalde"* (32. işçi) diyerek kabullenmektedir. İşçilerin hemen hepsi Türkiye'de yoksulluk olduğu konusunda ortak bir düşünceye sahip olmakla birlikte, az sayıda işçi yoksulluğun bu sistemden kaynaklandığını düşünmektedir. Bazı işçiler de *"Bazılarının zengin bazılarının yoksul olması eğer insan elindeki bir şeyden kaynaklanıyorsa adaletli değil. Ama Allahu Teala öyle istediyse. (Sizce) İnsanın bir kaderi vardır, bu kaderinin üstüne çıkamazsın. Siyahı beyazı, iyiyi kötüyü yaratmış Allahu teala. Bunun yanında zengini fakiri de yaratmış. Bir dönem Allahu teala zengin de yapabilir, fakir de"* (12. işçi) düşüncesiyle Allah'ın bir emri olarak kabul etmektedir. Dolayısıyla yolsuzluk iddiaları ya da yoksulluk gerçeği iktidarın meşruiyetini sarsmadığı gibi, maddi yeniden dağıtım imkânlarını güçlendirmektedir.

Bağımlı sınıflar, yardımlar ve borçlandırılma gibi neoliberal popülist politikalarla sisteme eklemlenip mevcut koşullara razı edilirken, nitel tek parti yaratılması ve transformizm tekniğiyle politik toplum da biçimlendirilmiştir. Neoliberal popülizm olarak adlandırdığımız bu stratejiyle muhalifler ve muhalefet partileri pasif bir duruma getirilirken, siyasal alanda sermayenin siyasal iktidarı merkezileşmiş ve yoğunlaşmıştır. Ayrıca parlamenter sistemde güçler ayrılığı dengesi bozularak yürütme organı ve yürütme içinde de lider ön plana çıkarken, siyaset ekonomi dışı alanlarda yürütülmeye başlamıştır. Bu bağlamda AKP, siyasetinin bir parçası olarak iktidarının her döneminde ihtiyacına göre merkez-çevre paradigmasına, Türk-İslam Sentezi'ne ve cemaatlere farklı düzeylerde yaslanmıştır. AKP iktidarı son döneminde neoliberal popülist siyasetinin önemli bileşenleri olarak İslamcılık ve milliyetçilik ideolojisini daha çok kullanmaktadır. Bu noktada araştırma sürecinde dikkat çeken husus; işçilerde milliyetçi duyguların baskın olduğu ve iktidarın milliyetçi söylem ve pratiklerinin işçilerin çoğunda karşılık bulduğudur. Ancak işçilerin milliyetçiliği ırkçı bir milliyetçilik değildir. İşçilerin ifadelerini değerlendirdiğimizde Kürt halkına karşı olumsuz bir düşünce ya da önyargı taşımadıkları, AKP'nin "çözüm süreci" yaklaşımını eleştirmeyip Kürt meselesini terör sorunu olarak değerlendirdikleri ve sorunun çözülmesini istedikleri anlaşılmaktadır.

İşçilerin ifadeleri de AKP'nin, özellikle son dönemde, iktidarını kutuplaştırma siyaseti üzerinden yürütmeye çalıştığını göstermektedir. Bu siyaset biçimi işçiler arasında var olan ayrımları keskinleştirerek sınıf kimliği ve mücadelesinin oluşumunu engellemekte dolayısıyla hegemonyanın sürdürülmesini olanaklı kılmaktadır. Bu ayrımlar/kutuplaşma üzerinden sürdürülen popülist siyasetin amacını işçilerden birisi benzer bir şekilde açıklamıştır: *"Sınıfsal algı oluşmasın, sürekli ülkenin gündeminde bu Laikler-Şeraitçiler, Kürtlük-Türklük, Alevilik-Sünnilik gibi gündemler oluşsun, asıl insanlar birleşebileceği tek bir nokta olan emek sermaye çelişkisi üzerine yoğunlaşamasın, asıl çelişkiyi unutsunlar, maksat bu bence." (1. işçi)*

Sendikalar ve siyasal partiler hem işçi sınıfı bilincinin yarattığı ve geliştirdiği kurumlar hem de işçi sınıfı bilinci ve kültürü-

nün bir ifadesidir (Martin, 2006: 7). Bu gerçeğin Türkiye'deki karşılığı Arslan'ın (2017: 106) belirttiği gibi "1980'lerden bu yana işçiler kurumsal örgütlenmeleri zayıflatılarak, zaten mevcut koşullarda sınırlı bir yere sahip oldukları, siyasal alandan dışlanmış, [...] işçilerin siyasetle ilişkisi oy vermenin ötesine geçememiştir". Türkiye'de 1980'den itibaren toplumda sağcılaşma eğilimi artarken, özellikle 2000'li yıllarda işçiler artan oranda sağ partileri tercih etmiştir (Aktaş, 2001; Boratav, 2004; Coşkun, 2013). Sınıf mücadelesinin azalması ve süreklilik göstermemesi eski deneyimlerin gençlere aktarılmaması gibi faktörler işçilerin siyasal tercihlerini etkilemiş ve "bu eğilim 1980'li yıllarda merkez sağı temsil eden ANAP'ı, 1990'nın ikinci yarısında radikal sağı temsil eden RP'yi, 2002'de ise AKP'yi iktidara taşımıştır" (Arslan, 2017: 106). Bu durum daha sonraki araştırmaların konusu olabilecek, "İşçilerin siyasal tercihlerinin sınıf bilincinin gelişimi üzerinde etkisi var mıdır" sorusunu ortaya çıkarmaktadır.

Bu çalışmada görüştüğüm işçilerin yaklaşık %60'ının sağ partilere oy vermesinde yukarıda açıkladığım faktörlerin etkili olduğunu söyleyebilirim. Ayrıca iktidarın tek parti yönetimiyle istikrar arasında bağ kuran söylemlerinin bazı işçiler üzerinde etkili olması ve AKP dışında bir partinin tek başına iktidara geleceğine inanmamaları, koalisyon hükümetlerine ilişkin olumsuz düşünceleriyle birleşince sağ eğilimli işçiler için AKP'yi tek seçenek durumuna getirmektedir. Keza muhalefet partilerini destekleyenlerin partilerini isteksiz bir şekilde desteklemeleri veya desteklemekten vazgeçmeleri, meclisteki partiler ve bu sistem dışında başka bir alternatif olabileceğini düşünmemeleri AKP'nin iktidarda kalmasına dolaylı bir destektir. İktidar ve muhalefet partilerine ilişkin işçilerin çoğunun düşüncesini bir işçinin cümlesi net bir şekilde ortaya koymaktadır; "*Türkiye de iyi bir hükümet yok, sadece kötü muhalefet var.*" (31. işçi)

Çalışmada açıklamaya çalıştığım koşullar, faktörler ve tutumlar işçilerin AKP iktidarında neoliberal hegemonyaya boyun eğmesine yol açmış ve karşı hegemonya olanaklarını zayıflatmıştır. Buna karşılık AKP, İstanbul sermayesinin yanı sıra temsil ettiği kesimin sermaye birikimini artıran politikalarla

iktidar bloğu içinde uzlaşıyı sağlamış, yardımlar, maddi tavizler ve dini-milli duygulara hitap eden söylemleriyle iktidarını ve neoliberal hegemonyayı sürdürülebilir kılmıştır.

Ancak daha önce belirttiğim gibi hegemonya kısmi olarak kurulabilir, mücadeleye tabidir ve çelişkilerle doludur. Bireysel tepkiler ya da kolektif direnişler sergileyerek neoliberal politikalara karşı çıkan işçilerin yanı sıra –azınlıkta olmakla birlikte– karşı-hegemonya olanaklarını geliştirmeye çalışan işçilerin varlığı da hegemonyanın kısmi olarak kurulabildiğinin ve mücadeleye tabi olduğunun göstergesidir. Ayrıca iddia edildiği gibi AKP döneminde çevrenin merkeze taşınmasından ziyade yeni bir merkez yaratılmıştır. Bu durumun somut örnekleri AKP'nin ve ideologlarının söylemlerinin gücünü zayıflatmaktadır. AKP, iktidarının son döneminde daha çok "zor"a yaslanarak neoliberal hegemonyayı sürdürmeye çalışmaktadır. Hegemonyanın zor gücüyle sürdürülmesi bir yandan toplumda korkunun yaygınlaşmasına yol açarken diğer yandan hegemonyanın kırılganlığını artırmaktadır. Bu noktada ilerki çalışmalarda yanıt aranması anlamlı şu soru ortaya çıkmaktadır;

Toplumun genelinde yaygın olan korku teslimiyete mi yol açacak mı yoksa hegemonya krizi derinleşecek ve karşı hegemonya mı geliştirilecek?

Bu araştırmanın ulaştığı temel sonuç, işçilerin çoğunun neoliberal hegemonyaya zorlamanın gölgesinde pasif rıza gösterdiğidir. Ancak tümüyle boyun eğen/pasif rıza gösteren ya da koşullara teslim olan bir işçi tipinden söz etmek mümkün değildir. Ayrıca pasif rıza gösterenler her zaman/an eylemlilik haline geçebilir.

Bu araştırmada ulaşılan sonuçlar ve hegemonyanın dönüşümünü dikkate alarak, hegemonya krizi ve karşı hegemonya olanağına ilişkin şunları söyleyebilirim:

Günümüzde dünya geneli ekonomik kriz içindedir. Bu duruma tahakküm ve hegemonya arasındaki dengenin değişimi de eşlik etmektedir. Neoliberalizmin krizi artarken, otoriter devlet biçimleri yaygınlaşmaktadır. Bu bağlamda Gramsci'nin (1971: 104-106) hegemonyasız diktatörlük durumunda devlet yavaş yavaş sınıfların yerini alır, kendi bürokratik ve hatta polis aygıtını yara-

tır, liderlik tahakkümün bir yüzü olur biçimindeki vurgusu önemlidir. AKP'nin devletleştiği günümüzde benzer bir tabloyla karşı karşıya bulunmaktayız. İşçi sınıfı üzerinde her anlamda sömürü yoğunlaşmakta, nicel olarak ve nitel anlamda yoksulluk gün geçtikçe artmakta ve yoksulluk yardımlarla sürdürülebilir olmaktan çıkmaktadır. İlaveten işveren ve iktidar taviz vermekten/işçilerin rızasını sağlamaya çalışılmaktan çok baskıları artırmakta, ekonomik, hukuki ve sosyal eşitsizlik çoğalırken toplumsal ayrımlar keskinleşmekte, ekonomik kriz derinleşmektedir. Bu bağlamda hegemonya gittikçe zora yaslanmaktadır.

Bağımlı sınıfların edilgen bir durumdan eylemlilik haline geçmesi, ekonomik kriz ve kendilerini temsil eden partilere inançlarının zayıflaması gibi nedenler hegemonya krizini derinleştirerek hegemonyanın kırılganlığını artırır. Ayrıca "nesnel ilişkiler önemlidir; çünkü antagonizmalar kurar, çatışma ve mücadeleler yaratırlar; bu çatışma ve mücadeleler kendilerini sınıf bilincinde ya da açıkça görülebilir oluşumlarda açığa vurmasalar bile, toplumsal deneyimi 'sınıfsal biçimlerde' şekillendirirler" (Wood, 2001: 97). Buradan hareketle, Gramsci'ye (1971: 177-178) dayanarak, işçilerin nesnel çıkarları için mücadele etmeye devam etmesinin ve mücadelelerin kriz dönemlerinde yoğunlaşmasının organik uğrağa (siyasal bilince) ulaşmada önemli çabalar olduğunu ileri sürüyorum. Türkiye'de de son yıllarda işçilerin ekonomik-korporatif ya da ekonomik belirlenimli sınıf bilinci düzeyinde kalan direnişler gösterdiği görülmektedir. Ekonomik çıkarlar için verilen bu mücadelelerin süreç içinde büyük katılımlarla ve süreklilik arz ederek yürütülmesi sınıf oluşumuna ve karşı hegemonya oluşumuna katkı sağlayacaktır. Ayrıca, aşağıda alıntı yaptığım işçi gibi işçi sınıfını toplumsal dönüşümün öznesi olarak gören, alternatif bir toplum düşüncesinde olan ve bunun karşı-hegemonyayla gerçekleştirilebileceğini dile getiren işçilerin varlığı neoliberal hegemonyanın üzerinde bir hayalet gibi dolaşmaktadır: *"...Bu sorunları yaratan şeyi yok etmemiz lazım. [...] Bunun yolu devrimden geçiyor. Devrimin öncüsü işçi sınıfı olacak; ideolojik ve pratik anlamda. Bu yönde bir umudum mutlaka var"* (1. İşçi).

KAYNAKÇA

Abercrombie, N., Turner, B. S., (1978), "The Dominant Ideology Thesis", The British Journal of Sociology, Vol. 29, No. 2, (Jun., 1978), pp. 149-170.

Adamson, W. L., (1980), *"Hegemony and Revolution": Antonio Gramsci's Political And Cultural Theory*, Londra: University of California Press.

Akça, İ., (2014), "AKP, Hegemonya Projesi ve Kriz Dinamikleri", *Başlangıç*/2014-Yaz-11.

Akçay, Ü., (2018), Neoliberal populism in Turkey and its crisis, Working Paper, No. 100/2018

Econstore, http://hdl.handle.net/10419/175884

Akkaya, Y., (2002), "Türkiye'de İşçi sınıfı ve Sendikacılık II", *Praksis*, (6), sf. 63-101.

Akkaya, Y., (2004), "Küreselleşme" Versus Sendikasızlaştırma ve Yoksullaştırma, *Çalışma ve Toplum*, S. 3, sf. 93-122.

Aktaş, A. S., (2001), "Türkiye Örneğinde Sınıf Analizleri ve Sınıf Şemaları", *Toplum ve Bilim*, 90, 210–228.

Albertazzi, D., ve McDonnell, D., (2008), Twenty-First Century Populism The Spectre of Western European Democracy içind The Sceptre and the Spectree, *Palgrave Macmillan*

Altan, "vd"., (2005), *İşçi Profil Araştırması: Eskişehir Örneği*, Anadolu Üniversitesi

Althusser, L., (1994), *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, Çev. Y. Alp, M. Özışık, İstanbul: İletişim Yayınları.

Altınok, E., (2016), "Neoliberalleşme Sürecinde TOKİ ve Toplu Konut Biçiminde Kentleşmenin Ekonomi Politiği", *Arredamento Mimarlık Tasarım Kültürü Dergisi*, S. 300, sf. 65-72.

Anderson, P., (1988), *Gramsci, Hegemonya, Doğu/Batı Sorunu ve Strateji*, Çev. T. Günersel, İstanbul: Alan Yayıncılık.

Ansal, H., (1997), "Esneklik: Fordizmden Post-Fordizme Dönüşümün Anahtarı," *95-96 Petrol-İş Yıllığı, İstanbul: Petrol-İş Yayını*, 1997, s. 647-660.

Ar, K. N., (2007), "Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Ücretlerin Gelişimi", www.kamu-is.org.tr/pdf/kamil_necdet_ar.pdf

Arın, T., (2004), "Refah Devleti; Sosyal Güvenliğin Yoksulluğu", *Neoliberalizmin Tahribatı: 2000'li Yıllarda Türkiye* içinde, Haz. N. Balkan, S. Savran İstanbul: Metis Yayınları, sf. 68-93.

Armony, V., (2001), "Is There an Ideological Link Between Neopopulism and Neoliberalism?", *Brazilian Journal of Political Economy*, Vol. 21, No. 2 (82), April-June/2001.

Arslan, N., (2012), *The Bifurcation of the Political Islam in Turkey: The Case of the People's Voice Party*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Yayınlanmamış Yüksel Lisans Tezi.

Arslan, N., (2017), "Türkiye'nin Neoliberalleşme Sürecinde İşçi Sınıfının Siyasal Yönelimi", DİSK/Genel-İş *Emek Araştırma Dergisi*, 2017/1, sf. 99-116.
Ataay, F., (2008), *Neoliberalizm ve Muhafazakâr Demokrasi: 2000'li Yıllarda Türkiye'de Siyasal Değişimin Dinamikleri*, Ankara: De-Ki.
Atacan, F., (1990, *Sosyal Değişme ve Tarikat, Çerrahiler*, İstanbul: Hil Yayınları.
Atacan, F., (1993), *Kutsal Göç: Radikal İslamcı Bir Grubun Anatomisi*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
Atacan, F., (2005), "Explaining Religious Politics at the Crossroad: AKP-SP" Department of Political Science and International Relations, Yıldız Technical University, Istanbul, Turkey; *Turkish Studies*, Vol. 6, No. 2, pp. 187–199.
Ayata, S., (1996), "Patronage, Party and State: The Politicization of İslam in Turkey". *Middle East Journal*, C.50, S.1, pp. 40-56.
Bağdadioğlu, E., (2002), Türk-iş Gıda Harcaması, Ankara, Türk-iş Yayını.
Bağımsız Sosyal Bilimciler, (2008), "Siyaset ve Söylem: AKP İktidarı ve Toplumsal Gerçeklik", *2008 Kavşağında Türkiye, Siyaset, İktisat ve Toplum*, İstanbul: Yordam Kitap.
Bağımsız Sosyal Bilimciler, (2015), *AKP'li Yıllarda Emeğin Durumu*, İstanbul: Yordam Kitap.
Bakır, O. ve Akdoğan, D. (2009), "Türkiye'de Sendikalaşma ve Özel Sektörde Sendikal Örgütlenme", *Türk-İş Dergisi*, S. 383, sf. 88-95.
Bakırezer G., Demirer Y., (2009), "AK Parti'nin Sınıf Siyaseti". *Mülkiye* C. XXX S. 252, sf. 19-31.
Bakırezer G., Demirer Y., (2010), "Ak Parti'nin Sosyal Siyaseti", *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde, Der. İ. Uzgel, B. Duru, Ankara: Phoenix, sf. 153-178.
Barley, S. R., Kunda, G., (1992), "Design and Devotion: Surges of Rational and Normative Ideologies of Control in Managerial Discourse", *Administrative Science Quarterly*, S. 37, sf. 363-99.
Başkaya, F., (2015), *Şeylerin Gerçeğini Söyleyebilmek, Seçilmiş Yazılar-2*, İstanbul: Öteki Yayınevi.
Bayramoğlu-Özuğurlu, S., (2009), "Türkiye'de Devletin Dönüşümü: Parlamenter Populizmden Piyasa Despotizmine", *Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm* içinde, Der. N. Mütevellioğlu, S. Sönmez, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, sf. 261-302.
Beck, U., (2000), *The Brave New World of Work*, Cambridge: Polity Press.
Belek, İ., (1999), *Postkapitalist Paradigmalar*, İstanbul: Sorun Yayınları.
Berber, Ö., (2003), *Toplumsal İlişkiler Bağlamında Sınıf Bilinci ve Sınıf Kültürü Seydişehir Eti Alimunyum Fabrikası Örneği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksel Lisans Tezi.
Berger, P. L., (1973), *The Social Reality of Religion*, Penguin Books.
Bernaciak, M., Mccormick, R., Hyman, R., (2014), *European Trade Unionism: From Crisis tu Renewal?*, Report, 133, Brussels: ETUI.

Biçer, Ö., (2009), *Maddi ve Sembolik Yeniden Üretim Sürecinde İktidar Olarak AKP*, Marmara Üniversitesi Sosyal Biliimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Kalkınma İktisadı ve İktisadi Büyüme Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
Birleşik Metal-İş (2002), *Birleşik Metal-İş Yayınları Eğitim Dizisi*, No. 5, sf. 45-48.
Bobbio, N., Texier, J., (1982), "Gramsci ve Sivil Toplum Kavramı" *Gramsci ve Sivil Toplum* içinde, Çev. A. İpek, K. Somer, Ankara: Savaş Yayınları, sf. 1-42.
Bora, A., (2011), "Kadınlar ve Hane: Olmayanın Nesini İdare Edeceksin?", *Yoksulluk Halleri, Türkiye'de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 97-132.
Bora, T., (1999), *Türk Sağının Üç Hali: Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık* İstanbul: Birikim Yayınları.
Boratav, K., (1993), *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-1985*, İstanbul: Birikim Yayınları.
Boratav, K., (2004), *İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri*, Ankara: İmge Kitabevi.
Boratav, K., (2005a), *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, Ankara: İmge Kitabevi.
Boratav, K., (2005b), *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, Ankara: İmge Yayınevi.
Bourdieu, P., Wacquant, L., (2012), *Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*, Çev. N. Ökten, İstanbul: İletişim Yayınları.
Bozkurt, U., (2013), "Neoliberalism with a Human Face: Making Sense of the Justice and Development Party's Neoliberal Populism in Turkey", *Science & Society*, Vol. 77, No. 3, July 2013, pp: 372–396.
Braverman, H., (1998), *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*, New York: Monthly Review Press.
Buci-Glucksmann, C., (2012), "Hegemonya ve Rıza: Politik Bir Strateji", *Gramsci'ye Farklı Yaklaşımlar* içinde, Çev: M. K. Coşkun, B. Şentürk, O. Kamiloğlu; Ç. Erdoğan, Der. A. S. Sassoon, Ankara: Dipnot Yayınları.
Buğra, A., (2015), Yoksulların Vatandaşlığı, Bianet Bağımsız İletişim Ağı, https://bianet.org/bianet/toplum/161266-yoksullarin-vatandasligi
Buğra, A., (2016), *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika*, İstanbul: İletişim Yayınları,
Buğra, A., Adaman, F., İnsel, A., (2005), Çalışma Hayatında Yen Gelişmeler ve Türkiye'de Sendikaların Değişen Rolü, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Formu, İstanbul.
Burawoy, M., (1985), The *Politics of Production: Factory Regimes Under Capitalism and Socialism*, London: Verso.
Buttel F. H., Flinn, W., (1979), "Sources of Working Class Consciousness", Sociological Focus, 12 (1), sf. 37-52.
Cammack, P., (2000), "The Resurgence of Populism in Latin America." *Bulletin of Latin American Research*, 19 (2000), sf. 149–161.
Carnoy, M., (2001), "Gramsci ve Devlet", *Praksis* (3), sf. 252-278.
Cherry, R., (1987), *The Imperiled Economy, Book I, Macroeconomics from a Left Perspective*, New York: The Union for Radical Political Economics.

Chossudovsky, M., (2003), *The Globalization of Poverty and the New World Order* 2nd Edition, Canada: Global Resarch.
Clarke, S., (2004), "Devlet Sınıf Mücadelesi ve Sermayenin Yeniden Üretimi" *Devlet Tartışmaları: Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru* içinde (Ed.) S. Clarke, Ankara: Ütopya Yayınları.
Coşkun, M. K., (2013), *Sınıf, Kültür ve Bilinç: Türkiye'de İşçi Sınıfı Kültürü, Sınıf Bilinci ve Gündelik Hayat*, Ankara: Dipnot Yayınları.
Crehan, K., (2006), *Gramsci Kültür Antropoloji*, İstanbul: Kalkedon Yayınları.
Creswell, J. W., (2009), *Research Design Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches* (Third Edition), Sage Publications, Inc.
Çakır, R., (1998), "Refah'ın Kapatılması ve Siyasal İslam". *Yeniden Dergisi*, S. 32, sf.12-13.
Çakır R., Çalmuk, F., (2001), *Recep Tayyip Erdoğan, Bir Dönüşüm Öyküsü*, İstanbul: Siyah Beyaz Metis Yayınları, s. 175-184.
Çelik, A., (2010), "Muhafazakâr Sosyal Politika Yönelimi: Hak Yerine Yardım-Yükümlülük Yerine Hayırseverlik", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No.42, sf. 63-81.
Çelik, A., Lordoğlu, K., (2006), "Türkiye'de Resmi Sendikalaşma İstatistiklerinin sorunları Üstüne", *Çalışma ve Toplum*, 2006/2, sf.11-29
Çınar, M., (1994), "İslâmî Ekonomi ve Refah'ın Adil Ekonomik Düzeni", *Birikim Dergisi*, S.59, sf. 21-32.
Çınar, M., (2006), "Turkey's Transformation Under the AKP Rule". *The Muslim World*, Vol. 96, pp. 469-486.
De Certeau, M., (2008), *Gündelik Hayatın Keşfi -1, Eylem, Uygulama, Üretim Sanatları*, Çev. L. Arslan Özcan, Ankara: Dost Yayınları.
De Witte, H., (1999), "Job Insecurity and Psychological Well-being: Review of the Literature and Exploration of Some Unresolved Issues", *Europen Journal of Work and Organizational Psychology*, 1999, 8 (2), pp. 155-177.
Deetz, S., (1992), "Disciplinary Power in the Modern Corporation", *Critical Management Studies*, Der. M. Alvesson, H. Willmott, London: Sage Publications.
Dilik, S., (1980), "Sosyal Yardımlar-İki Anlamlı Bir Terim", Ankara Üniversitesi, *SBF Dergisi*, 35 (1-4), sf. 55-72.
Doğan, A. E., (2007a), *Eğreti Kamusallık -Kayseri Örneğinde İslamcı Belediyecilik-* İstanbul: İletişim Yayınları.
Doğan, A. E., (2007b), "Mekân Üretimi ve Gündelik Hayatın Birikim ve Emek Süreçleriyle İlişkisine Kayseri'den Bakmak", *Praksis* (16), sf. 91-122.
DPT, (2007), Dokuzuncu Kalkınma Planı: Gelir Dağılımı ve Yoksullukla Mücadele Özel İhtisas Komisyonu Raporu, yayın No. DPT: 2742-ÖİK: 691, Ankara.
Dumenil, G., Löwy, M., Renault, E., (2013), *Marksizmin 100 Kavramı*, Çev. G. Orhan, İstanbul: Yordam Kitap.
Dundon, T., (2002), "Employer Opposition and Union Avoidance in the UK", *Industrial Relations Journal*. Vol. 33, Issue 3, August 2002, pp. 234–245.
Durak, Y., (2011a), *Çalışma İlişkilerinde Kültürel Hegemonya: Konya Organize Sanayi Bölgesi Örneği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi.

Durak, Y., (2011b), *Emeğin Tevekkülü: Konya'da İşçi-İşveren İlişkileri ve Dindarlık*, İstanbul: İletişim Yayınları.
Durmaz, O.S., (2016), "Neo-Liberal Sosyal Politika Rejiminin Tesisi ve AKP", *Çalışma ve Toplum*, 2016/1, sf.143-168.
Eagleton, T., (1991), *İdeoloji*, Çev. M. Özcan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
Emirgil, B. F., (2010), "Yeni Kapitalizmde Emeği Sorunsallaştırmak": Emeğin Maddi-Olmayan Görünümleri, *Çalışma Toplum* 2010/1, s.221-238.
Engels, F., (1997), *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu*, çev. Y. Fincancı, Ankara: Sol Yayınları.
Erbaş, H., (1993), *Class and Culture: The Cases of Kırıkkale and Ankara*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Ensititüsü, Sosyoloji Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
Erbaş, H., (2002), "Küresel Kriz ve Marjinalleşme Sürecinde, Göç ve Göçmenler", *Doğu Batı Dergisi*, S. 18, sf.173-191.
Erbaş, H., (2009), *Küreselleşme, Kapitalizm ve Toplumsal Dönüşümler*, Ankara: Palme Yayıncılık.
Erbaş, H., (2013), "Poverty and Inequalities In Turkey", *Prof. Dr. İsmail Türk'e Armağan* içinde, (Ed.) T. Bulutay, S. Soydemir, D. Özkök Çubukçu, Mülkiyeliler Birliği Yayın No. 2013/1, Mulkiyeliler Birliği Armağanlar Dizisi: 11, s.147-177.
Erbaş, H., (2017), "Sınıf Çalışmalarında Kültür ve Gündelik Yaşamın Yükselişi: Tarihsel Bir İzlek ve Gelecek "Umudu", DİSK/Genel-İş *Emek Araştırma Dergisi*, 2017/1, sf. 9-30.
Erbaş, H., Sallan-Gül, S., (2001), "Kapitalizm ve Kültür: Popüler Kültürün Küreselleşmesi ve Piyasalaşması", *Mülkiye Dergisi*, C. XXV, S. 229, s. 207-229.
Erbaş, H., Turan, F, (2004), "2001 Ekonomik Krizinin Tüketim, Eğitim ve Sağlık Alanlarında Ücretli ve Esnaf Kesimlerine Yansıması", *Ekonomik Yaklaşım*, C. 15, S. 50, Kış, s. 47-66.
Ercan, F., (1997), "Tarihsel ve Toplumsal Bir Süreç Olarak Kapitalizm ve Esneklik", *95-96 Petrol-İş Yıllığı*, İstanbul: Petrol-İş Yayını, 1997, s.661-693.
Ercan, F., (2004), "Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği Türkiye'nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirel Bir Bakış", *Neoliberalizmin Tahribatı: 2000'li yıllarda Türkiye* içinde, Haz. N. Balkan, S. Savran, İstanbul: Metis Yayınları.
Ercan, F., (2005), "Değer Teorisi Açısından Sınıf ve Sınıf Analizlerinin Analizi", *İşçi Sınıfının Değişen Yapısı ve Sınıf Hareketinde Arayışlar Deneyimler* içinde, Sosyal Araştırmalar Vakfı –7 Sınıf Çalışmaları Dizisi – 1 Türkiye Sınıf Araştırmaları Merkezi (TÜSAM) Sınıf Çalışmaları Sempozyumu, s. 28-44.
Ercan, F., Öztürk-Yaman, M., (2009), "1979 Krizinden 2001 Krizine Türkiye'de Sermaye Birikimi Süreci ve Yaşanan Dönüşümler", *Praksis*, S. 19, sf. 55-93.
Erdoğan, N., (2011), "Yok-sanma: Yoksulluk-Maduniyet ve Fark Yaraları", *Yoksulluk Halleri, Türkiye'de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 47-95.
Erdoğdu, S., (2010) "Sosyal Politikada Değişim ve Sosyal Güvenlik Reformu", *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde, Der. İ. Uzgel, B. Duru, Ankara: Phoenix Yayınevi, sf. 660-686.

Fiori, G., (2014), *Antonio Gramsci; Bir Devrimcinin Yaşamı*, Çev. K. Emiroğlu, İstanbul: İletişim Yayınları.
Forgacs, D., (2012), *Gramsci Kitabı Seçme Yazılar, 1916-1935*, Çev. İ. Yıldız, Ankara: Dipnot Yayınları.
Foucault, M., (1979), *Discipline and Punish; The Birth of the Prison*, Trans. A. Sheridan, New York: Vintage Books.
Foucault, M., (1999), *Bilginin Arkeolojisi*, Çev. V. Urhan, İstanbul: Birey Yayıncılık.
Foucault, M., (2005), *Büyük Kapatılma*, Seçme Yazılar 3, Çev. I. Ergüden, F. Keskin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
Fukuyama, F., (1999). *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, Çev. Z. Dicleli, İstanbul: Gün Yayıncılık.
Geniş, A., (2006), *İşçi Sınıfının Kıyısında Küçük Sanayi İşçiler Üzerine Bir İnceleme*, Ankara: Dipnot Yayınları.
Glaser, B. G., Strauss, A. L., (1967), *The Discovery of Grounded Theory Strategies for Qualitative Research*, Aldine.
Gorman, T.J., (2000), "Reconsidering World of Pain: Life in the Working Classes", *Sociological Forum*, Vol. 15, No. 4, s. 693-717.
Gough, I., (1979), *The Political Economy Of The Welfare State*, London: The Macmillan Press.
Gramsci, A., (1971), *Selections from the Prison Notebooks*, Trans. and Eds. Q. Hoare, G. N. Smith, New York: International Publishers.
Gramsci, A., (1984), *Modern Prens*, Çev. P. Esin, İstanbul: Birey ve Toplum Yayıncılık.
Gramsci, A., (1985), *Selections From Cultural Writings*, Ed. D. Forgacs, G. Nowell-Smith, London: Lawrence and Wishart.
Green, F., Felstead A., Burchell B., (2000), "Job insecurity and the difficulty regaining employment: An empirical study of unemployment expectations", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Vol. 62, Special Issue, s. 855-883.
Greenhalgh, L., Sutton, R., (1991), "Organizational effectiveness and job insecurity", *Job Insecurity Coping with Job At Risk* içinde, Ed. J. Hartley, D. Jacobson, B. Klandermans, T. V. Vuuren, London: Sage Publications.
Gülalp, H., (1987), *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, Ankara: Yurt Yayınları.
Gülalp, H., (1993), *Kapitalizm Sınıflar ve Devlet*. Çev. O. Akınhay, A. Yılmaz, İstanbul: Belge Yayınları.
Gülalp, H., (2003), *Kimlikler Siyaseti*, İstanbul: Metis Yayınları.
Güney, A., (2006), "Postmodern İdeoloji, Siyasetten Arındırma Süreci ve Türkiye'de Siyaset" Ankara Üniversitesi *SBF Dergisi*, C. 61, S.1, sf. 175-200.
Güveloğlu, N., (2004), "Demokrasinin Neoliberal Dönemde Geçirdiği Dönüşümün Siyasal Partiler Üzerindeki Etkileri", *Praksis* (12), sf.11-36.
Habermas, J., (2001), *İletişimsel Eylem Kuramı, I, II*, çev. M. Tüzel, İstanbul: Kabalacı Yayınevi.
Hardt, M., Negri, A., (2006), "Küreselleşme ve Demokrasi", çev: S. Göbelez, *Conatus Çeviri Dergisi*, Kasım-Şubat 2006, Yıl 3, S. 6, sf. 123-132.

Hartley J., (1991), "Industrial relations and job insecurity: A social psychological framework", *Job Insecurity Coping With Jobs At Risk* içinde, Ed. J. Hartley, D. Jacobson, B. Klandermans ve T. V. Vuuren, London: Sage Publications, sf. 123-150.
Harrison, B., (1997), *Lean and Mean*, The Guilford Press, New York.
Harvey, D., (1985), *The urbanisation of Capital*, Baltimore: John Hopkins, UP.
Harvey, D., (1993), "Esneklik: Tehdit Mi, Fırsat Mı?", *Toplum ve Bilim*, 56-51 Bahar, sf. 83-92.
Harvey, D., (1999), *Postmodernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri*, Çev: Sungur Savran, İstanbul: Metis Yayınları.
Harvey, D., (2004), "Yeni" Emperyalizm: Mülksüzleşme Yoluyla Birikim". Çev. Evren Mehmet Dinçer, *Praksis* (11), sf. 23-48.
ITUC, (2014), Union Growth: Framework for Action, 3. ITUC World Congress, 18-23 May 2014, Berlin.
İnsel, A., (2014), "Modern, laik, demokrat ama solda değil." http://www.radikal.com.tr/yazarlar/ahmet-insel/modern-laik-demokrat-ama-solda-degil-1240686/
Jessop, B., (1990), *State Theory: Putting the Capitalist State in its Place*. Oxford: Polity Press.
Jessop, B., (1993), "Towards a Schumpeterian Workfare State? Preliminary Remarks on Post-Fordist Political Economy", *Studies in Political Economy* 40, Spring 1993.
Jessop, B., (2000), "L'Economia Integrale, Fordism, and Post-Fordism", http://members.jcom.home.ne.jp/katori/Jessop_on_Gramsci.html
Jessop, B., (2002), *The Future of the Capitalist State*. Cambridge, Oxford: Polity Press.
Jessop, B., (2004), "Birikim Stratejileri Devlet Biçimleri ve Hegemonya Projeleri", *Devlet Tartışmaları: Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru* içinde (Ed.) S. Clarke, Ankara: Ütopya Yayınları, s.193-224.
Jessop, B. (2009) *Kapitalist Devletin Geleceği*, Çev: Ahmet Özcan, Ankara,
Jones, S., (2006), *Antonio Gramsci*, London: Routledge.
Kağnıcıoğlu, D., Uçkan, B., (2009), "İşçilerin Sendikalara İlişkin Algı ve Tutumları: Eskişehir Örneği", *Çalışma ve Toplum*, (3), sf. 35-56.
Kapar, R., (2005), "Sosyal Korumanın İşgücü Piyasasına Etkisi", Birleşik Metal-İş Yayınları,
Karataş, Z. (2015), Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi C. 1, S. 1, s.62-80
Karakaş, M., (2013), "Türkiye'nin Kimlikler Siyaseti ve Sosyolojisi", *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)* C. 8, S. 2., sf.1-44.
Katznelson, I., (1992), *Marxism and The City*. Oxford: Calerendon Press.
Kay, B. H., (1996), "Fujipopulism" and The Liberal State in Peru, 1990–1995", *Latin American Politics and Society*, Vol. 38, Issue 4, pp. 55-98
Kaya, R., (2009), "Neoliberalizmin Türkiye'de Siyasal Etkileri Üzerine Değerlendirmeler ve Tartışma Öğeleri", *Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm* içinde, Der. N. Mütevellioğlu, S. Sönmez, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, sf. 235-260.
Keyder, Ç., (1995), *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Knight, A., (1998), "Populism and Neo-populism in Latin America, especially Mexico". *Journal of Latin American Studies*, Vol. 30, Issue 2, May 1998, pp. 223-248.
Koç, M., (2003), http://tusiad.org/en/speeches/item/501-the-speech-of-mr--mustafa-koc-titled-turkey-eu-relations-and-the-role-of-the-private-sector-made-at-a-deutche-bank-conference.
Koç, Y., (1989), *Günümüzde İşçi Sınıfı ve Sendikalar*, İstanbul: Metis Yayınları.
Kongar, E., (2006), *21. Yüzyılda Türkiye: 200'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
Koray, M., (1997), "Esneklik ya da Emek Piyasasının Küreselleşmesi", *95-96 Petrol-İş Yıllığı*, İstanbul: Petrol-İş Yayını, 1997, sf. 747-772.
Koray, M., (2007), "Sosyal Politika: Nereye Doğru?", *Prof. Dr. Cahit Talas Anısına Güncel Sosyal Politika Tartışmaları* içinde, Haz. B. Ceylan-Ataman, A.Ü. SBF Yayın no: 595, sf. 445-478.
Kovancı, O., (2003), *Kapitalizm, Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadelede Tarihsel Bir Deneyim: İngiliz Yoksul Yasaları*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, No. 30.
Koyuncu, M., Şenses F., (2004), "Kısa Dönem Krizlerin Sosyoekonomik Etkileri: Türkiye, Endonezya ve Arjantin Deneyimleri", *Çalışma ve Toplum*, 2004/3, sf. 11-52.
Köse, A. H., Bahçe, S., (2009), "Yoksulluk" Yazınının Yoksulluğu: Toplumsal Sınıflarla Düşünmek', *Praksis* 19, sf. 385-419.
Köse, A. H., Bahçe, S., (2010), "Hayırsever" Devletin Yükselişi: AKP Yönetiminde Gelir Dağılımı ve Yoksulluk", *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde, Der. İ. Uzgel, B. Duru, Ankara: Phoenix.
Kutlu, D., (2015), *Türkiye'de Sosyal Yardım Rejiminin Oluşumu: Birikim, Denetim, Disiplin*, Ankara: Nota Bene Yayınları.
Küçükömer, İ., (2003), *Düzenin Yabancılaşması: Batılılaşma*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
Kümbetoğlu, B., (2005), *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, İstanbul: Bağlam Yayınları
Laclau, E. ve Mouffe, C., (2012), *Hegemonya ve Sosyalist Strateji; Radikal Demokratik Bir Politikaya Doğru*, İstanbul: İletişim Yayınları.
Lefebvre, H., (1976), *The Survival of Capitalism: Reproduction of The Relations of Production*, New York: St. Martin's Press.
Lefebvre, H., (2009), *State, Space, World: Selected Essay*, Ed. N. Brenner, S. Elden, Trans. G. Moore, N. Brenner, S. Elden, Minneapolis: University of Minnesota Press.
Lefebvre, H., (2012), *Gündelik Hayatın Eleştirisi I*, Çev. I. Ergüden, İstanbul: Sel Yayıncılık.
Lefebvre, H., (2013). *Gündelik Hayatın Eleştirisi II: Gündelik Hayat Sosyolojisinin Temelleri*, Çev. I Ergüden, İstanbul: Sel Yayıncılık.
Lenin, V. İ. (1990). *Ne Yapmalı?*, Ankara: Sol Yayınları.
Lockwood, D., (1975), "Sources of Variation in Working Class Images of Society", *Working Class Images of Society*, Der. M. Bulmer, London: Roudlege and Keagan Paul.

Lordoğlu, K., (1998), "Enformel İstihdam ve Sosyal Güvenlik Sorunu", *Ekonomik Yaklaşım*, C. 9, S. 31, sf. 5-23.
Lukács, G., (2006), *Tarih ve Sınıf Bilinci*, Çev: Y. Öner, İstanbul: Belge Yayınları.
Mandel, E., (1975), *Late Capitalism*, London: NLB.
Mann, M., (1973), *Consciousness and Action among the Western Working Class*, Macmillan Press.
Marcuse, H., (1990), *Tek Boyutlu İnsan: İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler*, Çev. A. Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları.
Mardin, Ş., (1993), *Din ve İdeoloji*, İstanbul: İletişim Yayınları.
Martin, J., (1998), *Gramsci's Political Analaysis: A Critical Introduction*, Macmillan Press.
Martin, M., (2006), "Working Class Culture and the Development of Hull, Quebec, 1800-1929", http://web.ncf.ca/fn871/Media/Docs/Book1/Book1_WorkingClassCulture.pdf,
Marx, K., (1979), *Ücretli Emek ve Sermaye: Ücret, Fiyat ve Kâr*, Çev. S. Belli, Ankara: Sol Yayınları.
Marx, K., (2009), *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*, Çev: E. Özalp, İstanbul: Yazılama Yayınevi.
Marx, K., (2011), *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Çev. S. Belli, Ankara: Sol Yayınları.
Marx, K., (2013), *Grundrisse 2*, Çev. A. Gelen, Ankara: Sol Yayınları.
Marx, K., (2015), *Kapital I. Cilt, Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili*, Çev. A. Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.
Marx, K., Engels, F., (2002), *Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi*, Ankara: Sol Yayınları.
Matlay, H. (1999) Employee Relations in Small Firms: A Micro-Business Perspective, *Employee Relations*, Vol. 21, Issue: 3, pp. 285-295.
Melucci, A., (2016), Yeni Sosyal Hareketler: Teorik Açılımlar, Çev. K. Çayır, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
Merriam, S. B., J. Tisdell, E. J., (2016), *Qualitative Research: A Guide to Design and Implementation*, fourth edition, Jossey-Bass.
Mert, N., (2005), "Türkiye İslamcılığına Tarihsel Bir Bakış". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cilt 6, İslamcılık* içinde, Der. T. Bora, M. Gültekingil, İstanbul: İletişim Yayınları, sf. 411-419.
Mert, N., (2007), *Merkez Sağın Kısa Tarihi*, İstanbul: Selis Kitaplar.
Metin, B., (2012), "Yoksullukla Mücadelede Asgari Gelir Güvencesi: Türkiye'de Sosyal Yardım ve Hizmet Sisteminde Mevcut Durum Asgari Gelir Güvencesi İhtiyacı", *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 2(1), sf. 117-151.
Metin, O., (2011), "Sosyal Politika Açısından AKP Dönemi: Sosyal Yardım Alanında Yaşananlar", *Çalışma ve Toplum*, 2011/1 (28), sf. 179-200.
Mills, C. W., (1956), *The Power Elite*, New York: Oxford University Press.
Morton, A. D., (2011), *Gramsci'yi Çözümlemek; Küresel Politik İktisatta Hegemonya ve Pasif Devrim*, Çev. B. Baysal, İstanbul: Kalkedon Yayınları.
Mouffe, C., (1979), *Gramsci and Marxist Theory*, London: Routledge and Kegan Paul.

Munck, R., (2014), "Neoliberalizm ve Siyaset, Neoliberalizmin Siyaseti" *Neoliberalizm, Muhalif Bir Seçki* içinde, Der. A. Saad-Filho, D. Johnston, İstanbul: Yordam Kitap.
Mütevellioğlu, N., Işık, S., (2009), "Türkiye Emek Piyasasında Neoliberal Dönüşüm", *Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm* içinde, Der. N. Mütevellioğlu, S. Sönmez, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, sf.159-199.
Neuman, W. L., (2014), *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*, Pearson.
Nichols, T., Suğur, N., (2012), *Global İşletme Yerel Emek: Türkiye'de İşçiler ve Modern Fabrika*, İstanbul: İletişim Yayınları.
Nikitin, P., (1979), *Ekonomi Politik*, Çev. H. Konur, Ankara: Sol Yayınları.
O'Connor, J., (1995), *Birikim Bunalımı: Yeni Bireycilik, Sınıf Mücadelesi ve Çağdaş Kapitalizm*, Çev. A. Çakıroğlu, İstanbul: Belge Yayınları.
Ollman, B. (2011). *Diyalektiğin Dansı: Marx'ın Yönteminde Adımlar*, İstanbul: Yordam Kitap.
Onaran, Ö. (2000), "Türkiye'de yapısal uyum sürecinde emek piyasasının esnekliği" *Toplum ve Bilim*, S. 86, sf.194-210.
Öngen, T., (1994), *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi, Günümüzde İşçi Sınıfı*, İstanbul: Alan Yayınları.
Öngen, T., (1997), "Sınıf Mücadelesi Olarak Esneklik", *95-96 Petrol-İş Yıllığı*, İstanbul: Petrol-İş Sendikası Yayınları, 1997, sf. 829-847.
Öngen, T., (1998), "İşçi Sınıfının Yeniden Yapılandırılması", *Sanayi Kongresi 97*, Ankara: Makine Mühendisleri Odası Yayınları, s. 196-200.
Öngen, T., (2004) "Türkiye'de Siyasal Kriz ve Krize Müdahale Stratejileri: 'Düşük Yoğunluklu Çatışma'dan 'Düşük Yoğunluklu Uzlaşma' Rejimine", *Sürekli Kriz Politikaları 1*, içinde, Haz. N. Balkan, S. Savran, İstanbul: Metis Yayınları.
Öngen, T., (2005), "İşçi Sınıfının Yapısı ve Mücadele Pratiklerini Belirleyen Nesnel Koşullar", *İşçi Sınıfının Değişen Yapısı ve Sınıf Hareketinde Yeni Arayışlar, Deneyimler* içinde" İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, sf. 55-63.
Öngen, T., (2011), "Yeni Liberal Dönüşüm Projesi ve Türkiye Deneyimi", İktisat Üzerine Yazılar I, *Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar*, Korkut Boratav'a Armağan içinde Der: A. H. Köse, F. Şenses, E. Yeldan, İstanbul: İletişim Yayınları.
Öniş, Z., (1997), "The Political Economy of Islamic Resurgence in Turkey: The Rise of the Welfare Party in Perspective", *Third World Quarterly*, Vol: 18, No. 4, pp. 743-766.
Özçelik, P. K., (2013), "Neoliberal Küreselleşme Süreci ve Yoksulluk", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C. 5, No. 2, sf. 417-431.
Özdemir, M., (2010). "Nitel Veri Analizi: Sosyal Bilimlerde Yöntembilim Sorunsalı Üzerine Bir Çalışma". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.11(1), sf. 323-343.
Özdemir, Ş., (2006), *"MÜSİAD: Anadolu Sermayesinin Dönüşümü ve Türk Modernleşmesinin Derinleşmesi"*, Ankara: Vadi Yayınları.
Özkazanç, A., (1998), "Türkiye'de Siyasi İktidar Tarzının Dönüşümü", *Mürekkep*, S. 10/11, sf. 14-49.

Özkazanç, A., (2005), "Türkiye'nin Neoliberal Dönüşümü ve Liberal Düşünce", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 7: Liberalizm*, İstanbul: İletişim Yayınları, sf. 634-666.
Özkazanç, A., (2010), *Siyaset Sosyolojisi Yazıları: Yeni Sağ ve Sonrası*, Ankara: Dipnot Yayınları.
Özuğurlu, M., (2002), "Sınıf Çözümlemesinin Temel Sorunsalları", *Praksis* (8), sf. 29-50.
Özuğurlu, M., (2003), "Sosyal politikanın dönüşümü: Sıfatın suretten kopuşu", *Mülkiye Dergisi*, S. 239, sf. 59-74.
Özuğurlu, M., (2008a), *Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu: Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*, İstanbul: Kalkedon Yayınları.
Özuğurlu, M., (2008b), Dünyada Sendikal Hareket, Emek Tartışmaları 1, İstanbul: DİSK, sf. 349-362.
Palley, T. I., (2014), "Keynesçilikten Neoliberalizme: İktisat Bilminde Paradigma Kayması", *Neoliberalizm, Muhelif Bir Seçki* içinde, Der. A. Saad-Filho, D. Johnston, Çev. Ş. Başlı, T. Öncel, İstanbul: Yordam Kitap, sf. 42-58.
Parlak, D., (2009), *İşçi Sınıfının Yeni-Sağ Politikalara Eğilimi: Kocaeli Pirelli Lastik Fabrikası Örneği*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
Peker, M., (1999). "Türkiye'de İç Göçün Değişen Yapısı", *75 Yılda Köylerden Kentlere* içinde, İstanbul: Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Araştırmaları Vakfı Yayınları.
Perry, M., (2002), *Marxism and History*, New York: Palgrave.
Petras, J., (2007), "Türkiye ve Latin Amerika: Gericilik ve Devrim", *Yarınlar*, (11) *Aylık Kültür ve Politika Dergisi.*
Portelli, H., (1982), *Gramsci ve Tarihsel Blok*, Çev. K. Somer, Ankara: Savaş Yayınları.
Poulantzas, N., (1973), *Political Power and Social Classes*, Ed.T. O'Hagan, NLB and S&W.
Poulantzas, N., (1980), *Faşizm ve Diktatörlük*, Çev. A. İnsel, İstanbul: Birikim Yayınları.
Poulantzas, N., (2000), *State, Power, Socialism*, London: Verso.
Przeworski, A., (1993), *Capitalism and Social Democracy*, Camridge University Press.
Punch, K. F., (2014) *Introduction to Social Research: Quantitative & Qualitative Approaches*, Third Edition, Sage.
Ransome, P., (2011), *Antonio Gramsci, Yeni Bir Giriş*, Çev. A. İ. Başgül, Ankara: Dipnot Yayınları.
Ray, C.A., (1986), "Corporate Culture: The Last Frontier of Control?", *Journal of Management Studies*, Vol. 23, No. 3, sf. 287-97.
Roniger, L., (2004), "Political Clientelism, Democracy, and Market Economy", *Comparative Politics*, Vol. 36, No. 3 (Apr., 2004), pp. 353-375.
Roscigno, J.V., Hodson, R., (2004), "The Organizational and Social Foundations of Worker Resistance", *American Sociological Review*, No. 69, sf. 14-39.
Russel, B., (2002), *İktidar*, Çev. M. Ergin, İstanbul: Cem Yayınları.

Saad-Filho, A., (2014), "Washington Uzlaşmasından Washington Sonrası Uzlaşmasına: İktisadi kalkınmaya Dair Neoliberal Gündemler", *Neoliberalizm, Muhelif Bir Seçki* içinde, Der. A. Saad-Filho, D. Johnston, Çev. Ş. Başlı, T. Öncel, İstanbul: Yordam Kitap, sf. 191-201.
Santucci, A. A., (2011), *Gramsci'yi Anlamak*, Çev. S. Sezer, İstanbul: Kalkedon Yayıncılık.
Sarıbay, A. Y., (2003), *Postmodernite Sivil Toplum ve İslam*, İstanbul: İletişim Yayınları.
Sassoon, A. S., (1987), *Gramsci's Politics*, Minneapolis: University of Minnesota.
Sassoon, A. S., (2012), "Pasif Devrim ve Reform Politikası", *Gramsci'ye Farklı Yaklaşımlar* içinde, Çev. M. K. Coşkun, B. Şentürk, O. Kamiloğlu, Ç. Erdoğan, Der. A. S. Sassoon, Ankara: Dipnot Yayınları, sf. 135-159.
Savran, G., (1987), *Sivil Toplum ve Ötesi: Rousseau, Hegel, Marx*, İstanbul: Alan Yayıncılık.
Savran, S., (1986), "Sol Liberalizm: Maddeci Bir Eleştiriye Doğru", *11. Tez*, S. 2, sf. 10-40.
Savran, S., (1987), "1960, 1971, 1980: Toplumsal Mücadeleler, Askerî Müdahaleler", *11.Tez*, S. 6, sf. 132-168.
Savran, S., (2004), "Yirminci Yüzyılın Politik Mirası" *Sürekli Kriz Politikaları 1* içinde, Der. N. Balkan, S. Savran, İstanbul: Metis Yayınları.
Scott, J. C., (2014), *Tahakküm ve Direniş Sanatları, Gizli Senaryolar*, Çev. A. Türker, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
Selamoğlu, A., (2003), "İşçi Sendikacılığında Yeniden Yapılanma ve Örgütlenme Modeli", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6, 2, sf. 63-98.
Sennett, R. (2012), *Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri*, Çev. B. Yıldırım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
Sennett, R., (2005), *Otorite*, Çev. K. Durand, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
Sennett, R., Cobb, J., (1972), *The Hidden Injuries of Class*, London: Cambridge University Press.
Sönmez, M., (2004), *Filler ve Çimenler*, İstanbul: İletişim Yayınları.
Şahin, H., (2012), *Küreselleşme Sürecinde İşçilerin Direnme Ve Hayatta Kalma Stratejileri: Denizli Tekstil İşçileri Örneği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmış Doktora Tezi.
Şahin, Ö., Balta, E., (2001), "Gündelik Yaşamı Dönüştürmek ve Marksist Düşünce", *Praksis* (4), sf. 185-217.
Şen, S., (1995), *Refah Partisi'nin Teori ve Pratiği: Refah Partisi, Adil Düzen ve Kapitalizm*, İstanbul: Sarmal Yayınevi.
Şen, S., (1998), "Sermaye İçi Dengeler ve İslamcı Sermaye", *Yeniden Dergisi*, S.31, sf. 16-19.
Şen, S., (2004), *AKP Milli Görüşçü mü?*, İstanbul: Nokta Kitap.
Şentürk, M., (2008), *Yoksulların Yaşam Stratejileri: Küçük Mustafa Paşa ve Balat Örnekleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
Taylor-Gooby, P., (2004), *New Risk New Welfare: the Transformation of the European Welfare State*, Oxford: Oxford University Press.

Teazıs, C., (2010), *İkincilerin Cumhuriyeti Adalet ve Kalkınma Partisi*, İstanbul: Mızrak Yayınları.
Texier, J., Bobbio, N., (1982), "Gramsci Üstyapılar Teorisyeni", *Gramsci ve Sivil Toplum* içinde, Çev. A. İpek, K. Somer, Ankara: Savaş Yayınları, s.43-90.
Thompson, E. P., (1978), Eighteenth-Century English Society: Class Struggle Without Class?, *Social History*, Vol: 3, No:2, pp. 133-165
Thompson, E. P., (1994), *Teorinin Sefaleti*, Çev. A. F. Yıldırım, İstanbul: Alan Yayıncılık.
Thompson, E. P., (2006), *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, Çev. U. Kocabaşoğlu, İstanbul: Birikim Yayınları.
Topak, O., (2005), "Birikim, Kriz ve Sosyal Güvenlik", *Toplum ve Hekim*, C. 20, S. 2, sf. 112-121.
Touraine, A., (2016), *Modernliğin Eleştirisi*, Çev. H. Uğur-Tanrıöver, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
Tuğal, C., (2010), *Pasif Devrim: İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi*, Çev. F. B. Aydar, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
Tünay, M., (2002), "Türk Yeni Sağının Hegemonya Girişimi". Çev. N. Güvenoğlu, D. Dinler, *Praksis* (5), sf. 177-197.
Unger, R. M., (1999), *Democracy Realised: The progressive Alternative*, Londra: Verso.
Vallas, S. P. (1987), "The Labour Process as a Source of Class Consciousness": A Critical Examination, *Sociological Forum*, 2 (2), sf. 237-256.
Wallerstein, I., (2003), *Liberalizmden Sonra*, Çev. E. Öz, İstanbul: Metis Yayınları.
Weyland, K., (1996), "Neopopulism and neoliberalism in Latin America: unexpected affinities", *Studies in Comparative International Development*, Vol. 31, No. 3, pp.3-31.
Weyland, K., (1999), "Neoliberal populism in Latin America and Eastern Europe". *Comparative Political Studies*, vol. 31, No 4, pp. 379-401.
Wood, E. M., (1995), "The Separation of the "Economic" and the "Political" in Capitalism", *Democracy Against Capitalism: Renewing Historical Materialism*, Cambridge: Cambridge Press, pp. 19-48.
Wood, E. M., (2001), "İlişki ve Süreç Olarak Sınıf", *Praksis* (1), sf. 92-119.
Wood, E.M., (2011), *Sınıftan Kaçış; Yeni Hakiki Sosyalizm*, İstanbul: Yordam Kitap.
World Bank, (2002), World Development Indicators, Washigton D.C., sf. 56-58.
Yalman, G. L., (2004), "Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi: Alternatif Bir Okuma Denemesi", *Sürekli Kriz Politikaları: Türkiye'de Sınıf, İdeoloji ve Devlet 1* içinde, Der. N. Balkan, S. Savran, İstanbul: Metis Yayınları.
Yalman, G. L., (2007), "Sosyal Politika: Refah Devletinden Sosyal Risk Yönetimine", *Prof. Dr. Cahit Talas Anısına Güncel Sosyal Politika Tartışmaları* içinde, Haz. B. Ceylan-Ataman, A.Ü. SBF Yayın No. 595, sf. 445-478.
Yalman, G. L., (2014), "AKP Döneminde Söylem ve Siyaset: Neyin Krizi?" *İktidarın Şiddeti: AKP'li Yıllar, Neoliberalizm ve İslamcı Politikalar* içinde, Ed. S. Coşar, G. Yücesan –Özdemir, İstanbul: Metis Kitap, sf. 23-46.

Yavuz, M. H., (2008), *Modernleşen Müslümanlar: Nurcular, Nakşiler, Millî Görüş ve AK Parti*, Çev. A. Yıldız, İstanbul: Kitap Yayınevi.
Yeldan, E., (2002), *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme*, İstanbul: İletişim Yayınları.
Yetiş, M., (1996), *İdeolojik Hegemonya Sorunsalı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
Yetiş, M., (2007), "Hegemonik Kriz Koşullarında Başkanlık Sistemi", *(Yarı) Başkanlık Sistemi ve Türkiye: Ülkeler, Deneyimler ve Karşılaştırmalı Analiz*, Der. İ. Kamalak, İstanbul: Kalkedon.
Yetiş, M., (2009), "Gramsci ve Devletin iki Görünümü", *Mülkiye Dergisi*, C. XXXIII, S. 264, sf. 129-153.
Yetiş, M., (2014), "Hegemonya", *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler arası İlişkiler* içinde, Der. G. Atılgan, E. A. Aytekin, İstanbul: Yordam Kitap, sf. 87-98.
Yıldırım, D., (2010a), *2001 Krizi Sonrasında Bir Hegemonya Projesi Olarak AKP'nin Doğuşu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (Siyaset Bilimi) Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
Yıldırım, D., (2010b), "AKP ve Neo-liberal Popülizm", *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde, Der. İ. Uzgel, B. Duru, Ankara: Phoenix Yayınevi, sf. 66-107
Yıldırım, E., Uçkan, B., (2010), "İşverenlerin Sendikasızlaştırma Modelleri ve Türkiye Örneği", *Çalışma ve Toplum*, 2 (25), sf. 163-184.
Yılmaz, E., (2016), "Konut Sorunu Ve Toplu Konut Üretiminde TOKİ'nin ve Belediyelerin Rolü", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Vol/C. 3, No/S.7, sf. 31-50.
Yılmaz, Z., (2013), "AKP ve Devlet Hayırseverliği: Minnet Ekonomisi Borç Toplumu ve Siyasal Sermaye Birikimi", *Toplum ve Bilim*, S.128, sf. 32-70.
Yılmaz, Z., (2015), "AKP ve Yoksulluk: Paternalizm, Muhtaçlaştırma ve Yeni Tahakküm Stratejileri", *Ayrıntı Dergi*.
Yücesan-Özdemir, G., (2000), "Başkaldırı, Onay ya da Boyun Eğme?: Hegemonik Fabrika Rejiminde Mavi Yakalı İşçilerin Hikâyesi", *Toplum ve Bilim*, Güz, 86, sf. 241-259.
Yücesan-Özdemir, G., (2014a), *İnatçı Köstebek: Çağrı Merkezlerinde Gençlik, Sınıf ve Direniş*, İstanbul: Yordam Kitap.
Yücesan-Özdemir, G., (2014b), "AKP'li Yıllarda Sosyal Politika Rejimi: Kralın Yeni Elbisesi", *İktidarın Şiddeti: AKP'li Yıllar, Neoliberalizm ve İslamcı Politikalar* içinde, Ed. S. Coşar, G. Yücesan –Özdemir, İstanbul: Metis Kitap, sf. 117-138.
Yücesan-Özdemir, G., (2016), İşçi Gücü, TÜMTİS (Tüm Taşıma İşçileri Sendikası) Yayını, S.37, s. 30-32.
Zingraff, R., Schulman, M., (1984), "Social Bases of Class Consciousness: A Study of Southern Textile Workers With a Comparison by Race", *Social Forces*, 63, (1), pp. 98-116.

İKİ

Bilim, "her şey apaçık olmadığı ya da her şey göründüğü gibi olmadığı" için vardır. Eğer söz konusu olan toplumsal olaylarsa bu mesele daha da karmaşık bir hal alır. Zira toplumsal gerçeklik insanlar tarafından yaratılmış ve yine insanlar tarafından değiştirilebilen bir gerçeklik olduğu için, insanlar arasındaki eşitsiz güç ve sömürü ilişkileri de bilindiğine göre, bu gerçekliğin içinin ve anlamının toplumdaki egemen sınıflar tarafından doldurulma olasılığı daha yüksektir. "Bir toplumun egemen fikirleri çoğunlukla egemen sınıfın fikirleri" olduğuna ve bütün ideolojik manipülasyon araçları egemen sınıfların ellerinde bulunduğuna göre, toplumsal olaylar da egemen sınıflar tarafından içi doldurulabilen ve bu nedenle çarpık bir biçimde insanlara sunulabilen olaylar haline dönüşür. Egemen sınıflar ancak bu yolla, kendi öznel çıkarlarını tüm toplumun genel çıkarlarıymış gibi sunup ezilenler üzerinde hegemonya kurabilirler.

Ne var ki hegemonya sadece kültürel ve siyasal alanda değil, aynı zamanda ekonomik ilişkiler içerisinde de kurulabilen ve üstelik somut olarak da gösterilebilen bir şeydir. Elinizdeki bu çalışma hegemonya kavramını üst yapısal uğraklardan alıyor ve bunları göz ardı etmeden alt yapısal, nesnel koşulları da analizin içerisine dahil ediyor. Tasvir etmekle yetinmediği hegemonya kavramını, bu gerçekliği belirleyen nesnel toplumsal güç ilişkileri içerisinde anlamaya çalışıyor. Kültürel, siyasal ve ekonomik yapıları ilişkisel ve bütüncül bir yaklaşımla ele alan bu çalışma, hegemonya kavramı altında görünenleri aşıp görünmeyenlere odaklanıyor. Hegemonya üzerine düşünen ve çalışanlar için bir başucu kitabı.

30₺
7392-01-3
92013